

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA



IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1961. LXV. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÖTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

VARGA JÓZSEF

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR ÉS V. KOVÁCS SÁNDOR

Szerkesztőség: Budapest, XI., Ménesi út 11–13.

TARTALOM

<i>Tarnai Andor</i> : A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása.....	637
<i>Szauder József</i> : A magyar romantika kezdeteiről.....	659
<i>Béltádi Miklós</i> : Illyés Gyula és a szürrealizmus	682

Kisebb közlemények

<i>Komlowszki Tibor</i> : Balassi kiadatlan végrendelet-töredéke	710
--	-----

Vita

<i>Kovács Kálmán</i> : Hozzászólás a realizmus vitájához.....	712
---	-----

Adattár

<i>Szabolcsi Miklós</i> : Saitos Gyula József Attila-kéziratai.....	722
---	-----

Szemle

Horváth János: Berzsenyi és íróbarátai (<i>Horváth Károly</i>).....	745
Kazinczy Ferenc válogatott munkái (<i>Mezei Márta</i>).....	750
Forgács László: Ünnepek után (<i>Baranyi Imre</i>).....	752
Tömöröczy Márta: Új vizeken járok (<i>Vezér Erzsébet</i>)	757

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI HAGYOMÁNY KIALAKULÁSA



Az alábbi vázaltszerű áttekintésnek az a feladata, hogy hírt adjon egy lassanként befejezéshez közeledő feldolgozó munkáról, melynek tárgya a feudális kor magyar irodalomtörténetírása, és vitára bocsásson néhány általánosabb érdekű gondolatot, ami a terjedelmes forrásanyag átnézése közben merült fel, és több más szemponttal kiegészítve a későbbi rendszerezésben segítségünkre lehet.

A magyar irodalomtörténetírás története a tudománytörténet azon ágai közé tartozik, amely a polgári tudományosság korszakában viszonylag nem kevés művelőre talált.¹ Az egy mást követő irányzatok képviselői — ifj. Szinnyei Józseftől Farkas Gyuláig — kivétel nélkül elméletük vezető szempontjai szerint tekintették át a tudományszak történetét: Szinnyei pozitivistá módon, elsősorban a felgyűjtött anyag mennyisége és minősége szerint ítélte, Farkasnál az irodalomtörténet „a nemzeti szellem öntudatosodásának szerve”, melynek története azonos „a magyar öneszmélés” történetével. A pozitívizmus és a szellemtörténeti módszer szakterületünkön belüli bírálata és a helyesebb tudománytörténeti kép kialakításának gondja azonban csak egyik oka az alább részletezendő problémák nyilvánosság elé bocsátásának. A másik, nyomósabb indok az irodalomtörténetírás történetének mint szakdiszciplínának sajátos természetében rejlik.

Az irodalom fogalma a feudális kor századaiban még nem vált el két egymástól élesen elkülönülő részre, a voltaképpeni tudományos irodalomra és a nemzeti nyelvű, világi tartalmú szépirodalomra, ahogyan Bessenyei György fellépése, ill. Pápay Sámuel (1808) és még inkább Toldy Ferenc korszakos jelentőségű irodalomtörténeti munkássága óta mi már természetesnek találjuk. A jelzett időszakban egységesen irodalomnak számított mindaz, aminek megírásához, megértéséhez és megítéléséhez tudományos képzettség, eruditio kívántatott; egy rövidke verselmény tehát éppen úgy, mint pl. egy vaskos teológiai traktátus. Amikor a régi irodalomról beszélünk, mindig ezt a tág értelmű irodalmat, a feudális „litteraturát” értjük; az irodalomtörténetírás története, a historia litteraria² kutatása közben pedig azt nyomozzuk, hogy hogyan, milyen természetű művek regisztrálásával kezdődött a hazai és az egyetemes literatúra anyagának itthoni számbavétele, s azt igyekszünk bemutatni, hogy mely fejlődési állomásokon keresztül jutott el a régi vágású irodalomtörténetírás a Pápayval és Toldyval kezdődő új szakaszig, a teljességgel polgári szemléletű magyar nemzeti irodalomtörténetírásig.

¹ A terjedelmesebb, összefoglaló jellegű munkák; ifj. SZINNYEI JÓZSEF: A magyar irodalomtörténeti-írás ismertetése. 2. jav. és bőv. kiad. Bp. 1878. — MÁTÉ KÁROLY: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. Minerva, 1928. 83—133. — KENYERES IMRE: A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században. Bp. 1934. — FARKAS GYULA: A magyar szellem felszabadulása. Bp. é. n.

² A historia litteraria neve először CHRISTOPHORUS MYLAEUSNÁL (Müller) merült fel. (De scibenda universitatis rerum Historia libri quinque. Basileae, 1551.) Közkeletűvé BACON: De dignitate et augmentis scientiarum c. művéből vált. Mindkettőről l. SIGMUND VON LEMPICKI: Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts. Göttingen, 1920.

A irodalom és a reá épült historia litteraria sajátos, feudális karaktere azt kívánja, hogy a mai kutató, a távoli kor szerzőihez hasonlóan, tárgyra és nyelvre való tekintet nélkül, a teljes hazai irodalmi anyaggal foglalkozzék jelzett végcéljának elérésére. E követelmény azonban olyan problémákat támaszt, amik feltehetőleg az irodalomtudomány művelőinek körén túl is érdeklődést keltenek.

A historia litteraria anyagának egyetemes voltát látva először is azt a kérdést kell felvetni, hogy az irodalomtörténetírás története és a többi tudománytörténeti szakok között hol húzható meg a határ. Úgy gondoljuk, hogy a kérdésre viszonylag egyszerűen megfeleltethetünk. A historia litteraria kutatója távolról sem a tudománysszakok összesített történetét konstruálja meg, mint anyaga tarkaságából talán első pillanatra gondolni lehetne, hanem azokat a műveket és nyilatkozatokat gyűjti, elemzi és rendszerezi, amelyek a feudális kor szerzőitől a tudományok történetére vonatkozólag általában ránk maradtak. Eszerint pl. Weszprémi István orvosi életrajgyűjteménye kapcsán a hazai orvosok viselt dolgainak életre keltése helyett a művet mint történeti képződményt vizsgálja, azt a historia litteraria egyik ágazatának tekinti, és egyebek között azzal foglalkozik, hogyan jöhetett létre a hazai orvostörténeti irodalom eme úttörő alkotása. Ugyanígy Laskói Csókás Péter *De homine* c. munkájának híres előszavából (Wittenberg, 1585) nem az egyháztörténetben hasznosítható adatokat szemeli ki, hanem azon tényezőket vizsgálja, amelyek a szerzőt a magyarországi hallgatók anyakönyvének kinyomtatására indították, és a példa ösztönző, termékenyítő hatását követi nyomon az egyháztörténetírás történetében. Rövidre fogva: az irodalomtörténetírás története a feudális korban nem az egyes tudománysszakok történetét, hanem a tudománytörténetírás egyes ágainak kialakulását vizsgálja és summázza, amennyiben azok az új irodalomtörténetírás kialakulásához hozzájárultak.

Vannak esetek, amikor a historia litteraria történetében egyes tudománytörténeti diszciplínák illetékességi körébe tartozó művek különösen fontosakká válnak. A XVI. század folyamán pl. a történetírás, a XVII. század második felétől a hazai természettudományok emlékei kerülnek előtérbe, mert az adott időszakokban elsősorban itt mutatható ki, vagy a historia litteraria fejlődése szempontjából éppen itt lényeges az irodalmi termékek regisztrálása és a folyamatosság biztosítására irányuló törekvések számontartása. Az irodalomtörténetírás története azonban ekkor sem azonosul pl. a historiográfiáéval, hiszen ennek már a XVI. század előtt is van története, de arra vonatkozó megjegyzések, amik minket érdekelhetnének, nem maradtak ránk.

Az irodalomtörténetírás történetében lényegesen nagyobb nehézséget okoz a nyelvi, mint a tárgyi tarkaság. A magyar királyság lakosságát az egész feudális korszakon keresztül több nyelvet beszélő népek alkották, ezeknek anyanyelvi írásbeli műveltségük fejlődött, a irodalom más részét és a kormányzati iratok zömét latinul szerkesztették. A polgári nacionalizmus idején nagy általánosságban az figyelhető meg irodalomtörténetírásunkban, hogy a nem magyarul szóló hazai irodalomról a lehető legkevesebbet beszélnek a szerzők. E körülmény vizsgálata azonban már a következő kor tudománytörténetének feladata. Számunkra annyi a lényeges, hogy a tárgyhoz tartozó anyagból csak egy csekély hányadot írtak magyarul, s ennek alapján eleve lehetetlen feldolgozni a magyar irodalomtörténetírás történetét. Tovább bonyolítja a problémát az a már említett körülmény, hogy a feudális Magyarország talajából a miénk mellett legalább még két vulgáris nyelvű irodalom nőtt fel nemzetivé, a szlovák és a német, és ha polgári-nacionalista szempont szerint osztályozunk, a latin művek tekintélyes része mindhárom nemzeti nyelvű irodalom tartozékának tekinthető. Elsősorban a legismertebb irodalomtörténeti munkák bomlanak fel szinte atomjaikra, mert eltekintve a szerzők bizonytalan nemzeti hovatartozásától, maguk a művek nyelvi válogatás nélkül tartalmazzák a közös haza lehetőleg minden íróját és költőjét. Tények serege tanúsítja továbbá, hogy e legalábbis négy nyelvű magyarországi irodalom szerzői igen gyakran egyszerre két-három nyelven írtak, prédikáltak vagy tanítottak, ezenfelül anyanyelvre való tekintet nélkül Hungarus-

nak vallották magukat külföldön, és műveikkel a közös haza szükségletét óhajtották szolgálni.

Azért elevenítettük fel az állapotokat ilyen határozott vonásokkal, mert az államilag egységes régi Magyarország művelődésén belül éppen az irodalomtörténeti művekben zsúfolodnak egymás mellé legszembeesőbbben a nacionalista szemlélet szerint teljességgel idegen termékek, méghozzá a legnagyobb békességben. Legújabb tudománytörténetírásunkban a feudális kort tárgyalva ezért beszélünk pl. teljes joggal magyarországi és nem magyar fizikáról.³ Az irodalomtörténetírás történetében is eleve erről az alapról kell kiindulni a források feldolgozásához, az anyag speciális természete azonban bizonyos lehetőségeket ígér a „magyarországiság” fogalmának kifejtéséhez, s ugyanakkor határokat is szab érvényesítésének.

A lehetőséget abban látjuk, hogy az irodalomtörténetírás kialakulásának és a historia litterariának vizsgálata során közelebb férkőzhetünk a régebbi kulturális életünkben oly fontos szerepet játszó Magyarország-fogalom és a regnum Hungariae-hoz való tartozást jelentő Hungarus-tudat⁴ kialakulásához, majd pedig felbomlásához a polgári kor hajnalán. Ezzel korántsem óhajtjuk a magyarországi nemzeti kérdésnek mintegy előtörténetét megírni; inkább fájlatjuk, hogy a magyar és a környező népek nemzetévválásának bonyolult folyamata még nincsen eléggé kidolgozva, és csupán azt ígérhetjük, hogy e nehéz problémához az irodalomtörténetírás történetének szakterületéről némi anyagot szolgáltatathatunk.

A „magyarországiság” fogalmának alkalmazása közben azután nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy célunk végső soron a magyar polgári irodalomtörténetírás előkészítő szakaszának feldolgozása. Irodalomtörténetírása előbb volt Magyarországnak, mint a magyarságnak, és véleményünk szerint magyarországi irodalom is van, aminek története éppúgy megírható, mint a magyar vagy a hazai német irodalomé. Végső soron azonban a magyar irodalomtörténetírásnak csak átmeneti része a „magyarországiság” kora, s ennek a körülménynek érvényesülnie kell az anyag részletes tárgyalásában is. A Hungarus-perióduson belül tehát az új értelmű nemzeti jelenségek kiemzése a fő feladat; Bod Péter *Magyar Athenása* az anyaggyűjtés szűk köre ellenére is nagyobb hangsúlyt kap majd a végső kidolgozásban, mint pl. az alapos Wallaszky Pál, akinek *Conspectusa* második kiadásban, a felvilágosodás íróinak filozófiai és esztétikai dolgozatai mellett, őskori kövületként hat már. A meghatározhatóan magyarországi jelenségek ismertetése során a „magyar nemzeti” felé mutató elemek tehát a hangsúlyosak, s így a nem magyaroknak egyre inkább háttérbe kell szorulniuk.

A historia litteraria jelzett alapproblémái a kínálókozó megoldási lehetőségekkel együtt történetiségükben jeleníthetők meg a legeredményesebben. Úgy gondoltuk tehát, hogy a továbbiakban korszakokra bontott áttekintést adunk feudáliskori irodalomtörténetírásunkról.

Az előadás folyamán újabb vitatémák is kerülnek majd elő, mint pl. az osztrák állampatriotizmus magyarországi szerepe vagy a hazai nem magyar lakosságú városok polgárságának kulturális jelentősége, melyeknek megemlézése nem lesz talán szükségtelen ebben az összefüggésben sem. Végezetül a hazai és az egykorú európai termékek egybevetésével kísérletet teszünk, hogy meghatározzuk a régi Magyarország írásbeli műveltségének európai helyét, és ebből magyar tudománytörténeti munkánk nemzetközi kapcsolatainak kiépítésére teszünk szerény javaslatot.

1. Történelmi tudat és irodalomtörténeti hagyomány

Az irodalmat már azokban a századokban is tudatosan ápolták Magyarországon, amikor az irodalomtörténetírásnak még a leghalványabb nyomát sem fedezhetjük fel. A középkori

³ M. ZEMPLÉN JOLÁN: A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp. 1961.

⁴ KLANICZAY TIBOR: A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban. MTA. Nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei, XVI. 7–23.

történetírók pl. műveik írása közben pontosan megfogalmazható stilisztikai és szerkesztési szabályokat követtek, az áthagyományozott anyagot új és új szempontok szerint alakították, egészítették ki és folytatták, de fel sem merült bennük, hogy e továbbhagyományozásnak történeti egyedekként kezeljék. A folyamatos, tudatos irodalmi munkával, a magyar irodalomelméleti terminológia szerint az „irodalmi gyakorlat” megindulásával nem egyidejű tehát az irodalom történeti voltának felismerése, noha kétségtelen, hogy hazai irodalmi anyag és az azzal való foglalkozás nélkül irodalomtörténetírás nem jöhet létre. E megállapításból az irodalomtörténetírás történetének időbeli kiterjedésére vonatkozólag azt következtetjük, hogy a tiszta szóbeliség korában tudománytörténetünknek még nincs mit keresnie, és leszögezhetjük, hogy az írásbeliség szakaszában is lényegesen kisebb területre szorul annál, mint amit a mai irodalomtörténetírás felölel.⁵ A krónikák teljes joggal lehetnek irodalomtudományunk érdeklődésének tárgyai, mint-hogy egymással történeti kapcsolatban álló, mesterségbeli szabályok szerint megalkotott művek; az irodalomtörténetírás történetében általánosságban csak annyiban szerepelnek, hogy meglevő „irodalmi gyakorlat” dokumentumai, és ilyen minőségükben a hazai irodalomtörténetírás kialakulásának elengedhetetlen feltételei.

Régi történetírásunk emlékei azonban a jelzett vonatkozásokon túl, tartalmuknál fogva, szorosabb értelemben is előkészítik a magyarországi irodalomtörténetírás kialakulását. E munkák meghatározott terület, a regnum Hungariae történetét, az Árpád-család, majd az azon élő uralkodó osztály, a magyar nemesség történetileg megalapozott politikai tudatát tárják fel, amely a később kialakuló feudáliskori irodalomtörténetírásnak területi és társadalmi-ideológiai bázisát alkotja majd. Ezen felül a krónikák néhány irodalomtörténetileg közvetlenül értékesíthető elemet foglalnak magukba, mint pl. az énekmondásról és a rovásírásról szóló híreket, s ezek a mai napig tárgyai szaktudományunknak.

A nemesi tudatot történetileg megalapozó művek legalább két századon át szolgálták az aktuális szükségletet anélkül, hogy alkalmi hasznosságukon, céljukon és az ehhez szabott megjelenési formán kívül történeti értéket tulajdonítottak volna nekik. Az első irodalomtörténeti jellegű megjegyzés nyomtatásban Thuróczi János krónikájának előszavából ismeretes. Itt egyebek között arról van szó, hogy a hősi és harcias magyar nemzet keveset törődött tetteinek írásban való rögzítésével. E megjegyzés azt foglalja magában, hogy a magyar történeti irodalom szegényes, és ezt a tényt a szerző a scythia magyarok állandó háborúságaival, majd az Attilát gyalázó külföldi iratokat a legyőzöttek gyűlölködésével magyarázza. Jól meg kell jegyeznünk ezt a nyilatkozatot, mert első részében a magyarországi tudatosan ápoltság irodalmi hagyomány kezdetét jelzi, a második felének magyarázó, öngazoló magatartása pedig — korszerű változtatásokkal — sokáig ott kísért irodalomtörténeteinkben.

Thuróczi a köznemesi pártot szólaltatta meg krónikájában, amely a bárók hatalmával szemben a XV. század második harmadától kezdve határozottan a központosítást sürgette, magát egyenesen az országgal azonosította, és a gyakori országgyűléseken egyre erősebben juttatta kifejezésre véleményét. A réteg legműveltebb tagjai fontos királyi hivatalokban kormányzati tisztviselőkként szolgáltak, befolyásukat és karrierjüket irodalmi tanultságuknak köszönhették, és jól ismerték a külföldi irodalmi viszonyokat.⁶ Ezek körében alakulhatott ki az irodalmi múlt iránti érdeklődés és az a vélemény, amit Thuróczi megírt. Az első irodalomtörténeti gondolat abban is magán viseli kancelláriai eredetének bélyegét, hogy a nemesi politikával szorosan összefüggő nemzeti történelem körül keringett, és későbbi kifejlesztői is kancelláriai, királyi tisztviselők voltak. Ami a nyilatkozat második, mentegetődző felét illeti, arról elmondhatjuk, hogy a feudális kor legáltalánosabb irodalomtörténeti közhelyévé vált,

⁵ HORVÁTH JÁNOS: Magyar irodalomismeret. Minerva. 1922. és Tanulmányok. Bp. 1956.

⁶ MÁLYUSZ ELEMER: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. Mátyás király emlékkönyv. I. 309—433. és uő: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok, 1957.

Révay Péter nevével fényjelezve helyet kapott Burius János evangélikus egyháztörténetének és Czvittinger *Specimenének* előszavában, bevonult a felvilágosodás korának irodalomtörténetébe és a reformkor költészetébe, s közkezen forgott mindaddig, míg csak a nemesség nyomta rá bélyegét irodalmunkra és szaktudományunkra.

Thuróczi krónikájának megjelenésekor már a sírban feküdt Janus Pannonius, aki a XV. század másik fontos tudománytörténeti jelentőségű nyilatkozatát írta le: *Ille ego Pannoniae gloria prima meae*. A korszakot nyitó költő öntudattól duzzadó sora szorosan kapcsolódik Thuróczi szavaihoz, noha írói és műveltségi rangban lényeges közöttük a különbség. Janus nem tud korábbi hazai irodalomról, vagy legalábbis olyanról, amit művelt emberek előtt érdemes szóba hozni, az irodalmi hírt ő is kapcsolatba hozza Magyarország dicsőségével, de a krónikás magyarázatása helyett az idézett versben (és másutt is) önmagát állítja a pannóniai irodalom kezdetének.⁷

Ha Magyarországnak a XV. század második feléig nem volt irodalma, most lett. Létrehozói Mátyás udvarában éltek, és amikor a köznemesség a nagy király halála után benne látta eszményképét, uralkodásának idejében az ország fénykorát, művelt vezető rétege a politikai törekvésekkel szorosan egybekapcsolta a Mátyás-hagyománnyal összefüggő humanista irodalom emlékeinek ápolását. Ugyanakkor Janus Pannonius költői nagysága, külföldi elismertetése nagyban hozzájárult, hogy Mátyás kora egészen az anyanyelvűségi szempont irodalomtörténeti érvényesüléséig irodalmi virágkorként mutakozzék az utókor szemében.

A politikához erősen tapadó kulturális Mátyás-hagyomány ápolása a magyar reneszánsz felbomlásáig jórészt abban nyilvánult, hogy a nagy király korának irodalmi hagyományát fenntartotta, és irodalmi vállalkozásait lehetőleg tovább fejlesztette. Janus munkáinak felkutatásán és publikálásán kívül a Bonfini-kiadások és a történetíró folytatására irányuló kísérletek, Ranzanus, Galeotto és a Bibliotheca Corvina iránti érdeklődés nagyjából ki is merítik egész tartalmát, melyhez a nemesi beállítottság kétségtelen tanújelekként két fontos XVI. századi mű kapcsolódott: Verbőczy *Tripartituma* és a *Corpus Juris* kiadásának gondja.

A hagyomány ápolásában a régi Magyarország minden népének fia részt vett. Janus Pannonius hazai származású kiadói között ott szerepel az erdélyi szász Adrianus Wolphardus; Bonfini első 30 könyvének publikálója, az ugyancsak szász Brenner Márton, egyformán teljesen nemesi szellemben. Mindkét törekvés azután Zsámboki János munkásságában jutott nyugvópontra. A *Tripartitumot* ugyancsak Zsámboki jelentette meg kritikai kiadásban, s utána már ezen a területen sem sok tennivaló akadt. Része volt Zsámbokinak a *Corpus Juris* összeállításában is, amit végül a szlovák származású nyitrai püspök, Mossóczi Zakariás rendezett sajtó alá, egy verses magyar király-lista kíséretében. A Bonfini folytatni kívánók népes táborát itt felsorolni sem lehet. Megjegyezni is elég talán, hogy a sziléziai származású Wernher György is foglalkozott a gondolattal, Bornemisza Pál, akkor erdélyi püspök, kezére járt volna az anyaggyűjtésben, és hogy Istvánffy Miklós nagy munkája az egész XVI. századot átható törekvésnek mintegy záradékként jött létre.

Alig fejeződtek be azonban e tekintélyes vállalkozások, a Mátyás-kori hagyaték új értelmiségi réteg, a prédikátorok kezébe csúszott át. A Heltai és társai latin Bonfini-kiadásáról ebben az összefüggésben elég annyit megemlíteni, hogy nagy filológiai ambícióval készült, és célja az akkoriban még hiányos Bonfini-mű teljesebbé tétele volt. Szamosközy R. Sándor pártfogóihoz, Egri Gergelyhez és Keveskuthi Mártonhoz intézett versében azt írta, hogy Váradot Janus Pannonius és a prédikátorok egyformán ékesítik tudományukkal, irodalmi munkásságukkal, s ekkortájt jegyezte legnagyobb humanista költőnk egyik sorát barátja emlékkönyvébe egy tübingai magyar diák. Mikor Suri Orvos Pált költővé koronázták Heidelbergben, meghatottan foglalta az ifjabb Pareushoz intézett versébe, hogy magas egyetemi

⁷ Az idevágó helyek egy részét legutóbb GERÉZDI RABÁN publikálta. ItK. 1960. 278.

kitüntetése Janus Pannoniusszal és Thuri Györggyel helyezi egy sorba.⁸ A reformáció Janus-kultuszának legkiemelkedőbb emléke a Pareus szerkesztésében megjelent *Delitiae poetarum Hungaricorum* c. kötet, amelyben a nagy költő összes addig ismert művei helyet kaptak, s hagyományának folytatóiként sorakoznak utána Sommer, Schesaeus és Thuri György versei. A kiadvány egy sorozatban jelent meg a német, olasz és skót humanista költők munkáiból nemzetek szerint összeállított könyvekkel, és ebben az előkelő környezetben képviselte a hazai latin költészetet. A kötet történeti helyének megvilágítására érdemes megemlíteni, hogy Janus Pannonius fent idézett sora itt mottóként szerepel a versek előtt, és hogy e kiadvány után a XVIII. század közepéig újabban már nem jelentek meg a költő versei.

A kulturális Mátyás-hagyomány ápolásában részt vettek a nem magyar születésű hazaiak is. Sculteti Szeverin bártfai pap az ottani iskolamester Faber Tamás egyháztörténetét kivonatolva szükségesnek tartotta kinyomtatni, hogy a Corvina utolsó könyvtárosai már lutheránusok lehettek. A megújított hit követői Stöckel Lénárttól Pápai Páriz Ferencig különbözőképpen fogalmazták ugyan meg a humanizmus és a reformáció kapcsolatát, abban azonban megegyeztek, hogy a magas fokú irodalmi képzettség mintegy előiskolája a tisztább vallás befogadásának. Ennek az elvi álláspontnak az alapján, látva a nem éppen katolikus főpaphoz illő darabokat, Janus Pannoniusnak helyet juttattak a protestáns egyháztörténetekben. (Burius János éppúgy beszél róla kéziratban maradt munkájában, mint Pápai Páriz a *Rudus Redivivumban*.) De akár így, a protestáns egyházi szemléleten keresztül, akár úgy, az irodalmi nagyság elismerése útján történt, bizonyos, hogy az irodalmi Mátyás-hagyomány az egész feudális Magyarország irodalmi múlt-szemléletének alapjává vált.

2. Magyarországi irodalom és magyar irodalom

Az irodalomnak abban a részében, amelyet latinul írtak, és a feudális magyar állammal szoros kapcsolatban fejlődött tovább, a XVI—XVII. század folyamán még döntő szemléletbeli változás nem mutatható ki, pedig a reformáció idején több vulgáris nyelven is megindult a könyvkiadás. A magyaroknál az előző fejezetben jellemzett nemesi gondolkodás a népi nyelvű irodalommal szemben egészen sajátosan nyilatkozott meg. A reformátor Ozorai Imre azt írta t. i., hogy Szent Jeromos magyarra fordította a bibliát. Ez a mai olvasót módfelett meglepő állítás logikus következménye a nemesi történet-szemlélet magyar nyelvre és irodalomra való alkalmazásának. A dalmáciai születésű Jeromos ugyanis az egykorú jogi felfogás szerint magyarnak számított, minthogy Dalmácia a magyar koronához tartozott; ha így van, akkor ő voltaképpen magyar, és mint ilyen, csak magyarra fordíthatott. Ez a nemesi tudathoz kapcsolódó gondolkodás már a polgári nacionalizmus korába is beillenék, ha az ilyenféle nyilatkozatok s a nemesség és nyelv összekapcsolásán alapuló nyelvi program szélesebb, nem nemesi rétegekkel is számot vetne, és a politika nyelvi expanzióra törekednék. Nyelv és nemzet összefüggésére már előbb is találunk példát: a Jagello-korban a köznemesség a magyar nemzet és nyelv kiirtásának vádját emelte külső ellenfelei ellen, Verbőczy Velencében a dozse előtt magyarul mondott beszédet, noha kiválóan tudott latinul.⁹ A magyar nyelv ebben az összefüggésben, a köznemesi politikai frazeológiából kapta egyedülálló, rokontalan, nemes és scythia jelzőit, amiket Geleji Katonánál még az a tétel egészített ki, hogy a világ valamennyi nyelve között a legközelebbi rokonságban áll a kinyilatkoztatás nyelvével, a héberrel. Ez a nyelv-szemlélet az egész feudális korban uralkodott, és a magyar nemesség ezért nem akart hallani még a XVIII. században sem a finnugor rokonságról, amit „halszagúnak” és paraszti-

⁸ Szamosközi munkája: RMK III. 784. B3 lev. Suri Orvos Pál verse: Davidis Parei Patris, J. Philippi Parei Filii *Mysae fugitivae*. Neapoli Nemetum. 1615. 277. Ebben a könyvben jelentek meg először Thuri György versei.

⁹ Vö. KLANICZAY TIBOR i. m.

nak érzett, és innen származnak a keleti nyelvekkel folytatott fantasztikus nyelvhasználati kísérletek is.

A kulturális Mátyás-hagyomány tudatos ápolói és kifejlesztői latin nyelvű anyagon dolgoztak ugyan, de egyáltalán nem idegenkedtek mindenfajta nemzeti nyelvű literatúrától, és eszükbe sem jutott, hogy lenézzék, ha erudíció kísérte azt, hiszen ugyanazon nemesi magatartás megjelenését láthatták benne. Zsámboki János nem restellte a humanista történetírás nyelvére fordítani Tinódi két énekét, és kiadni Bonfiniája függelékében. Istvánffy epigrammával tisztelte meg az énekmondót, melyben a magyarországi háború Homéroszának címét juttatta neki, minthogy halhatatlanságot biztosít a hősöknek.¹⁰ Bizonyos, hogy az örök hír, ebben a vonatkozásban Homérosz neve és az egész hasonlat a humanista irodalom közhelyei közé tartozik; bizonyos azonban az is, hogy Istvánffy nem így írta volna meg a verset, ha kételkedik, hogy lehet magyar nyelven tartósan megőriztetni a katonai dicsőséget. Pusztán magyar nyelvűségük miatt a prédikátorok sem érezték, hogy könyveikkel az irodalom periferiájára szorultak, és rendszerint egy rangban alacsonyabb réteg számára írák munkáikat, minthogy mondanivalójukat általában a patrónus értelméhez és ízléséhez szabták, s latin mintáik szerint prédikálni irodalmi szempontból tudós tetteknek számított. Hogy a magyar nyelvről vallott nézetek mennyire a nemesség rendi helyzetéhez tapadtak, semmi sem igazolja világosabban, mint az a tény, hogy a földesurak a reformáció korában hagyományosan természetesnek vették jobbágyaik és udvari személyzetük nyelvi igényét, és támogatták közös vallásukat akkor is, ha a pap nem azon a nyelven szólt, amelyet ők a legszívesebben hallgattak.

Magyarország népei között a reformáció idején a magyarságra várt a legtöbb irodalmi feladat, mert a szlovákok először csehországi, a németek birodalmi nyomtatványokat használtak, s e könyvek példája hazai anyanyelvi irodalmi tevékenységük előmozdítása szempontjából nem lebecsülendő. Jellemző, hogy 1711-ig sem a szlovákok, sem a németek számára nem jelent meg teljes biblia az országban, az énekeskönyvek is gyérebben mutatkoznak náluk, mint a magyaroknál. A nyomtatványok elmaradásánál, illetve megjelenésénél nyilvánvalóan az az üzleti számítás játszott szerepet, hogy a hosszú szállítás költségével megterhelt könyv ára hogyan viszonyult a hazai szükséglet szerint kis példányszámban előállított munkára fordított kiadáshoz, és mennyi volt az a biztosan eladható mennyiség, ami mellett megtérült a vállalkozó befektetése. A szlovák könyvkiadást az írástudó réteg növekedő száma mellett az lendítette még előre, hogy a fehérhegyi csata után a csehországi behozatal megszűnt, s az igényeket helyben kellett kielégíteni. Nagy szerepet játszott ebben a trencsényi nyomda Illésházy Gáspár pártfogása alatt.

A papok és iskolamesterek szerepe az irodalmi tradíció ápolásában nem merült ki abban, hogy átvették a kancelláriai eredetű hagyományt, és fenntartották azt pártfogóik, a nemesség és a városi patríciusok egyetértő körében. A reformáció egy sor irodalmi feladatot is rájuk ruházott, káték fordítását, énekeskönyvek, postillák kiadását, a magyaroknál még a bibliafordítást is, amihez a humanista nyelvi műveltség csak az előképzettséget adta meg, a formák a klasszikus örökséghez képest merőben újak voltak. A prédikátorok a *regnum Hungariae* keretén belül Isten szolgálatára, egyházuk javára részben népi nyelven írták műveiket. Mielőtt azonban a dologhoz láttak volna, tanácsos volt áttekinteniük vallásuk egész vulgáris nyelvű irodalmát, hogy ne végezzenek felesleges munkát, és művük valóban sürgető szükségletet elégítsen ki. Ezenfelül nagy súllyal esett latba a készülő mű igazhitűsége, vagyis hogy amit tartalmaz, megfelelően egyházuk tantételeinek, és kiállja a dogmatikai, káté- vagy bibliafordítás esetén a filológiai kritikát. E követelmények a protestáns irányzatok határozott körvonalú egyházakká szerveződése idején új irodalmi hagyományt fejlesztettek ki, amely a történetírással szemben főként népi nyelvű, annak világi jellegével szemben egyházi rendeltetésű műveket foglal magába.

¹⁰ Istvánffy verse: *Carmina*. Bp. 1935. 26.

Szenczi Molnárt kortársai azért tartották nagy írónak, mert a helvét hit alapvető műveit új vagy javított fordításban adta a hívek kezébe. Ő az első, aki áttekintette a református prédikáció-irodalmat, és Sculteti Ábrahám postilláinak lefordításával példát adott a műfajra. Újfalvi Imre a magyar énekköltészet anyagát szedte össze és rendezte egyházi szempontjai szerint. Ő már arra is vállalkozott, hogy katalógusba szedje a magyar írókat. Minden valószínűség szerint nem Magyarország írói foglaltak még ebben helyet, és így nem egy századdal korábbi Czvittinger vészelt el a munkában. Ilyen feltevésnek ellene mond már a cím: *Catalogus scriptorum Ungaricorum*, ahol a scriptor Ungaricus magyar, pontosabban magyarul író szerzőt jelöl, szemben az Ungarus-szal, ami magyarországit jelent. Utalhatunk itt a kortárs Sculteti Szeverin szóhasználatára, aki a felvidéki német és szlovák papokkal szemben a magyar szakramentáriusokat „pastores Hungarici”-nak hívja. De ellene mond a hipotézisnek az a körülmény is, hogy a XVI. század végén — tapasztalatunk szerint — még csak a történetírás tekinthető az egész országban egyformán érvényes irodalmi hagyománynak, a literatúra többi részének tradícióvá válása, az egyházak gondviselése alatt, csak bizonyos műfajokban mutatható ki. Valószínűnek látszik, hogy a névjegyzék legnagyobbbrészt népi nyelvű egyházi írókat, főként énekszerzőket tartalmazott, akiknek verseivel a reformáció énekanyagának dogmatikai szempontú átválogatása és új kiadása közben sokat foglalkozott Újfalvi Imre.¹¹

Bonfini, általában a hazai történetírói hagyomány folytatására irányuló törekvés mellett a XVI—XVII. század fordulóján új történetírói feladat jelentkezett, a magyarországi egyházak történetének megírása, amely félszázad alatt teljesen új historiográfiai ág meghonosodására vezetett az országban. A nemesi nemzet történetében az országos politika állt a középpontban — az egyháztörténetben egy vallási közösségé, amely az előbbi politikai testnek csak egy részét teszi; ott politikai és jogi kérdések vannak az érdeklődés előterében — itt hittételek, az egyházi szervezet és a szertartás problémái, háborúk és békekötések helyett hitviták és zsinati határozatok. Az országos történelmet szövegező humanista soha nem ereszkedett le a szégyellnivalóan barbár latinsággal fogalmazott történeti források szavaiig, általában nem hivatkozott rájuk, és lehetőleg nyomtalanul beledolgozta azokat retorikus prózájába. Az egyháztörténetíró az országos történelemből csak a vallásszabadságot érintő törvénycikkek érdekelték, amik mint diétai végzések, nyomtatásban közkézen forogtak. Nagy figyelmet szentelt viszont pl. a zsinati határozatok hiteles szövegének, ahol a dogma tisztaságát illetően kritikus esetben minden szó az eredeti összefüggésben vált fontossá, és persze lényeges volt a hitvitázó célzat, amiben a magdeburgi centúriátorok adták meg a példát. Igaz, a hazai egyháztörténeti irodalom megindulásakor, az 1580-as években, részben még a szóbeli hagyomány, az emlékezet alapján írtak összefoglalásokat, de már ott áll a kezdetnél Laskói Csókás Péter forráskiadása, aki 1585-ben, a *De homine* előszavában a wittenbergi magyar coetus anyakönyvét teljes egészében publikálta. Valószínűleg Wittenberg hatása érvényesül abban, hogy a hazai egyháztörténet több vallásközösség és nyelvcsoporthoz közelebb került. Erdélyben a szász Schesaeus Keresztély *Oratio*-ja a legelső emlék, a Tiszántúlon Gönczi György ajánlása Félégyházi Tamás Újtestamentum-fordításában, a Felvidéken Faber Tamás munkája, amit a már említett Sculteti Szeverin kivonatából ismerünk.

A protestáns egyházak élete elválaszthatatlan az iskoláktól, s ezért az egyháztörténetben nagy szerepet játszik az iskolák története és a kiváló rektorok emlékezete. Magyarországon az iskolatörténeti érdeklődés is jórészt Wittenberg hatása alatt, az egyetem magyarországi coetusának kebelében, voltaképpen mint retorikai gyakorlat indult meg. Schesaeus Stöckel emlékezetére tartott és adott ki oratio funebrest, Szikszai Fabricius Balázs Balsaráti Vitus Jánost, Szikszait Kassai Császár György parentálta. E hibátlan humanista formák hazai környezetben azonban hamarosan felbomlottak, mert még a legjobb iskolák nyújtotta képzés

¹¹ Újfalvi Imréről SCHULEK TIBOR: Az első magyar bibliográfiáról. ItK. 1957. és KLANI-
OZAY TIBOR: Újfalvi Imre és az 1602-i énekeskönyv. ItK. 1958. 152—169.

sem volt elegendő fenntartásukra, s helyüket egyrészt a humanista formáknak teljesen háttérbe fordító szerény adatgyűjtés foglalta el prédikátor- és rektor-listákkal, másrészt szabályos egyházi beszédekbe, a korábbi oratóriumok helyett conciókba torkolltak, melyekben a széles körű hallgatóságnak szánt tanítás végén, *Personalia* cím alatt jutott hely a személyes adatok sematikus közlésére.

A nemesi történelmi tradíció ápolása, folyamatosságának a jelenkorig való biztosítása, a historiográfusok korábban is megfigyelt megbecsülése mellett prédikátorok és iskolamesterek életének s műveinek feljegyzése, anyanyelven írott művek formai szempont szerinti csoportosítása a legfontosabb vonások, amelyek az irodalomtörténetírás történetének korai emlékeit jellemzik.

Voltaképpen, az egész országot áttekintő irodalomtörténetírás még nincs; de van legtöbbször alkalmi megnyilatkozások formájában mutatkozó, már anyanyelvi műveket is magában foglaló irodalomtörténeti hagyomány, mellyel jobb kifejezés híján a stilisztikai, poétikai és retorikai, írott vagy íratlan szabályok követését jelentő irodalmi hagyománnyal szemben szerzők és művek politikai vagy egyházi szempontok szerinti számontartását óhajtjuk jelöltni.

3. A *historia litteraria* és a feudális Magyarország

A leginkább naptáiraól ismeretes késmárki iskolamester, Frölich Dávid 1641-ben *Der Vralte Deutsch-Vngarische-Zipserische vnd -Ziebenbürgische Landssmann* címmel Lőcsén könyvet jelentetett meg. Munkáját a magyar történelem elé bevezetőül szánta, s rövidre fogva azt adja elő benne, hogy a hazai németek nem azonos eredetűek határokon kívüli nyelvrokonaikkal, hanem a gepidák (kisebb részben a római légiók) leszármazottai, akik Magyarország őslakóit tekintendők, vagyis honosságuk sokkal régebb az Attila vezérletével érkező hódító magyarokénál. — Az elmélet minden naivsága ellenére nagy figyelmet érdemel. A korábban egyedül uralkodó magyar történelmi kép ugyanis, ami e korban Thuróczi nevéhez fűződik, Frölich szerint revízióra szorul, és Magyarország népeinek történeti elrendeződése lényegesen különbözik attól, amit a magyar krónikáknál talál az olvasó. Lényegében nem másról van itt szó, mint hogy a régi Magyarország egyik nyelvi csoportja történetileg alapozta meg létét, mégpedig oly módon, hogy tiszteletben tartva az örökölt állami keretet és annak a historiográfiában tükröződő képét, kiegészítésre vállalkozott; ugyanakkor azonban hitet is tett a haza mellett, mert hangsúlyozta, hogy a hazai németek más eredetűek, mint a határokon túliak. Az elmélet különösen az erdélyi szászok körében talált visszhangra, ahol továbbfejlesztői a gepidákat a dákokkal azonosították, és még attól sem riadtak vissza, hogy elgondolásuk érdekében meghamisítsák ősi kiváltságlevelük, az *Andreanum* szövegét.

Frölich és követői a legkevésbé sem támadták magát a feudális rendet: mind ő maga, mind elméletének továbbfejlesztői német polgárok voltak, a régi Magyarország egyik kiváltságolt rétegének képviselői, akiknek a hipotézis privilégiumaik történeti igazolására szolgált. A feudális kereten belül azonban félreismerhetetlen az elmélet nemesellenes volta, amennyiben a kiváltságot a magyar nemesség megérkezése előtti időből származtatja, s ebben a vonatkozásban a német polgárság ama törekvéséhez kapcsolható, amellyel a nemesség városokba özönlését, s azokban a magyar nemesi jog és kormányzás érvényesülését igyekezett megakadályozni. Rendi szemléletük próbájául szolgálhat, hogy egyrészt nem utasították vissza a nemességet, mert ezzel városokon kívül is kiemelt jogi állást biztosíthattak maguknak, de ennek birtokában, a nemesség tagjaként is polgári gondolkodtak, mint pl. a szepességi Klesch Dániel; másrészt egyáltalán nem akarták megváltoztatni a jobbágyság helyzetét. Arra van példa, a szász Töppeltnél, majd Kelp Mártonnál, hogy a magyar jobbágyság kiszolgáltatottságát a rabszolgai állapothoz hasonlítják, és már Frölich emberséges bánásmódot kíván;

arról azonban nem beszélnek, hogy a nagy német városok is rendelkeztek jobbágyfalvakkal.¹² Frölich és követőinek munkáiban mindenesetre a régi nemesi nemzetfogalomhoz képest egy új, attól némileg függetlenül képzet tűnik fel, de ez még nem más, mint a rendi kiváltságoknak történeti és nemzeti terminológiájú megfogalmazása.

Frölich elméletének egyik érdekes vonása, hogy nem vet számot a felvidéki német városok lassú elszlovákosodásával. Pedig ez a városi réteg is határozottan hallatta már szavát a feudális állam keretei között. A Thurzó György nádor legfőbb védnöksége alatt ülésező zsolnai zsinat tíz vármegyének három szlovák szuperintendenszt rendelt, akik mellett a magyar és német evangélikus egyházakat a püspököknek alárendelt inspektörök ellenőrizték. A prágai iskolázottságú Moncovicenus Márton 1616-ban a három szuperintendenshez intézett levelében, mellyel búcsút mondott Trencsénnek, a vidéket Slavoniának nevezte; Jacobaeus Jakab, az eperjesi szlovák egyház Csehországból ide emigrált papja ma ismeretlen leírást adott ki a szlovákokról, *Gentis Slavonicae lacrumae* címmel pedig népe bajait foglalta versbe; tudós hagyományként a Cantus Catholici-ban feltűnik nálunk Cyrill és Metód emléke.¹³ E jelenségek és nyilatkozatok mögött éppúgy a hazai szlovák polgárság és a hozzá csatlakozó értelmiség jelentkezését kell látnunk, mint a németek munkáiban, s a társadalmi látókör sem lehet bővebb, mint amazoknál.

Míg a Felvidéken és Erdélyben az evangélikus német és szlovák polgárok rendi és nemzeti formákat keresve küzdöttek jogaikért a nemesség ellen, a magyar kálvinista mezővárosiak puritánus vallási reform zászlaja alatt harcoltak ellenük. Nincsen még szó a nemesi jogok intézményes eltörléséről, hiszen erre a gondolatra csak a felvilágosodás idején jutottak az ország legjobbjai. A vita a feudális rend keretein belül a kedvezőbb és biztonságosabb társadalmi állásért folyik; igaz viszont, hogy éppen e keretek szorítása miatt viaskodnak.

Az 1640-es évek tájától az irodalomból kimutatható polgári előretörés idején a politikában Zrínyitől Rákócziig az egész országra kiterjedő függetlenségi harc és a fejedelmi centralizáció a legfontosabb feladat. Az első a török és a császári beavatkozás ellen irányult, a másik lehetővé tette volna, hogy a polgári tendenciák és a nemesi államhatalom között egyensúly jöjjön létre, és megnyíljen az egészségesebb fejlődés útja. Az ország hagyományos vezetőrétegének, a nemességnek egészen új feladatokkal kellett szembenéznie. Magyarország a kor polgári gondolkodásának tükrében kívánatos jogi állást biztosító kiváltságok hordozója, s az értük folyó harcban a Hungáriához való tartozás eme képződmény iránti, történetileg öröklött hűséget jelentette, a privilégiumok, általában a jobb helyzet reményében. A Hungarus-tudatot már előbb is mint a régi magyar államhoz való tartozás érzését jelöltük meg. Most hozzátehetjük, hogy a társadalmi tartalma jelentős polgári elemeket foglal magában, amelyek egyelőre a feudális keretek tágitásában nyilvánulnak meg, s a rendszer alapjai, a nemesi kiváltságok egész rendszere ellen közvetlenül még nem irányulnak; időben kb. a XVII. század közepétől számíthatjuk, s véleményünk szerint a XVIII. század közepe tájáig tart, addig az időpontig, amíg reménykedni lehetett a magyar feudalizmus társadalmi problémáinak belső erőkből kiinduló megoldásában. A nagy történelmi lehetőséget a Rákóczi-szabadságharc bukásakor temette el a kiváltságaihoz csökönyösen ragaszkodó nemesség. A rendiség nagy válsága azzal fejeződött be, hogy a nemesség kitért az államtest problémáinak megoldása elől, és belenyugodott, hogy az osztrák nagyhatalom biztosítsa kiváltságait, a nemesi szabadságot és függetlenséget az egész mozgásba lendült társadalommal szemben, amely soknyelvűsége ellenére is a közös hagyományoknak megfelelően kereste még a kibontakozás útját. Így történt, hogy mikor az osztrák kormányzat tevékenyebben kezdett beavatkozni Magyarországon belső ügyeibe, a haladásra áhítozók figyelme egyszerűen Bécs felé fordult. A tájékozódás

¹² A hazai német írókról PUKÁNSZKY BÉLA: A magyarországi német irodalom története. Bp. 1926.

¹³ SZIKLAY LÁSZLÓ: A szlovák irodalom története. Bp. 1961.

irányának megváltozása azonban egyértelmű a hazai történelmi hagyományok alapján kialakult Hungarus-tudat felbomlásával, és helyét a rendiség kátyújából szabadulást kereső néprétegekben új koncepció kezdte elfoglalni, az osztrák állampatriotizmus.

A Habsburgok monarchiája maga is feudális államalakulat volt, de nem sikertelenül ment benne végbe a centralizáció folyamata. A központból irányító osztrák vezetőkörök területileg olyan egységesnek látták Magyarországot, ahogyan az történeti örökségként rájuk szállt, ahogyan itthon is érezték, s leginkább csak katonai érdektől változtattak határait. Kormányzati szempontból azonban csupán mint a tartományok egyike jött számításba, és a legkevésbé sem befolyásolták szemléletüket a sokszázados magyar fejlődés requisitumai. Sajnos, ebben a vonatkozásban a részletek kevéssé vannak kidolgozva, mert az egészében nemesi eredetű, egyoldalúan függetlenségi szempont érvényesülése történetírásunkban a legújabb időkig akadályozta a tárgyilagos vizsgálódást, s az irodalom történetében is elhanyagoltuk, néhány kivételtől eltekintve, a bécsi kapcsolatok vizsgálatát. Így aztán a tudománytörténetben is egyelőre csak elszórt adatokra hivatkozhatunk, későbbi, kedvezőbb alkalomra hagyva a részletes kidolgozást.

Annyi mindenestre bizonyos, hogy a jezsuiták már a XVII. század derekán nem a hagyományos szemléletről tesznek tanúságot, mikor egyik alkalmi kiadványukban egyszerre beszélnek egy nemes Szencziensis Hungarus-ról és Szencziensis Slavusról, s ugyanakkor Nobilis Hungarus vagy Nobilis Croata formában gondosan feltüntetik a rendi kiváltságot.¹⁴ A szóhasználat a későbbi osztrák felfogáshoz közelít véleményünk szerint, amennyiben egyrészt tiszteltetben tartja a nemesi privilégiumot, másrészt az országot a tényeknek megfelelően, de a magyar hagyomány iránt érzéketlenül, különböző anyanyelvű népekre bontva fel, felforgatja az elfogadott terminológiát, amely szerint mindkét hallgatót a Hungarus jelző illette volna meg.

A Bécs irányába fordulás nem vezényszóra történt meg Magyarországon. Germethe tudós társaságának szervezése az 1730-as években, az újonnan felállított helytartótanács körében indult meg, egyelőre teljesen eredménytelenül.¹⁵ Később Bél Mátyás, a hazai rendiség talajából táplálkozó Hungarus-tudat e kiváló képviselője, III. Károlynak és Mária Teréziának ajánlotta *Notitijá* köteteit, és tagja lett Prokesch báró olmützi gottschediánus társaságának, amelyben teljesen osztrák állampatriotista nézetek uralkodtak. Ezt képviselték Kollár Ádám Ferenc, Benczur József, a szepességi születésű Engel János Keresztély és Hormayr zsebkönyvének hazai munkatársai a történetírásban; a budai jakobinus-per fővádoltjai, az elfogott írókkal együtt, a jozefinizmus híveiként kezdték pályájukat, s a példák felsorolását folytathatnánk reformkori nemzeti irodalmunk első német fordítóinak neveiig.

Az osztrák állampatriotizmus hatása véleményünk szerint döntő jelentőségű a XVIII. század tudománytörténeti munkásságának elbírálásánál. Az irodalomtörténetírás formái ugyanis lényegében változatlanok a XVIII. század folyamán. Weszprémi István életrajzgyűjteménye ugyanúgy lexikon, mint Czvittinger *Specimenje*, csakhogy Czvittinger az itthoni hagyományon alapuló Hungarus-tudat képviselője, Weszprémire már *Biographiája* írásakor erősen hatottak Mária Terézia és József haladó jellegű intézkedései, s a bécsi *Privilegirte Anzeigen* c. folyóirat munkatársai közé tartozott, amelyet Magyarország számára, valamennyi népének hasznára, az állampatriotizmus jegyében, németül adtak ki. A bomló hazai feudalizmus utolsó válsága a polgári kor előestéjén, az irodalmi anyagból ellenőrizhetően, azzal kezdődött, hogy II. József után a bécsi politika reakcióssá merevedett, az előjogaiban sértett magyar nemesség a császár halála után nemzeti polgárságként kezdett fellépni a soknyelvű hazában, s függetlenség és haladás állandó konfliktusa közepette megindult a belső reformmozgalom. Ekkor váltak szét végérvényesen a magyarországi népek irodalmi útjai, s a regnum Hungariae

¹⁴ Pl. RMK II. 775

¹⁵ CSÓKA LAJOS: A magyar tudományosság ... Pannonhalma 1942. 10—11.

irodalomtörténete helyett ezóta beszélhetünk polgári értelemben vett magyar nemzeti irodalomról és irodalomtörténetírásról. Bod Péter Magyar Athenása a feudális kor utolsó emlékei közé tartozik. Ő már a franciás divaton gúnyolódik, Teleki József felvilágosodás-ellenes könyvét dicsérgeti, és nemegyszer kijelenti, hogy a hazai nem magyar anyanyelvűek, ha már amúgy is használják, megérdemlik a „Haza fia”, a Hungarus nevezetet, mikor tudós munkáikkal dicsőséget szereznek az országnak. Az idegen nyelvű irodalmi anyagtól elődeihez hasonlóan Bod sem zárkózik el mereven, és felvesz lexikonába szász és szlovák származású írókat is. Törzsanyaga azonban mégiscsak magyar nyelvű, szemmel láthatólag csak ez érdekli közelebbről, más viszonylatban nem is törekszik teljességre, és könyvében egyetlen német címet sem hajlandó leírni. Az ezek után belső magyar ügy és a nem a régi Magyarország problémái közé tartozik, hogy irodalomtörténetírásunk az osztrák állampatriotizmus és a nemesi sallangok terhétől megszabadulva mikor érte el valójában a polgári-nemzeti rangot.

Az államszemléletben végbemenő változás csak egyik, bár igen lényeges vetülete az egész országban kimutatható polgári megmozdulásnak, amely döntően meghatározta a kifejlődőben levő irodalomtörténetírást. Az új jelenségek a tudományunk történetét közelebbről érdeklő területeken is a hagyományosból kiindulva mutatkoztak meg, a korviszonyoknak megfelelően legelőbb a vallás szférájában érhetők tetten, és irodalmi kifejezői természetesen a legműveltebb hazai tanult réteg, a papság soraiban akadnak. A magyar puritanusok megteremtették a vallásos áhítat egyénibb formáját, s ezt magánolvasásra szánt könyvekkel táplálták. Az egyéniségnek e korábban ismeretlen megbecsülése az irodalomtörténeti hagyományra messzemenő következményekkel járt. A régi poétikák nyelvén úgy fejezhetjük ki e változást, hogy az ars, vagyis a tanultság, a mesterségbeli tudás oldaláról az ingenium, a tehetség felé kezdett billenni a mérleg. Az írástudás nem pusztán készség, amelynek birtokosa alkalmas valamely egyén, kisebb-nagyobb közösség adott vagy feltételezett irodalmi szükségletének kielégítésére, mint javarészt a korábbi századokban. Az írónak személyes mondanivalója, különös adottsága is van, s egyéniségüket Klesch Dániel, Otrokocsi Főris Ferenc vagy Illyés András nem is győzik eléggé hangsúlyozni, álmaikat és látomásaikat közhírré tenni. Ez persze még korántsem vezet a későbbi polgári szubjektivizmushoz és igazolását is vallási indítékokban találja még. A polgári individualizmus e korai foka azonban már alkalmas arra, hogy az írástudók műveltebb rétegeiből lassanként különváljék az írók egy azokénál kisebb csoportja, amely műveiben elszórt vallomásaival merőben új természetű forrásanyagot szolgáltat az irodalom iránt érdeklődőknek. Hangsúlyozni kell persze, hogy itt még csak a kezdet kezdetén állunk. Czvittinger például nem kevés nevet vett fel lexikonába, irodalompártolókat és magas iskolázottságú férfiakat, akiknek egyetlen fennmaradt soráról sem tudott. (Az első jezsuita rendi lexikonok hasonlóképpen magukba foglaltak bizonyos számú nem író rendtagot is címszóként.)

Az irodalomtörténetírás ténybeli anyagának feltárásában a másik új korszakot nyitó fordulat a rendszeres adatgyűjtésben jelölhető meg, s ez, úgy látszik, legelőbb az egyháztörténetben indult meg. A XVII. század közepén három egymástól távolos területen figyelhetjük meg a gyűjtőmunka megindulását, a XVIII. században néha bámulusos terjedelművé dagadt eollectanea-kötetek első jelentkezését. Szlovák területen Kalinka Joáchim négy kéziratáról tudunk, amik legnagyobb részét vizitációs jegyzőkönyvek és hivatalos adatfelvételek ugyan, de a címek tanúsága szerint mintha már történelmi szempontok is érvényesülnének bennük. Rotarides magával is vitte a munkákat Wittenbergbe. A kálvinista magyarok körében Bod Péter Szilágyi Benjámin István gyűjteményének tulajdonít nagy jelentőséget, amit szerinte a szerző Geleji Katona István kívánságára kezdett el, és Debreczeni Ember Pál is nagy hasznát vette. Legmesszebbre jutottak ebben az időben a leginkább polgárosult szászok, akiknek körében Hermann Dávidban és Oltard Ambrusban jelölhetjük meg az úttörőket. Az utóbbi 1650-ben, egy vizitáció alkalmával szabályos concio keretében foglalkozott az erdélyi szász reformáció történetével, és először adott közre nyomtatásban néhány oklevelet, amik azután

a hazai egyháztörténetek állandó kellékei lettek. Ezekből a kezdetben még szorosan az egyházi ügyvitelhez tapadó iratokból nőttek ki a XVII—XVIII. század fordulójának nagy egyház- és iskolatörténeti annalesei: a szlovákoknál Burius János, Rezik János és Krman Dániel munkái, az előbb említett Debreczeni Ember Pál könyve, valamint a szász Haner György Lipcsében, 1694-ben kinyomtatott műve, ami talán velejében Hermann Dávid kéziratán alapul. A XVII—XVIII. század fordulóján a jezsuiták (Hevenesi Gábor, Cseles Márton stb.), valamint Bél Mátyás munkásságában az iratmások gyűjtése már messze túlment az egyháztörténetek keretein. Az első hazai forráskiadvány 1710-ben még egyháztörténeti iratokat tartalmaz, s a rendiség és vallás hagyományos kapcsolatából fakadt; pár évtized múlva azonban Bél irányításával megjelent az első reprezentatív forráskiadvány, a *Scriptores rerum Hungaricarum*; a jezsuiták ez idő tájt Hevenesi anyagát készültek publikálni. A magyar történetírás e folyamat során szaktudománnyá vált, és a XVII. század végével művelői közül végképpen eltűntek a magasrangú kormányzati tisztviselők.¹⁶

A nagyjából a XVII. század közepétől tapasztalható polgári megmozdulás a hazai nemzeties gondolkodást az ország elmaradottságának a feltárásával és hangsúlyozásával hatotta át legmélyebben. Azelőtt sem volt titok, hogy Magyarország nincsen azonos kulturális fokon mondjuk Itáliával vagy Angliával. Ha irodalomról volt szó, az egyeduralkodó magyar nemesség ősi scythia harciasságának, saját hősi virtusainak magasztalásával válaszolt. Szenczi Molnár Albert eleget élt külföldön ahhoz, hogy lássa a hazai és külföldi állapotok különbségét, de a helyzet maradandó válságot nem okozott benne. Vallási eszmekörben élve, ő azzal válaszolt, hogy az egyház és az iskolák számára nélkülözhetetlen könyveket adott ki. A mélyreható krízis első fokon azzal kezdődött, hogy a változatlanul vallási kategóriákban gondolkodó puritánus prédikátorok az alacsonyabb rangú polgárság szemével nézték a nemesi és patrícius-patronusok vezetése alatti egyházak állapotát, és azt a fejlettebb nyugat-európai viszonyokkal hasonlították össze. Comenius II. Rákóczi Györgyhez intézett emlékiratában a nép szegényének nevezte, hogy alig vannak iparosai, szegényesek városai és falvai, rosszul gazdálkodnak a földeken, nincsenek anyanyelvi iskolák, a latinokban grammatikán és valamicske logikán kívül történelemnek, filozófiának és orvostudománynak még hírért sem hallják a tanulók. Kiderül, hogy a fennen hangoztatott nemes scythia erények elpuhultságot és ázsiai barbárságot takarnak, amin sürgősen változtatni kell. Iparra, kereskedelemre, helyes gazdálkodásra és jó iskolákra van tehát szükség, ez a záróakkordja a szomorú helyzetjelentésnek. A nemesi oldalról elhangzott kritikák ugyancsak a műveltség emelését sürgették. Zrínyi hadtudományban jártas katonákat akart, Bethlen Miklós szakszerűen képzett tisztviselőket.¹⁷

A mi szempontunkból a puritánusok és kortársaik legfőbb érdeme abban áll, hogy helyet engedtek a reáliáknak, átalakították az oktatást, és elősegítették a magyarországi tudományos irodalom kialakulását, ami eddig szorosan véve nem játszott szerepet a hazai irodalomtörténeti hagyományban. Reformjuk végét jelentette a régi, nyelvi képzésen alapuló humanista iskolázásnak, ami a gyulafehérvári kollégiumban Alstedius idejében még uralkodott, s ami miatt Bethlen Gábor pl. jónak tartotta a jezsuita tanintézeteket. A XVII. század végére ezek már elavultaknak számítottak, és a rend a császári udvar nyomására, kénytelen-kelletlen, újításokat vezetett be, mert régi oktatási rendszere nem bizonyult elégségesnek szakszerűen képzett hivatalnokréteg felnevelésére. A magasabb iskolai színvonal, a természettudományi és történelmi tárgyak térhódítása, időszerűvé tette egy magyarországi egyetem felállítását, s ennek kísérletét kell látnunk Apáczai Csere János Bethlen-kori hagyományt folytató és kifejlesztő

¹⁶ KLEIN: Nachrichten. II. 278. BOD: Magyar Athenas, h. n. 268. Szilágyi Benjámin István gyűjtésének egy része kiadva: Sárospataki Füzetek, 1857. — Az 1710-es kiadvány: RMK. III.

¹⁷ Comenius irata: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, IV. 144—168. Bethlen Miklós szakszerűséget sürgető nyilatkozatait l. Önéletírásában, pl. I. 148—149.

tervezetében. A társadalmi igény megvolt, kivitelét merkantilista gazdaságpolitikai meggondolások is kívánatossá tették, és a színvonal is biztosítottnak látszott, hiszen pl. Komáromi Csipkés György disszertációi semmivel sem voltak gyöngébbek a külföldi akadémiákon szokásosaknál, Pósa-házi János európai színvonalon álló fizika-tankönyvet írt a kis Sárospatakon, és Kaposi Sámuel működése sem maradt el semmiben az akkori élvonaltól.

Érdemes megjegyezni, hogy az ország elmaradottságának tudata kevésbé mutatható ki az erdélyi szászok és a felvidéki német városok körében, mélyebb nyomot hagyott viszont a jobbára mezővárosi szlovák polgároknál. A nemeslevéllel rendelkező Kalinka Joáchim igen korán, már 1638-ban reflektált rá, de még arra a patrónusra alkalmazza a barbarus jelzőt, aki nem pártolja a tudományokat és a haza műveltségének igazolására szlovák papok neveit és a beszercebányai országgyűlésen költővé koronázott apját, Jánost hozza fel példának. A már korábban említett Burius János egyháztörténete előszavában hosszan foglalkozott a kérdéssel, Révay Péterre hivatkozva a háborúságokat okolja a hiányokért, Melanchont citálva a legfőbb tudománynak a keresztényi életet mondja, majd saját könyvére utalja az olvasót, ahol elég magyarországi frót és könyvet találhat.

Az ország keleti feléhez hasonlóan a Felvidéken is megfigyelhető az iskolák színvonalának az emelkedése, s a városokban jelentkező erőfeszítések összefoglalásának tekinthetjük a magyarországi evangélikus rendek eperjesi kollégiumának megalapítását, Witnyédy István igen tevékeny közreműködésével, akit később a nagy protestánsüldözés idején a rebellio legfőbb szervezőjének kiáltottak ki a császáriak. A kollégium keretében olyan modernebb oktatásnak lehetünk tanúi, mint amilyet a puritánusok iskoláiban megfigyelhettünk, s a rózsahegyzi zsinaton Krman Dániel felvetette a főiskola egyetemmé való alakításának gondolatát. Tudománytörténetünk szempontjából a Felvidéken kialakuló tudományosság általános magyarországi jellegén túl azért érdemel különös figyelmet, mert itt tűnik fel először Magyarországon a historia litteraria atyjának, Baconnak neve. Legelőször Mautner János kassai iskolamester nyomatta le nevét logikai tankönyvében, egy idézet alatt, még Justus Lipsius és Guevara Horológiumából vett citátumok társaságában. (RMK. II. 556.) Az angol filozófus első magyarországi híve az eperjesi német iparoscsaládból származó Bayer János lett, aki az ő munkái alapján, elég önállóan szerkesztette meg *Filum Labyrinthi* c. logikáját. Ebben esik szó először az országban historia litterariáról, amely első neve az irodalmi termékekkel foglalkozó tudományszaknak.

Bayer János telve van a hazai elmaradottság érzetével. Szülőföldjét egyik műve dedikációjában és előszavában keserűen ora Scythica-nak mondja, amit ellenfelei nagyon sértőnek találtak, és nem is hagytak szó nélkül. Ugyanakkor a természettudományok terjesztője, a skolasztika harcos ellenfele, akinek két legfontosabb, itthon megjelent művére Bacon és Comenius hatása nyomta a bélyeget. Ami közelebből a historia litterariát illeti, a fogalom teljesen Bacon értelmében kerül elő nála. Az angol filozófus a históriát két nagy részre osztja: naturalisra és civilisre; az első a természet, a második az emberiség történéseivel foglalkozik. A polgári történet része az egyháztörténet, a voltaképpeni polgári történet és a historia litteraria. Ennek tárgya a tudományok és művészetek története az egész világon és minden időben, valamint mindannak a leírása, ami a res litteraria körébe tartozik, tehát könyveké, szerzőké, iskoláké, akadémiáké stb. Bacon irodalomfogalma az európai humanizmussal azonos, amely még egységben látta a mai tudományt és szépirodalmat, és a fogalomnak rendszerébe iktatásában a reneszánsz polihisztorság hatását kell látnunk. A filozófus gondolkodásban azonban a historia litteraria a hasznossággal (usus) kerül kapcsolatba, amennyiben elősegíti a tudomány haladását a korábbi erények és hibák feltárásával, és támogatja a tudósokat munkájukban.

A Bacon és Bayer ajánlotta historia litteraria sem nálunk, sem másutt nem valósult meg úgy, ahogyan a szerzők javasolták, az irodalomtörténetírás első magyarországi művelői nem is vettek tudomást a Bayer munkájában hazai földön elhangzott ösztönzéséről. Nagyobb figyelmet érdemel maga Bayer, aki az eperjesi kollégium kiemelkedő tudású rektoraként, szoros kapcsolatot ápolva régi wittenbergi tanáraival, elsőnek fogadta be a hazaiak között

Bacon filozófiáját. Általánosabb összefüggésben az úgy jelentőségét abban látjuk, hogy a még mindig feudális rendhez tapadó polgári fejlődés Hungaria keretei között számottevő, vallási korlátokon felül emelkedő tudományos irodalmat hozott létre, az adott helyzetnek megfelelő módon a hazai szükségleteket elégítette ki, s ezzel létrejött, az ország belső tudományos felfedezésének eszközeként, a magyarországi irodalmi anyag összefoglalásának feltétele. Maga a historia litteraria Németországból plántálódott át, s ettől kaptak formát és nevet a hazai anyaggyűjtések. A művek azután bibliográfiai hasznosságukon és nemzeti üntudatot nevelő hatásukon kívül helyet biztosítottak az irodalmak nemzetközi fórumán is a magyarországinak.

4. Az európai irodalom és Magyarország irodalma

Európában már hosszú századok óta megvoltak az irodalmi összefoglalás bizonyos formái, amikor Magyarországon még a nyomát sem találjuk ezeknek. Szent Jeromos *De viris illustribus* címen Suetonius mintájára összeállította a keresztény írók életrajzait, azzal a céllal, hogy a pogány literatúrával a keresztényt állítsa szembe, és igazolja, hogy ez mint irodalom is egyenértékű a régivel. Ugyancsak Jeromosra vezethető vissza az írókról és művekről szóló híreknek hosszabb-rövidebb exkurzió alakjában a krónikákba való befoglalása. Az irodalmi hagyaték feljegyzésének e két formája az egész középkoron keresztül uralkodik. Ide kapcsolódnak a szerzetes-írók irodalmi tevékenységének a rendtörténetek keretébe ágyazott adatai, amire Szalkay Magyar Balázs ferences, valamint Dombrói Márk és Gyöngyösi Gergely pálos rendi krónikaiban nálunk is találunk példát a középkor utolsó századából.

A reneszánsz legismertebb irodalomtörténeti munkája Conrad Gesner *Bibliotheca universalis*-a (Zürich, 1545) lett, amelynek Conradus Lycosthenes, Josias Simler és Johann Jakob Friese (Frisius) adta meg a végső formát. Gesner humanista polihisztorként még arra törekedett, hogy a műveket ne csak cím szerint írja le, hanem ismertesse és bírálja is azokat. Folytatói már csak arra szorítkoztak, hogy az óriásivá duzzadt irodalmi termésben a praktikus eligazítást szolgálják. A kezükben kialakult mű alfabetikus rendjével (még a szerzők keresztneve szerint) és a cikkek szerkezetével máig mintául szolgálhat a biobibliográfiai lexikonok számára. Maga Gesner még csak a latinul, görögül és héberül, a három szent nyelven írott művek lehetőleg teljes felsorolását ígéri műve címlapján; Simler és Friese már nyelvre való tekintet nélkül minden szerző és könyv felvételére törekedtek. Az anyaggyűjtésben Európa minden jelentős országának képviselője részt vett. A mi szempontunkból Hugo Blotius, a bécsi császári könyvtár vezetőjének hozzájárulását érdemes megemlíteni, és nyomatékosan hangsúlyozni kell Zsámboki szerepét, aki a kiadók szerint két ókori irodalomtörténeti művet adott ki (Eunapius, Hesychius Milesius), már Gesnernek megküldötte művei listáját, majd a későbbi kiadók rendelkezésére bocsátotta könyvtára ókori auktorainak jegyzékét.

Gesner *Bibliothecája* utolsó változatában magában foglalta az ókor és a keresztény Európa irodalmi termését, pontosabban annak a történelmileg kialakult kulturális képletnek literatúráját, amely időben Homérosztól a jelenkorig terjedt, a középkor folyamán a római egyház fősége alá tartozott, s amelynek kebelében a humanizmus és a reformáció korszakos jelentőségű folyamata végbement. E meghatározás kizárja belőle más kulturális körök irodalmát, még az arabokét és a keleti egyházét is, ha az nem jutott el görög vagy latin szövegezésben e szűkebb, nem földrajzi, hanem művelődéstörténeti értelemben vett Európába. Legalkalmasabban ezért egyszóval európai irodalomnak nevezhetjük, és Friese művében a kultúrkör irodalmi fejlődésének azon állomását szemlélhetjük, melyen egymás mellett áll az egyházi és a világi, de már az utóbbi tekintélyeskedő túlsúlya mellett; nyelvileg a latin a domináns, de helyet kapnak a jövő kizárólagos irodalmi nyelvei is, amiket a kiadók egyelőre vulgárisoknak neveznek még.

Magyarország István király óta az európai kultúrkörhöz tartozott, irodalmának tartalmi és formai sajátosságai ezzel rokonok; jogos tehát a kérdés, hogy a magyar irodalom hogyan

képviseltetik Friese írói lexikonában. Gulyás Pál 1955-ben átvizsgálta az 1573-i kiadást, és 46 a legtagabb értelemben vett magyarországi író t számlált össze benne.¹⁸ Ezekhez számíthatjuk még Werher Györgyöt, s így 47-re emelkedik a számuk. Ha az adatokat mármost közelebbről megvizsgáljuk, legelőbb is az tűnik szembe, hogy Magyarországon nyomtatott mű egyetlen egy fordul elő benne: Stöckel *Formulae tractandarum concionum*, de a kiadók ezt sem látták, a címet Georg Willer könyvkereskedő katalógusából vették át, az ottani közlés sajtóhibájával együtt (Partphae — Bartphae). (E könyvjegyzék 1592-ben újból megjelent és a frankfurti vásáron 1564—1592 között árult könyvek címeit foglalta magában.¹⁹ Az egész kiadványban még mindig Stöckel munkája az egyetlen magyarországi.) Friese lexikonában az összes többi magyarországi szerző könyvé külföldön jelent meg. Heltainak pl. csak wittenbergi disszertációját ismerteti, további irodalmi működéséről, úgy látszik, Károlyi Péter *Brevis replicatiójának* előszavából tud. Elképzelhető ugyan, hogy egyes magyarországiakra vonatkozó adatok külföldön járt magyar diákok szóbeli közlésére mennek vissza, mi azonban sokkal valószínűbbnek tartjuk, hogy a forrás minden esetben nyomtatott, vagy pedig a wittenbergi Matthaeus Dresser közlése, akinek segítségét a kiadók kétszer is kiemelik.

A tényállást végül is abban foglalhatjuk össze, hogy magyarországi könyvről csak kivételesen tudtak külföldön, s így a hazai irodalom nyelvre és tárgyra való tekintet nélkül a határokon túl ismeretlen maradt. Egy lépéssel azonban tovább is mehetünk: a magyarországiakat ezt teljesen helyénvalónak találták, mert egyetlen adat sem ismeretes, hogy Friese lexikonát a XVII. század közepéig valaki hazai adatokkal akarta volna kiegészíteni, noha pl. Szenczi Molnár ismerte a munkát, és megírja, hogy a Sambucus-cikket olvasta benne. A jelenség magyarázatát keresve és Friese 47 magyarországi írójának jegyzékét vizsgálva még az tűnik szemünkbe, hogy az itthon működő jelesebb teológusok művei is külföldön jelentek meg. Szegedi Kis Istvánra, Károlyi Péterre, Szikszai Hellopoeus Bálintra, Beregszászi Péterre gondolunk elsősorban, akik valóban tudományos munkáikat meg sem próbálták itthon kinyomtatni, hanem előbb approbatióra Svájcba vagy Wittenbergbe küldték, és helybenhagyatásuk után pártfogóik publikálták azokat. Némelyik munka, pl. Szegedi Kis vagy Fegyverneki Izsák könyve többször is megjelent odakint — itthon egyszer sem. Ilyen tények láttán nem gondolhatunk másra, mint hogy a hazai írók az ország irodalmát a fejlettebb nyugati literatúra még nem teljeskorú fiának tekintették; a szerzők olyasféleképpen viselték magukat, mint külföldön egyetemi hallgató korukban. A prédikátorok itthon elintézték vitáikat, lekipásztorkodtak, szóval megoldották helyi feladataikat, ha megfelelő tekintélyek és források álltak rendelkezésre. A hazai irodalom javarésze, ha jól megfigyeljük, fordítás, átdolgozás (ez a kettő egyre megy), kompiláció, önálló tankönyv, alkalmi beszéd és vers, vagyis aktuális szükséglet kielégítésére szolgáló termék, amelyben a költészet és történetírás kivételével kevés eredetiséget találunk. Ha az itthoniak igényesebb munkát írtak vagy segítségre volt szükségük, azokhoz a fórumokhoz fordultak, ahol magasabb képzettségüket szerezték, az idegenországi egyetemekhez. Paksi Mihály egy magyar antitrinitárius munkát tanácskérés céljából latinra fordított; így jártak el még Pázmány *Kalauzával* is, mikor Wittenbergbe küldték ki megcáfолásra. A *Kalauz* azért hozzuk fel példának, mert ellene mondani látszik a magyar és az európai irodalom viszonyáról előadott véleményünknek. Pázmánnyal kapcsolatban azonban arra kell gondolnunk, hogy neveltetését, képzettségét és írói öntudatát a jezsuita rendben kapta, s hátvédjének tudhatta az egész ellenreformációs katolikus tudományosságot. Róla azt mondhatjuk, hogy a fejlettebb viszonyok közül került haza, az egyház és az állam állt mögötte, és itthon azt a külföldi, európai színvonalat képviselte, amit a hazaiak csak a határokon kívül láttak még. A magyarországi általános irodalmi színre nem a *Kalauz*

¹⁸ Magyar Könyvszemle, 1955. 111—113.

¹⁹ Kíváncos lenne alaposabban átvizsgálni Peter Kopff katalógusait. Az adatra dr. JAN ČAPLOVIČ hívta fel figyelmemet.

a jellemző, hanem az a tény, hogy érdemleges cáfolóra itthon csak a XVII. század második felében talált Pósa-házi János személyében, aki már az új korszak tudományosságának képviselője.

A magyar irodalom tehát nem egészében, hanem csak egyes külföldre jutott képviselőiben lett rész az európai irodalomnak. — Ha már most e megállapítást megszívólva közeledünk az irodalomtörténetírás történetéhez, néhány nem érdektelen következtetést vonhatunk le annak tárgyra és hatáira vonatkozólag. Mindenekelőtt felvetődik az a kérdés, hogy vajon bejutott-e végül irodalmunk egésze az európai irodalomba, és a továbbiakban hogyan került kapcsolatba egyik-másik modernebb gyűjtőfogalommal, a világirodalommal. Másrészt arra a meggyőződésre jutunk, hogy a hazai irodalomtörténetírás történetéből ki kell zárunk mind azon írókat, akik kiszakadva a hazai irodalom közösségéből, munkásságuk teljes egészével egy magasabb szintű kollektívum, az európai irodalom alakjai lettek. A magyarországi viszonyok között pl. teljesen idegenül, a fejlődéshez nem kapcsolhatóan áll Dudith András Reginaldus Polus-életrajza; bármily csábító is a beiktatás, származásának hangoztatásán kívül nemigen tudunk mit kezdeni Jeszenszky (Jessenius) János Tycho Brache fölött mondott beszédével és néhány hasonló wittenbergi munkájával, mert ezek a prágai, illetve a német tudományos irodalom életfeltételei között jöttek létre, a magyarországihoz semmi közük; ugyanígy ki kell kapcsolni a vizsgálatból a külföldön élő, de hazai származású professzorok emlékbeszédeit, akár ők, akár felettük mondták azokat, mert ezek az idegen egyetemi ügyvitel tartozékai.

Korántsem állítjuk, hogy Dudith Andrásnak születésén kívül semmi köze a régi Magyarországhoz, és azt sem mondjuk, hogy a hazai körülmények közötti írók tehetségtelenebbek voltak az európai nyilvánosság előtt szereplő akárhány honfitársuknál. Egyedül arról van szó, hogy a belső szükségletet kielégítő hazai irodalom a XVII. század második feléig még csak kivételes területeken érte el az európai, egyetemek körében és udvari pártfogás alatt fejlődő irodalom színvonalát. Félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk végül, hogy az európai irodalom nemcsak értékmérő, hanem történeti fogalom is egyúttal.

Rá kell mutatnunk ebben az összefüggésben az érem másik oldalára is, nevezetesen arra, hogy mi a hazai irodalmi élet részének tekintjük Alstedius gyulafehérvári munkásságát, mert az ő és vele együtt érkező idegen tanártársainak hatására először kezdett kialakulni Magyarországon a külföldi egyetemi nivót megközelítő tudományos élet, rendelkezésükre állt a gyulafehérvári nyomda, s ez az állami támogatást élvező művelődési központ tette lehetővé Alstedius nagy teológiai vitairatának, valamint Geleji Katona István óriási latin postilla-foliánsainak megjelenését. Az iskolának és Alstediusnak meg is volt a megfelelő vonzóereje: a Felvidékről szép számmal jártak hozzá Erdélybe diákok, Frölich Dávid meglátogatta, levelezett vele, és bemutatta neki egyik munkáját jóváhagyás végett.²⁰ Ha kihagynók működését, érthetetlen lenne Bethlen Miklós csipős és a XVII. század végi gondolkodást oly jellemzően bemutató megjegyzése, hogy egyesek a tudóst csak németnek tudják elképzelni.

Az európai és a magyar irodalom viszonyának további alakulását illetően az a megfigyelés vezethet tovább, hogy a Gesner—Friesse-féle lexikon 1583-ban jelent meg utoljára, több folytatóra már nem akadt. Az okot abban látjuk, hogy Európa fejlettebb országaiban felbomlott a humanizmus irodalom-fogalma, ami e nagy vállalkozást élte, a latinnyelvűség szakasza lényegében lezárult, a nemzeti nyelvek átvették az uralmat, s rohamosan előrehaladt az irodalom és a tudományok szétválása. Nem hinném, hogy e megállapítás tüzetesebb bizonyításra szorul, és talán elég lesz utalni a XVII. században Angliában járt magyarok, Szepsi Csombor Márton és Bethlen Miklós csodálkozó megjegyzésére, hogy az ottani professzorok nemigen tudnak, és főleg nem akarnak beszélni latinul. Ugyanebben a korban váltak híresekké

²⁰ Frölich naptárai saját naplószerű bejegyzéseivel megvannak az OSZK-ban. A kötet — egyetlen vaskos kolligátum — feldolgozása értékes eredményekre vezetne.

a magyar diákok jó latinságukkal. Az elavult irodalom-fogalom azonban a XVII. század közepén, Bacon tekintélyének leple alatt, második virágkorát kezdte élni Németországban, megindult a tengernyi historia litteraria-irodalom, a régi fogalom, ha új vonásokkal is, újra feléledni látszott.

Van francia és olasz historia litteraria is, és ezeknek szerzői az irodalom feudális fogalmának megfelelően ugyancsak az egész írásbeli műveltség anyagát dolgozták fel, a német szerzők egyetemességgel szemben azonban saját országuk körén belül maradtak, és műveiket nemzeti nyelven írták. A német irodalomnak mindeddig kevésbé kiemelt jellemvonása továbbá, hogy egyetemhez, iskolához tapad, a megjelent művek javarésze előadásokon kapta első formáját, és pedagógiai célja a hallgatóknak az irodalomban való általános vagy speciális eligazítása volt. Megegyeznek abban is, hogy nyugatról, főleg francia oldalról jövő, mondjuk meg, nem éppen indokolatlan támadásokkal szemben univerzális igényű műveikkel a németiség műveltségét kívánták igazolni vagy védelmezni.

A hazai irodalom a maga soknyelvű anyagával ebbe a voltaképpen már anakronisztikus és a Nyugat elmaradottabb felére jellemző európai irodalomba kapcsolódott bele a XVIII. század elején a magyarországi historia litteraria első munkásainak könyveivel. E késői európai irodalomnak Németországban adták meg az egyetemesség-jelleget, a dánok, svédek és magyarok német iskolázottságú tudósok műveivel a birodalom könyvpiacán jelentkeztek felvételéért. A magyarországi historia litterariának éppen az az egyik jellemzője a némettel szemben, hogy soha nem törekedett egyetemes feladatok megoldására, és a szerényebb hazai körülmények között megelégedett az itthoni anyag felkutatásával és rendszerezésével.

Az európai irodalom itt használt értelmezésének megvilágítására nem kell foglalkoznunk bővebben a világirodalom fogalmával, mert ezt már maradéktalanul megtette Turóczi Trostler József. Őt idézve, csak emlékeztetőül hozzuk elő, hogy a világirodalom mint történeti képződmény teljes egészében a polgári kor terméke, egyívású a kapitalista világgal. Benne foglaltatnak Európán kívül a távoli földrészek irodalmi is, amelyek a XVIII. század folyamán kezdtek ismeretessé válni, tagjai már mind nemzeti nyelvükön szólnak. Az irodalomtörténet-írás története szempontjából az az egy megjegyzés kívánczik ide, hogy Magyarország irodalma az osztrák állampatriotizmus korában előbb lett a monarchia irodalmának része, mint a világirodalomé. Ez utóbbi csak akkor, amikor a feudális-nemesi sallangokat teljesen levette magáról: Petőfivel.²¹

5. Az irodalmi tudat kérdéséhez

Az irodalomtörténetírás történetével kapcsolatos problémákról írva nem kerülhetjük el, hogy valamiképpen állást ne foglaljunk az „irodalmi tudat” kérdésében. E fogalom Horváth János irodalomtörténeti rendszerében a legfontosabb tartópillérek közé tartozik, amely egyebek között szaktudományunk történetének problémáit is hordozza. Barta János és Tóth Dezső Horváth János irodalomszemléletéről általánosságban szólva már foglalkoztak vele; mi az alábbiakban tárgyunkkal kapcsolatos speciális vonatkozásaira térünk ki, s elsősorban geneziséét és tudománytörténeti használhatóságát vesszük szemügyre.

Az irodalmi tudat Négyesy László 1892-ben megjelent kiváló könyvével, *A mértékes magyar verselés történetében* vonult be a magyar irodalomtörténetírás fogalmai közé, szó szerint a közvetkezőképpen:

Az új magyar irodalom csak pár évtizeddel múlt százéves. A régítől egy rendkívül fontos pontban különbözik, abban, hogy tudatossá lett. 1772. óta van irodalmi öntudat.

²¹ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Petőfi világirodalmi jelentőségéhez: Az MTA Mnyelv és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. 1956. Goethe, a világirodalom és Magyarország. 210. 1951. — Petőfi és a magyar népköltészet belép a világirodalomba. It. 1952. stb.

Az irodalom eszméje nem ekkor merült fel először, de ekkor emelkedett általános tudattá, vált mozgató erővé; az irodalom ekkor szervezkedett s ekkor foglalt helyet a közcélok közt, a nemzeti nagy érdekek és feladatok sorában.

Az ébredés kora előtt irodalmi reformterv és vállalkozás nem is támadhatott. Ily reformeszmé concipálására nem volt meg a kellő tudat, a mozgalom megindítására a megfelelő erély s terjedésére a szükséges fogékonyság... a nemzet az irodalom fontosságát felismerte.

Négyesy szerint tehát a magyar irodalomnak „tudata” Bessenyei fellépése, 1772 óta van. Létezése eszerint egybeesik a világi, kizárólag magyar nyelvű irodalom megjelenésével, ami ezen felül „szépirodalom” is, vagyis élesen elhatárolódik a tudománytól; jellemzője még, hogy megjelenése idejétől az irodalom mozgatóerővé válik, ápolása nemzeti közcél, érdek és feladat. Mai terminológiával szólva e megállapítás azt foglalja magában, hogy alkotások és követelmény formájában megjelent a polgári felfogású magyar nemzeti irodalom. A szerző ezt tartja „igazi” irodalomnak, s az irodalmi tudat kifejezéssel általánosítva, összefoglalóan fejezi ki jellemvonásait, hogy szembeállítsa azokat a literatúra korábbi állapotával. Az az utalás, hogy az irodalom eszméje már korábban is felmerült, nyilvánvalóan azt fejezi ki, hogy olyan irodalmi mű már korábban is található, amit a Bessenyeivel kezdődő új rokonának tarthatunk (Balassi, Zrínyi), de ezek csak szigetként mutatkoznak az egyházas vagy idegen nyelvű és tudományos jellegű alkotások folyamában.

Négyesynél az irodalmi tudat fogalmának bevezetése a polgári-nemzeti irodalom rangjának emelését és a feudális nemzet fogalmától való éles elválasztását szolgálja. Hasonló funkcióban találjuk Horváth Jánosnál is, de irodalmi rendszerezése alapelveinek bonyolultabb összefüggésében. — Az irodalom állandó lényege az ő megfogalmazása szerint „írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével”, melyben a viszony állandóságán kívül (irodalmi alapviszony) minden változó: halandóak az írók és az olvasók, múlandók azok a személyek vagy intézmények, amelyek az írók és olvasók között a műveket közvetítik; a technika fejlődése folytán a kézzel írott könyvet a nyomtatott szorítja ki. Az irodalmi alapviszony szakadatlan ismétlődése során kollektív eredményül közös lelki forma jön létre, ami „egyrészt fejlődmény, aktuális eredője az egész irodalmi múltnak, némiképp kényszerű megkötöttség, öröklött hajlam: *irodalmi ízlés*; másrészt azonban eleve állásfoglalás minden továbbival szemben, adva levő foglalat az aktuális irodalmiság számára, befogadóképesség és akarat, mérték és ítélet, szemlélet és eszmélkedés: egyszóval *irodalmi tudat*.” Horváth János az irodalmi tudattal kapcsolatba két kérdést vet fel: „az egyik terjedelmét, a másik a tudatosság fokát illeti.” Az elsőre így hangzik válasza: „Ami tartalom gyanánt fölölel a jelen írott művei közül s a múlt hagyatékából: az határozza meg a kor irodalom-fogalmát.” A másodikkal kapcsolatban megjegyzi, hogy „a tudatosodás... minden emberi fejlődéssel vele jár”. Az irodalomtörténet (és a kritika) e tudatosodási folyamat során jelenik meg, „fellépte már meglevő irodalmi tudat bizonyítéka”. Az egymást követő irodalomtörténetek saját koruk irodalmi tudatát fejezik ki, de meg van bennük „a törekvés az egész irodalmi múlt tudatosítására”; a tudománysszak feladata éppen abban áll, hogy e tudatosodási folyamatot betetőzze, és lehetőleg torzítatlanul, vagyis „korhű megkötöttségéből kivetkőzve” ábrázolja az irodalom egész múltját. Az irodalmi tudat Horváth János irodalomtörténeti rendszerezésében a legvégső fogalom: „... az irodalom fejlődése az irodalmi tudat fejlődésével, az irodalom története az irodalmi tudat történetével azonos, s az irodalomtörténet korszakait az irodalmi tudat korszakos változásai jelentik.”

Horváth János rendszerében az irodalmi alapviszonyon kívül minden tényező, még a végső fogalom, az irodalmi tudat is időben változó. Meghökkenet állunk meg ezért a *Magyar irodalomismeret* utolsó bekezdésének elején, ahol ezt olvassuk: „Arany János és Gyulai Pál a magyar irodalmi tudat már-már évezredes fejlődményének legtisztább s legteljesebb megtestesítői. Ott állnak ketten a fejlődés tetején...” Az irodalmi tudat ezek szerint mintha már mintegy száz éve elérte volna a teljes világosság fokát, s ha az irodalomtörténetírók Czvittingertől Toldy Ferencig „aktuális irodalmiság” szempontjából írták műveiket, az Arany és Gyulai

utániaknak az ő magasságukból, és nem későbbi korok állásfoglalása alapján kell megszerkeszteniük munkáikat.

Messze vezetne, ha e következetlenség közelebbi vizsgálatába fognánk. Minket ezúttal annyi érdekel, hogy Négyesy László az irodalmi tudat fogalmával a polgári irodalom kezdetét jelölte ki világosan, Horváth János az 1772-vel induló fejlődési szakasznak véleménye szerinti csúcspontját határozta meg vele, s ezt nemzeti klasszicizmusnak nevezte. Az irodalomkutatás feladata most már e felfogás értelmében annak tisztázása, hogyan jutott el az irodalmi tudat a végső kiteljesedésig, az irodalomtörténetírás megítélésénél pedig az a döntő szempont, hogy eme irodalmi tudat, valóságban az Arany—Gyulai-féle irodalomszemlélet milyen mértékben tükröződik a tudományban. Horváth János munkásságában mindkétfelé érdekes megfigyeléseket tehetünk.

Rendszere egyebek között abban különbözik legelőnyösebben elődeiétől, hogy számot vet az irodalom-fogalom változékonyságával: irodalom nála mindaz, amit a kor irodalmi tudata annak tart. E megfogalmazás alapján kerülhettek helyükre irodalomtörténetünkben a vallásos tárgyú művek, valamint a középkor és a humanizmus latin írói — 1526-ig. Szintézisének utolsó kötetében a Mohács utáni évtizedeket tárgyalva már csak alkalmilag, a magyar nyelvű munkák mellett mellékesen foglalkozott a hazai latin irodalmi anyaggal, noha a kor véleménye szerint ez éppúgy irodalom volt, mint előbb vagy azután, így még 1620-ban, Istvánffy históriájának megjelenésekor is. Az 1520 körüli állapothoz képest a különbség csak annyi, hogy a latin mellett jelentős mennyiségű anyanyelvi irodalmi anyag halmozódott fel. Ez a körülmény azonban, a rendszeren belül, minden további indokolás nélkül, még nem elegendő alap az 1526 utáni latin reneszánsz irodalom elhanyagolására. A rendszer itt szembekerül önmagával, s ha az ellentmondás okát keressük, az irodalmi tudat fogalmának polgári-nemzeti szemléletben gyökerező eredetére kell gondolnunk: valójában nem az itt az irodalom, amit valamely kor irodalmi tudata annak tart, hanem az, ami az Arany—Gyulai-féle irodalomszemlélet lehető legszélesebb alapokon nyugvó történeti levezetéséhez elérhető és szükséges.

Még szembetűnőbb az ellentmondás, ha az irodalmi tudatot az irodalomtörténetírás kapcsolatában vizsgáljuk. Elfelejtethetetlenül világos és kézenfekvő az az elemzés, amit Horváth János a magyar irodalomtörténetekben megnyilatkozó alapelvekről ad. Pápay Sámuelnél egyedül a magyarnyelvűség a vezető szempont, Toldynál az anyanyelven megnyilatkozó nemzeti szellem, Beöthy-nél a nemzeti szellem művészi kifejeződése. Itt valóban Arany és Gyulai irodalomszemléletének fokozatos előrehaladásának vagyunk tanúi a tudományban. Ez egységes láncsal szemben Horváth János rendszerezésében mint magános pont Wallaszky Pál *Conspectusa* áll, aki valójában Pápaynak volt kortársa, és művének második kiadása a magyar könyvvel egy esztendőben jelent meg. Wallaszkynál, mint Horváth János megfogalmazta, „a magyar irodalom mindent felölel, amit valaha magyarországi ember írt... s ő... e roppant, műfaj és nyelv szerint heterogén egyvelegnek: a magyarországi egyetemes írástudásnak történetét akarta megírni.” A *Conspectus* tárgyának megjelölése teljesen szabatos; vétót kell azonban emelnünk az ellen, hogy Wallaszky Magyarország irodalmi anyagát mint magyar literatúrát kívánta volna olvasói elé tárni. Ő a hazai irodalmat szedte össze könyvébe, amelynek csak egy része a magyar, egészen pontosan az a hányad, amit Pápay mintegy kiszakított belőle, hogy aztán nemesség, magyarság és ország rendi gondolkodáson alapuló azonosításával ez kiáltassék ki az egész Magyarország irodalmának.

A Czvittingertől Wallaszkyig terjedő kor irodalomtörténeteiben eme irodalmi tudattal nem sokra jutunk. Volt magyar anyanyelvi irodalom, erre praktikus szempontok szerint kialakult irodalomtörténeti hagyomány épült, de a magyar nyelvű irodalom anyaga csak a soknyelvű Magyarország irodalmainak keretében került bemutatásra. A polgári-nemzeti irodalmi tudat és a feudális Magyarország irodalomtörténetírásának szembesítésére részletebben csak Máté Károly tett kísérletet, mikor a rendszeren belül igen átgondolt, színvonalas disszertációjában Czvittinger *Specimenének* előfutárait kutatta fel. A szerző az „önelvű”

irodalomszemlélet híveként kizárólag az irodalomból, magyarán mondván a Horváth János nyomán irodalomnak vehető anyag alapján elsősorban Czvittinger lexikonának formai előzményeit kereste, tehát írói életrajzokat, művek jegyzékét stb. A feladat azonban véleményünk szerint itt nem az egyes, néha esetlegesen feltűnő hazai formák elemzése, hanem a *Specimen* mint magyarországi irodalmi lexikon létrejöttének megmagyarázása. A formai előzmények logikus rendbeszedése már csak azért sem célravezető Czvittinger esetében, mert az író külföldön élt, a hazai kísérletekről Burius egyháztörténetén kívül édeskeveset tudott, és a lexikonformát Magyarországon minden művelt ember ismerte a XVI. század második fele óta. Még nagyobb nehézsége a disszertációnak, hogy Máté a magyar irodalmi tudat jelentkezését keresi Czvittingernél, pedig a régi író Magyarország irodalomtörténeti anyagát foglalta össze, s ha magyar irodalmat kérünk számon rajta, éppoly történetietlen, polgári nemzeti-szemponitú eljárás, mintha a magyar nyelvűt tekintjük az egész régi Magyarország egyetlen számbajöhető irodalmának.

Úgy hisszük, ennél a példánál világosabban történeti anyagon nehéz lenne kimutatni, mennyire a polgári irodalomszemlélethez tapad az irodalmi tudat fogalma, milyen szűk körben — csak az új magyar irodalomtörténetírás termékeinek osztályozásánál — alkalmazható. Ha a hazai tudománytörténet forrásait vizsgáljuk ugyanis, azt kell mondanunk, hogy a magyar irodalomtörténetírás a magyarországi história litterariából vált ki, szoros kapcsolatban a polgári szerepkörben fellépő magyar nemesség nemzeties gondolkodásának kialakulásával. Ez az oka annak, hogy áttekintésünkben sehol nem alkalmaztuk az irodalmi tudat fogalmát.

*

A historia litteraria körébe tartozó anyag tárgyi és nyelvi tarkaságának bemutatásával remélhetőleg érzékeltetni tudtuk, milyen hatalmas nyomtatott és kéziratos forrástömeget kell megmozgatnia az irodalomtörténetírás történetével foglalkozó kutatónak. Láthattuk, hogy e források igen tekintélyes hányada olyan természetű, hogy a régi Magyarország több népének tudománytörténete egyformán meríthet belőle. A régi magyar állam történelmét ismerve az is természetes, hogy témánkhoz tartozó anyag határainkon kívül éppúgy található, mint azokon belül, s minthogy szakszerű tudománytörténeti kutatás a legtöbb területen nem nagyon régen folyik, az is nyilvánvaló, hogy újabb felfedezésekre szinte naponta számíthatunk. A mieink és a környező országok kutatói ilyenformán kölcsönös egymásrautaltságban művelik tudományukat, és kíváncsiak, hogy szoros kapcsolatban legyenek egymással.

A régi magyarországi irodalomtörténetírás európai helyét keresve utaltunk annak igen szoros német kapcsolataira, és szóba hoztuk az osztrák állampatriotizmus hazai hatását. De tovább is mehetünk: a magyarországi jezsuiták az ausztriaiakkal közös rendtartományba tartoztak, regulájuk szerint egy provinciálisnak engedelmeskedtek „tamquam cadaver”, s ezért a hazaiak nem jelentéktelen tudományos munkássága nehezen dolgozható fel, ha elváltatjuk azt osztrák társaikétól; emellett igen figyelemre méltónak tartjuk, hogy Szentiványi Márton és a vele egykorú rendi tudósok történetírói munkássága már a címek szerint is sok rokon vonást mutat a cseh Balbinuséval; maga a magyarországi deákosság pedig éppúgy európai hírvé vált, mint a lengyeleké.

Magyarország népeinek közös feudális államból kisarjadó irodalmi műveltségén túl egy tágabb közép-európai keret körvonalai bontakoznak így ki, aminek meglétére újabb történetírásunkban nemegyszer utaltak már, s a magam részéről a fenti néhány megjegyzéssel csak tudománytörténeti vonatkozásokkal szerettem volna kiegészíteni a képet. Lényegében ugyanezeket a problémákat mozgatta meg Julius Dolanský, a prágai egyetem professzora, amikor 1959-ben ülészakot szervezett a népi demokratikus országok tudósainak részvételével a jelzett területen élő nemzetek irodalmi újjászületési folyamatának tanulmányozására. A kezdeményezés abbamaradt, noha a prágai konferencia magyar résztvevője, Szauder József

(ITK., 1960. 290—291.) szóvá tette, hogy a mi feladatunk lenne a következő konferencia előkészítése.

A magam részéről azt hiszem, hogy igen hasznos lenne az érdekelt felek bevonásával a tudománytörténet kérdéseinek oldaláról is megközelíteni a felszínre került problémákat. A megindítandó közös munka különböző formáinak kidolgozása természetesen egészen külön feladat, itt csak a szerény javaslat megfontolását kérhetjük. Befejezésül csak azt jegyezzük meg, hogy nem annyira „összehasonlító tudománytörténetet” ajánlgatunk az összehasonlító irodalomtörténet mintájára, hanem a tárgyi, anyagi kapcsolatok felkutatásán túl, a fejlődésben jelentkező párhuzamosságok elemzésére, s ezeken keresztül általánosabb érvényű törvényszerűségek megfogalmazására gondolunk.

Андор Тарнаи

РАЗВИТИЕ ВЕНГЕРСКОЙ ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНОЙ ТРАДИЦИИ

Дается краткий обзор возникновения и истории Венгерского литературоведения в эпоху феодализма. В введении автор старается выяснить отношение между историей литературоведения и другими научно-историческими областями; затем он выдвигает вопросы, связанные с многоязычностью исторической Венгрии. Имеющиеся возможности решения набрасываются в виде исторического обзора. Трактуются пригодность понятия «литературного сознания», созданного Ласло Недеш и Яношем Хорватом; после этого, автор изучает вопрос о том, каким образом и когда литература Венгрии в своей совокупности была включена в европейскую и в мировую литературу. В заключение он предлагает, продолжить инициативу Юлиуса Доланского, организовавшего в 1959 г. конгресс при участии ученых народно-демократических стран в целях изучения литературного возрождения среднеевропейских народов.

A MAGYAR ROMANTIKA KEZDETEIRŐL

1.

Az irodalomtudomány még nem alakította ki határozott álláspontját a magyar romantika kezdeteiről, amikor egy nagy regényíró hatalmas látomásban — egy lebilincselő regény meséjével — mutatott vissza, szenvedélyesen, a romantika forrásvidékére. Ahogy Victor Hugo — már erraticus sziklajaként a romantikus hegyvonulatnak — az 1870-es évek elején az 1793-mal tekintett vissza — romantikusan — a mozgalom történelmi elindulására, ugyanúgy nézett vissza, saját romantikus művészetének elvégződésekor, a század legnagyobb magyar regényírója 1870-ben a magyar romantikus mozgalom kezdeteire. Irodalomtudományunk romantika-szemléletét az év körül három súlyos íróegyéniség kezdte kialakítani: Gyulai, a műkritikus, Kemény, az esszéista és Toldy, az irodalomtörténész. Gyulai 1860-ban írta meg Bánk Bánról s Katonáról szóló monográfiáját; Kemény 1864-ben készítette *Klasszicizmus és romanticizmus* c. esszéjét; Toldy 1864–65-ben adta ki főművét, *A magyar nemzeti irodalom története* c. összefoglalását; ismét Gyulai jelentkezett 1866-ban a Vörösmarty-életrajzzal; 1868-ban Toldy irodalomtörténete már a második, javított kiadást érte meg, s kezdett bevonulni az iskolai oktatásba. S 1870-ben kezdte el közölni folytatásokban *A hon* c. napilap azt a nagy regényt, mely a magyar romantika forrásvidékének s első hőseinek mindmáig legragyogóbb felidézése, az *Eppur si muove*, most már inkább *És mégis mozog a föld* címen ismert regényt, Jókai tollából. A regényíró pedig — többet látott meg s igazabb összképet nyújtott a magyar romantika elindulásának társadalmi és egyéni jellegzetességeiről, mint tudós kortársai a fogalmi rendszerezéssel vagy biografikus összefüggések leírásával.

Nem célunk most azokat az okokat is megkeresni, melyeknél fogva a magyar romantika nagyjainak első, tudós értékelése, az irányzat irodalomtörténeti feldolgozása és regényes szépírói összképe egyformán az 1860-as években alakult ki a magyar irodalmi tudatban. Az említett Hugo-példán túl egyebek is vallanak bizonyos európai egyidejűségről, pl. Haym Rudolfnak szintén az 1860-as években elkészülő úttörő monográfiája a német romantikus iskoláról. Úgy tetszik, hogy a romantikus mozgalomnak befejezett, lezárt ténnyé válása után a romantika történettudományi megítélésének távlatai Európa-szerte nemcsak összefüggésben, hanem kölcsönösségi viszonyban is állanak a nem-romantikus új tudományosságnak, a pozitívizmusnak és az új ízlésnek, az új művészeti elveknek és módszereknek — az 1860-as években elinduló „renaissance-izmus”-tól a realizmusig kiszélesülő ízlésnek és művészetnek — távlatáival. Ha ez így van, ez a szabályszerűség is megerősít abban a véleményünkben, hogy a nagyképzeletű, romantikus regényíró (Jókai vagy Hugo) a maga távlatából sokkal inkább volt képes adekvát képet adni s így mélyértelmű, szuggesztív ismeretet is közölni a romantika kezdeteiről, forrásvidékéről, teremtő szenvedélyeiről és hőseiről, mint amennyire a kortársi tudomány tehette.

Az *És mégis mozog a föld* c. regény minden bizonnyal legtalálhatóbb, a történelmi s társadalmi valóság lényegére világító, szuggesztív összefoglalása a magyar romantikát kiváltó erőeknek, a szerző érzelmes, patétikus életfelfogásának, lélekrajzbeli fogyatékoságainak ellenére is. Kemény Zsigmond nagy esszéje ekkor már lényegében elavult: ő ugyanúgy a középkorból

atja a romantikát, mint — nála óvatosabban — Kölcsy vélte magyarázni annak, meg a vele egykorú német s francia történészek; a 18. század végi romantikus visszatér pedig Kemény alig látja többnek, mint lázadásnak a francia klasszicizmus ellen. Nem tudja eldönteni, hogy a modern romantika a középkorinak a felújulása-e, vagy pedig új társadalmi-nemzeti törekvéseknek, közéleti élményeknek a következménye; ez utóbbira inkább hajlanék, ha nem mondana ellene azzal, hogy a romantika eszméit a középkorból, a román tájnyelvű vándorköltészetből és a lovagságból eredezteti. — Gyulai két nagy életrajza viszonylag zárt biográfiai határok között mozog. Amikor pl. Döbrenteiről s az *Erdélyi Múzeum*-ról ír Katona József vállalkozásával kapcsolatban, a szerkesztőnek s folyóiratának nem az irányát, esztétikai elveit s gyakorlatát vizsgálja meg, hanem Döbrentéinek jellemét, emberi-írói alakját festi le pompásan. Vagy amikor Vörösmarty életrajzában meg-megemlíti, hogy Vörösmarty felhagyott a mitológia divatjával, sőt, szembe fordult a klasszika eszményével, vagy hogy későbbi drámáiba erősen beszűremkedett a franciás romanticizmus, nem a romantika mint jellegzetes, történelmi alapú irodalmi irányzat érdekli őt, hanem az egyéni jellemkép, mely a nemzeti irodalom kibontakozásával egyidejűleg alakult ki. Gyulai korrajzai nem terjednek ki a kor esztétikai törekvéseinek elemzésére. — Ezek után meglepő Toldy Ferenc korszakmeghatározása, akinek irodalomtörténetében az 1808 és 1830 közti magyar irodalmat összefoglaló fejezetnek címe: *A nyelvújítás és széptítés és a költői klasszicizmus kora*. Ő klasszicizmust ígér Vörösmarty neve alatt, amikor Kemény ugyanebben az évben a romantikát a klasszicizmussal szembenállóként magyarázta, Gyulai pedig magától értetődően utalt Vörösmarty romantikájára. Toldy valójában nem történelmileg kötött irodalmi, esztétikai irányzatot értett a klasszicizmuson, hanem olyan történelemfölötti, legmagasabb rendű művészi teljesítményt, amely klasszikus lehet akkor is, ha történetesen romantikus vagy realista írói módszerrel valósult is meg. Az ő klasszicizmusa tehát nem történelmi kategória, hanem történelemfölötti értékeszmény. Természetesen ő — aki 1828-ban, a Vörösmarty epikájáról írt esztétikai leveleiben a romantikus esztétika nevében magasztalta fel Vörösmartyt — nagyon jól tudta, hogy Vörösmarty romantikus költő. A kort mégis klasszikusnak nevezte — benne látta a magyar nemzeti irodalom kiteljesülését. Az öreg Toldy 1868-ban már alig emlékezett vissza 1828-as önmagára, a romantika keletkezésének mozzanatát igazában ő sem ragadta meg.

Jókai többet fogott össze, organikusan, a romantika keletkezéséről regényében, mint a három tudós a tanulmányokban. S annak ajánlotta regényét, aki a három közül a legromantikusabb volt a maga idejében: Toldy Ferencnek. Az ajánlásban elismeri, hogy Toldytól becses útbaigazításokat kapott, s hogy Katona, Kisfaludy Károly és Kazinczy emlékéből gyúrta össze főhősének jellemét. A hányatott életű, féreismert drámaírótt állította a középpontba, a félreismertet Katona, a hányatott életűt Kisfaludy Károly példája nyomán. Jókainak mélyen igaza volt, amikor a romantika áttörését drámaíró alakja körül képzelte el: a valóságban is úgy történt, a magyar romantika Kisfaludy Károly első sikereivel vált nemzeti tudatot, közérzést formáló tényezővé, hogy azután Katona hatalmas alkotását is befogadva, a demokratizmus irányába mélyüljön el.

Jókai azonban nemcsak egy hőst állított cselekményének fővonalába: jó történelmi megértéssel egy egész kis csapatot indított el a korábbihoz képest megváltozó élet útján. S e változást pompás invencióval egy iskolai kicsapatas következményeihez kapcsolta.

Noha ilyesminek 1870 körül aligha tulajdonítottak fontosságot, Jókai valami lényeges történelmi fordulathoz jelentkezősét érezte ki — s joggal — a század eleji iskola és világ közti meghasonlásból. Bizonyára nem gondolt arra, hogy 1815-ben Kölcsy egy érdekes kis tanulmányt írt, a később *Iskola és világ*nak címzettet, melyben éles hasadásról tanúskodik iskola és élet között. („Érzékenység és spekuláció s a történetnek nyugodt keresése egyformán elrontanak bennünket: csinálni, csinálni kellene! A cselekedetek, a publikumban forgás formálnak hasznos embert...”) Jókai még kevésbé tudta talán, hogy Kölcsynek ekkori levelei tele vannak az iskolai szűkösség, a pedantéria, a grammatikus lélek ostromozásaival

Mindamellett kitűnően értékelte az iskolával való szembenállásnak döntő s a jövőre kiható mozzanatait. A Csittvári krónika titkon, a kollégiumi hatóságok szeme elől rejtett, ellenzéki bővítése olyan iratokkal, melyek akár a kopott nemességről, akár a szent koronához fűződő illúziók szertefoszlásáról, akár a pozitív vallás megtámadásáról szólnak, egészében tiltakozást fejeztek ki a fennálló renddel szemben, s ez a tiltakozás a művelődési javak legfőbb letéteményesének, a tisztelt, de elavult, az élettől elidegenült iskolának szólt először. E tiltakozásuk miatt vállalják a lázadó diákok a kicsapatást is, s indulnak el azon az úton, melyen majd kimozdítják az addig mozdulatlan földet, vagyis a hazát tespedt nyugalmból. Jókai e kiindulása pontosan egybevág azoknak a dokumentumoknak tanúságával, melyek szerint iskola és világ meghasonlása szakadékos földmozgássá szélesült ki az 1810-es években s a régi világhoz ragaszkodóknak és az új világot megteremtőnek végletes szakításához vezetett. A kiindulás helyességén túl ez a második mozzanat is figyelmet érdemel Jókai regényében. Mert Jenőy Kálmán végül megtagadja saját nevelőanyját is, a leszármazás nemesi-családi kötelékeit, s egy oly mélybe vezető úton indul el, mely végképp elszakítja a mozdulatlan maradiságtól. Jókai finoman érzékelteti ennek a kis csapatnak egybetartozását — Jenőynek döntését is a vele együtt kicsapott jóbarátok jótekonny hatására vezeti vissza. Hiszen a huszárrá lett Csuka Ferkó adja kezébe a Tudományos Gyűjteménynek azt a példányát, melyben harmadik társuk, az őshazát kutató Barkó Pál végtelen ázsiai útvjáról üzen az otthonmaradtaknak, és ez az üzenet akkor ejti meg Jenőy lelkét, amikor már kész volt rátérni a nemesúrfi léha életére; azután meg a negyedik kicsapott barátjukkal, az országot járó vándorszínésszel való találkozás hoz újabb fordulatot életében. S amikor felmennek — hármasan — a Kárpátok egyik ormára s a színész elzengi szerelmét a földhöz, a mindenséghez s vágyát arra, hogy Magyarország után a fővárost, Pest-Budát is meghódítsa művészetével, Jenőy váratlanul az első nagy, nemzeti drámának kézirátát húzza elő zsebéből.

Ettől fogva a regény lazán egymáshoz fűződő nagy képekben mutatja be a drámaíró romantikus élményeit, találkozásait a magyar élet valóságával. Mennyire jellemző a Jókainál különben ritka realiztikus részlet a gazdag parasztról, aki tudja, hogy csak paraszt s nem is érez közösséget az országirányító nemességgel. Vagy mennyire találó az előadásra szánt nagyszerű dráma esetleges hatásainak elemzése. Ha ripacsok kezére kerül a darab, megbukik; ha pedig diadalt arat, akkor Jenőy elveszíti gróflány-szerelmét, hiszen veszedelmes nemzeti irányhoz kötötte sorsát. „Tollam lesz anyám és kedvesem” — vágja oda az ellenvetésekre Kálmán, kimondva a saját írói munkájából megélni akaró, független literátor polgári eszméjét. De még ennél is jelentősebb s az egész polgári és nemzeti romantikus mozgalom perspektívájába mutató az a beszélgetés, melyet Jenőy a nádorral folytat le. A nádor mélyére lát az egyszerű kérelemnek (vándorszínészek adják elő a darabot a várszínházban), s a megmozduló Magyarország minden jövődő veszedelmét felfedi az ifjú előtt. „Frank, német, olasz földön a demokrácia csak egy új francia, német, olasz nemzetet hozand létre; a magyar földön a demokrácia új idegen nemzeteket fog alkotni s minket elenyészt . . .” A nádor szavai a polgárosodás által életre támadó nacionalizmusra céloznak, a nemzetek közti ama versenyre, mely majd balul fog kiütni az ő idején még a nemzetiségek fölött uralkodó, feudális magyarság számára. Előrelátja, hogy a liberalizmus hovatovább temetőjévé lesz az ún. történelmi, feudális nemzetnek. Mindebben a reformkori magyar költészet nemzethalál-motívuma is bennfoglaltatik — még ha Jókai saját aggályait és felismeréseit vetíti is vissza a nádor szavaiba.

Ámde Magyarországnak minden veszélyt, akár a felébredő többi nemzetekkel való versengést is vállalva, ébrednie kell álmából, különben — mint Jenőy feleli a nádornak — „amíg alszunk, észre sem vesszük, hogy elenyészünk . . . Nem tűz, nem fegyver fogyaszt el bennünket, hanem az alvás . . . Ébredjünk fel belőle s lássuk meg, hogy elmaradtunk a sivatagban; míg el nem takar bennünket a homok s oda nem jutunk, ahova a flamandok, a baszkok, akikről senki sem tudja, hogy még most is élnek, pedig számuk millió s nyelvük él — ábécés.

könyveikben...” Mintha e Csokonainak tulajdonított lelkes kifakadást hallanók vissza Jenőy ajkán: „félő, hogy míg mi szunnyadozunk, elenyészik a magyar nyelv minden díszével... s a jövő századokban úgy fogják a magyar nyelvet feltalálni, mint ennek a mi századunknak közepe táján az ez előtt 1000 esztendőkkal virágzott celták nyelvét...” (I. Csokonai levele, közölte Gulyás J. ITK. 1936).

Íme a liberális romantikus nemzedéknek a nyugvó földet kimozdítani akaró heroikus — bár súlyos aggodalmakkal teli — hitvallása, ahogyan ezt Jókai a romantika s a reformmozgalom kezdeteire tekintve vissza kimondotta, kimondatta nagy regényalakjaival.

A regényből sokat lehet okulni egyéb vonatkozásokban is (a kezdődő reformkor irodalmi ízlése stb.) — legyen azonban elég ennyi a történelmi törésvonalak megállapításához. Itt következetesen végbement az iskolával, sőt, a családdal való meghasonlás, amiből már az életforma súlyos válsága s átváltozása következik: Jenőyt lebilincselően jóakarató nevelőanya, gazdag otthon, gyönyörű dáma és angyalképzű gróflány, bölcs és okosan előrelátó nádor tartóztatják vissza az úttól, melyre kicsapott diáktársaival együtt rálépett, s nem tudják megállítani; sőt — végletes szakítással növelik benne az ellenkezést. Iskolával és családdal és régi nemzettel, alvó nemzettel szemben csak a lázongó ifjak barátsága a menedék — mintha Kölcseynek a barátságról ömlengő romantikus leveleit tanulták volna be —, s e barátságban két nagy, objektív célpont látszik elérendőnek: felrázni a nemzetet a költészettel, közelebbről a drámával, s visszatalálni abba az őshazába, melynek emléke erős, öntudatot is öntene a zsibbadt jelenbe. Barkó Pál, Jókainak őshazát nyomozó romantikus hőse temeti el Jenőy Kálmánt a regény végén, s kettejük alakján keresztül a múltért rajongó s a jövőért hevülő romantika éllelkezik egymással.

2.

Az első jelek, melyek már bizvást romantikusnak mondhatók, sőt döntő impulzusok, melyek leginkább részesek a romantikus mozgalom kifejtésében, 1814 és 18 közé esnek s alapjuk a *császári-rendi kompromisszum felbomlása*, melynek következtében a magyar uralkodó osztály az *öt elnyomó Habsburgok és az általa elnyomott parasztság közé* kerül (a fenti regény példán különben szintén lemérhető e tétel igazsága: a Jenőy- vagy Bányaváry-féle romantika szintén a Decséry grófok vagy a nádor aulikus, császárhű arisztokráciája és a Tóth Máté-féle — a nemességgel sem rokonszenvező — parasztság nyomása között alakul ki). Ha nem így történt volna, nem nyílt volna út a *tudatos, mozgalmoszerű népiesség* felé, nem kezdődött volna el egyfelől az *ősi dicsőség*, másfelől a függetlenségi érzést tápláló *szabadságharcos múlt felidézése*, és hasonlóképp nem indultak volna harcba legjobbjaink — Kölcsey és Kisfaludy Károly — egyfelől az *eredeti nemzeti irodalom megteremtéséért*, másfelől a nemzeti költészet *eredetiségének elvi megalapozásáért*. Ha ezek a vonások — melyek Sőtér István kitűnő értekezésében (*A magyar romantika*) a romantika állandó jelzőiként szerepelnek — megtalálhatók már a 10-es évek második felének magyar irodalmában, a romantika forrásvidékét ide kell helyeznünk.

Ugyanakkor azonban azoknak a *világnézeti kérdéseknek* korai megjelenése is szükséges ebben az első, 10-es évekbeli szakaszban, amelyek a későbbi romantikát is jellemezni fogják, s így a fogalom tartalmi egységéhez tartoznak. A *romantika kezdeteire jellemző ideológiai válság nyomait* — ha nem is olyan mértékben, mint a válság okait, kifejlődését közelről átélő nyugatiaknál — nálunk is meg lehet találni, már ekkor. Ha itt nem valósult is meg a polgári forradalom, a mieink is láthatták azt a folyamatot, amelyben az emberiség az ész uralmának bejelentésétől, az emberi jogok proklamációjától óriási véráldozaton keresztül a polgárság uralmáig s a bécsi kongresszusig jutott el; beláthatták, hogy „az észnek birodalma nem volt egyéb, mint a burzsoázia eszményített birodalma” (Engels). Nyugaton a polgári társadalom belső ellentmondásai most tolódnak az érdeklődés középpontjába. Nálunk ez a világnézeti kérdés a 10-es évek végén még nem áll világosan a gondolkozók előtt, a kiábrándulás, a csaló-

dottság a *forradalom utáni helyzet* miatt azonban tagadhatatlanul jól érezhető már a 10-es évek derekától kezdve (elég itt Carnot 1816-ban magyarul is megjelent feljegyzéseire utalnom, vagy Kölcseynek ekkori legújabbban felfedezett forradalomtörténeti kivonataira vagy azokra a filozófiai töredékeire, melyeknek keletkezési idejét 1814—16-ra lehetett rögzíteni). A családásában forradalomellenes romantika a *történelemszemléletet is megváltoztatja*, a hősi (= forradalmi) életek „gyűjteménye” helyett a nagy egész evolúciójában (s nem a revolúcióban) látja a történelem mozgását s erősít, s megszületik a *modern historizmus*, a történelem dialektikus felfogásával, a történettudomány fellendülésével s az irodalomban is uralomra kerülő történelmi szemlélettel (Scott, Manzoni, Puskin). Kölcseyt kívül is megvannak e változásnak nyomai a magyar irodalomban, azoknak gondolkozásában, akik legelőször használják minálunk az egymást felváltó társadalmi formációk, jelen esetben a feudalizmus és kapitalizmus műszavait és fogalmait (Batsányi, Kazinczy, Berzeviczy, Kölcsey, Dessewffy stb.). Végül az is tagadhatatlan, hogy ha a romantikusok irracionálizmusa nem fogja is el a mi íróinkat, már ekkor találkozunk náluk az *emberi ész világot átalakító erejének fájdalmas, megrendült, kétségesskedő vizsgálódásával* vagy a *szenzimentalizmusnak* a Kazinczyénál irracionálisabb változatával, a *vérző szívnek*, a dialektikusan egymáshoz láncolt *sorsnak és a géniusznak* túlhangsúlyozásával az 1814 körüli Kölcseynél. Az emberiség előbbrejutásának végső kérdéseit a civilizáció, a műveltség, a gondolatok értékének megméréseivel nem a negyvenes évek Vörösmartyja vizsgálja meg először romantikusan, hanem a 10-es évek derekának egyik nagy Berzsenyi-verse, mely különben — mint erre már Horváth János utalt — a Gondolatok a könyvtárban-nak ihletésébe is belopódzott. — Az antikizálás, a klasszicista díszítmény iránti ellenérzés pedig egyformán benne van a volt jakobinus Verseggy *Rikóti Mátyás* című szatirikus poemájában, mint a jakobinizmustól irtózó, inkább nemesi patrióta Téli Takács elbeszélő költeményeiben.

Azok a szerzők, akiknek művében és életében először látni a magyar romantika félreérthetetlen jelentkezését a 10-es évektől kezdve, Katona József, Berzsenyi, Kölcsey és Kisfaludy Károly. Még egyiküket sem lehet *ekkor kész romantikusnak tekintenünk*, de világnézeti s esztétikai fordulataik egybeesése, az a tény, hogy 1815 és 18 között áll be művükben, világnézetükben a fordulat a romantika eszméi, nemzeti tartalmai, népiessége, eredetiség-gondolata felé, hogy Kultsár felhívása *köznépi* dalok gyűjtésére 1818-ban pontosan egybeesik Kölcsey legfontosabb világnézeti és esztétikai fordulatával (a klasszicista — kozmopolita — felfogás elutasítása, s a nép felé fordulás), mindez együttléve arra figyelmeztet, hogy nemcsak egyesekben, hanem az irodalom széles frontján készül elő a döntő változás.

A korszerű fordulatról legvilágosabban vall jeles írók egyidejű — személyiségük és egyéni tehetségük különbözősétől független — rátérése az elvileg és stilsztikailag is közös útra, mély válság után, tehát oly erőknél engedelmeskedve, melyek nem szubjektív, hanem mélyen társadalmi gyökérzetűek. Ismeretes Katona, Berzsenyi, Kölcsey és Kisfaludy Károly egy időre eső fordulata, amit másokéval (pl. Széchenyi Istvánéval) is lehetne bővíteni. A legfeltűnőbb jelenség az elhallgatás, elnémulás, amit — ha a romantika kezdetét vetődésként, törésvonalként fogjuk fel — akár elsüllyedésnek is mondhatnánk. Az elnémuló Katonának, az elhallgató Kölcseynek, a nyomtalanul eltűnő (s egy évig talán Itáliában kóborló) Kisfaludy Károlynak lélektanilag-biográfiailag legizgalmasabb életmozzanatai tartoznak ide. Ők — és negyediként Berzsenyi is — az elhallgatás és elsüllyedés pokoljárásán törnek majd mind magasabbra (a halálosan sérült Katonát nem számítva közéjük). Tényleg, mintha felemelkedett volna a talaj, s az egyéni válságok után az addig különböző irányba tartó folyamatok valami egységes lejtőre találtak volna — még akkor is, ha romantikus rokonságukat belső ellentétek bontják is majd meg időnként (Kölcsey és Berzsenyi esetében).

E folyamatok, e nemzeti és világnézeti kérdések 1814 és 19 között kezdenek össze-sűrűsödni irodalmunkban, amikor a nyelvújítási harc második, kiegyenlítő szakasza is lezárulóban volt, s így az előnyomuló elvi, ideológiai változást már nem terhelte a nyelvi megosztottság polemikus szempontjaival. A nyelvi szempontú irodalmiság kora — éppen az írott nyelvi

egységesülés bekövetkeztével — elmúlóban van, következnek az irodalom tartalmi eredetiségére törekvő s ugyanakkor függetlenségi, demokratikus, evolucioner és népies vonások együttesében kibontakozó nemzeti romantika.

3.

Nagyon kevésbé esett szó eddig a romantikus költői eszmének s eredetiségnek *belső előzményeiről*, noha sokat írtak a preromantikáról, mintha bizonyos, korábbi eszmei és ízlés-áramlatba ékelődő, szórványos eszmei, érzelmi vagy stíluselemek, melyek egy-egy vonatkozásban rokoníthatók a romantika kialakult eszme- és ízlésvilágával, kiemelhetők is volnának eredeti társadalmi-történelmi, tartalmi-formai összefüggéseik közül, s közvetlenül is összekapcsolhatók lennének a romantika egészével. Ilyen értelemben a preromantika szellemtörténeti konstrukciója egészében hamis. Annyi kétségtelen, hogy a 18. század végén éppenséggel nemcsak a magyar irodalomban kavargó egyszerre a franciás klasszicizmus, deákos antik-kultusz, népiesség, rokokó és szentimentalizmus, hanem a németben s a franciában is egyszerre van jelen a másik nemzetnek kulturális hatása, az angol s a német befolyás hathatósan terjed ki a francia irodalomra, miközben a német a francia hatás ellen küzd (de Lessing sokat megőriz a voltaire-i klasszicizmusból), és a száraz-intellektuális felvilágosodás Voltaire-je mellett már ott van a romantika előkészítőjének tekintett Rousseau is, meg az az angol befolyás, mely ellen majd ugyanaz a Voltaire fogja felemleni szavát, aki valamikor elindította Franciaországban az angломániát. Sem Horváth Jánosnak, sem Farkas Gyulának nincsen igaza, amikor ekkori irodalmunk sajátos vonásának — s az elkésettiségből eredőnek — mondja a nyugati áramlatok, diszparát eszmei és ízlésirányok egyidejű beözlését; hasonló keveredést találunk a nyugati irodalmakban is a 18. század végén. Az ízlésbeli tarkaságnak, többirányúságnak csak egyik — nyugaton izmos — ága a klasszicizmus, egyetlen ízlés vagy stílusirány fogalma alá nem is csoportosítható a korszak irodalmi termése, ami közös és uralkodó felettük, az a felvilágosodás eszmerendszere.

Azok a részjelenségek, eszmei vagy ízlésmozzanatok, melyek a felvilágosodás átfogó világképén belül s ennek a polgári fejlődéssel való szoros összefüggésében nyerik el értelmüket és funkciójukat, nem helyezhetők át az eszmék valamely képzett öntörvényűsége és önmozgása jegyében a romantika körébe, úgy sem, mint elvont eszmei vagy érzelmi előkészítők. Az a két író, akinek hagyománya életszerűen, új impulzusokat is adva szövéődött be a magyar romantika kezdeteinek irodalmába, nem kevésbé tartozik a felvilágosodás eszmei és ízléskörébe, mint akárhány neves kortársuk: Verseghy és Kármán nem romantikusok (Verseghy pályájának csak utolsó szakaszán tér át a romantikára), és művük csak a felvilágosodás eszmeiségének körében értelmezhető. Csak a későbbiek, a Kölcseyek és társaik fedeztek fel maguknak Verseghy és Kármán poétikájából a romantika számára is hasznosítható tételeket. Abba a döntően új társadalmi alapélménybe tehát, mely az 1814 és 19 közé eső időszakban a társadalmi átalakulás és a politikai változások miatt fogta el alkotó íróinkat, s vitte válságba őket, tudatosítónan olvadt bele a belső esztétikai hagyomány e két jellemző képviselőjének néhány fontos tétele.

Kármán hagyománya különben a legkevésbé vizsgáltak közé tartozik irodalmunkban. Némédi Lajos és Gálos Rezső, Kármán legújabb s legalaposabb kutatói, egyformán negatívnak mondják hatását az utókorra. Verseghy poétikai eszméivel s azoknak továbbélésével pedig egyáltalán nem törődött irodalomtudományunk. A valóságos helyzet azonban az, hogy Kármánnak és Verseghynek azokra a költészettani eszméire, melyek rokoníthatók voltak az 1810 és 20 között érelődő romantikus koncepciókkal, igenis építettek az utódok. S ha még olyan vékony szálat leljük is meg ez eszmék továbbterjedésének, gazdagítják képünket irodalmunk önerejéről és tartalmi jellegzetességéről, fogódzót is nyújtanak a további, rendszeresebb kutatás számára.

Kármán jelentőségére a magyar romantika szempontjából legújabbban s elmélyülten Trencsényi-Waldapfel Imre hívta fel a figyelmet (hozzászólás Sötér I. A magyar romantika c. előadásához az 1954-i romantika-vitán). Véleménye szerint a földet elfelejtető tündérvilág mint a költői képzelet öntörvényű alkotása először Kármánnál szerepelt programként. Az ilyen egyes, izolált, a szerző egész életművétől és a korban gyökerező gyakorlatától különválasztott, mintegy kiemelt eszmék önmagukban mégsem döntenek az író tulajdonképpeni esztétikai hovatartozásáról. Egy-egy ilyen eszme miatt — mely csak része egy átfogóbb gondolatvilágnak s írói gyakorlatnak — Kármánt bajos volna besorolni a romantika valamely előtörténetébe. Kármán és Verseghy írói gyakorlata éppenséggel nem romantikus, azok az eszmék, melyek 1810 felől visszatekintve romantikusnak látszottak, racionalista-felvilágosult írói életművük egészébe más alapgondolatokkal összeszővődve illeszkednek bele. Költészetről vallott tételeikre különben jellegzetesen felvilágosult nyugati írók — De Sacy, Sulzer — inspirálták őket. Az indíttatást aztán a maguk sajátos helyzetében eredeti módon formálták át, s kétségtelen, hogy az 1790-es évek elején s derekán már a hazai társadalmi harcok szorításában, egy már kiterjedtebb fordításirodalom s a vele járó ízlésváltozás után más funkciót tulajdonítottak az eredetileg racionalista-felvilágosult tételeknek: e más funkció a költészet nem utánzó, hanem eredeti és teremtő jellegének kiemelésében van (ugyanakkor azonban még őrzi a felvilágosodás használni akaró, utilitarista és tanító-nevelő célzatát, azt mintegy magasabb fokon potenciálja). Kármán ezt írja *A nemzet csinosodásában*: „Mi teszi a költőt? A merész képek, az eleven költés; az ábrázolatok különbözése és szépsége, az az entuziazmus, tűz, sebes rohanás és erő, és az a nem tudom mi a szókban és gondolatokban, amelyet csak önként ajándékozhat a természet; lehet írni verset poézis nélkül és poéta lehetsz verselés nélkül.” *A nemzet csinosodásának* ez az alkotó szubjektivitást követelő tanítása pontosan megegyezik Verseghy *Mi a poézis és ki az igaz poéta* című könyvének tételeivel. Verseghy ezt tanítja 1793-ban: „A poéta az ő tárgyától elevebben megérdekelte és mintegy elragadtatik, olyannyira, hogy elvégre ihletésbe jövé, avagy belsőképpen meghevül, egy bizonyos indulatosságba . . . merül, mely képzelő tehetségét szabadabban és elevebben munkálkodtatta”. S lejjebb: a költő nem csalfaságból tesz hozzá a tárgyi valósághoz költött tulajdonságokat, hanem hogy „önnön magát annyival nagyobb tűzbe hozza”, hogy a tárgynak „édesgető és érzékeny erőt adjon”. Ebből látható, írja Verseghy, „mely nagy különbség legyen a valóságos költő és a versző közt”. Világos a megegyezés azzal, amit Kármántól idéztünk, s utánuk Kölcsénynek a Berzsenyi-bírálat elején hangoztatott különbségtételével a poéta s a versificator között.

A költészet új neve Verseghy szerint a „prózás költés” (s itt Gessnerre hivatkozik). A „prózás” költészet elismerése egy oly korban, amidőn a költészet meghatározásában többnyire a megverseltség külső formai ismérve dominált, elég bátor s újszerű lépés a magyar viszonyok között — s ez a vélemény, mint Kármánnak ismert szavai: „Ne szót vegyünk az üllő alá, ne szót kovácsoljunk — dolgot, ne héjt, velőt, ne formát, de valóságot” — tulajdonképp a klasszicista-retorikus hagyománytól kötött formák felbontására adnak elvi alapot s bátorítást. Ez a formabontás azonban az 1790-es évek gyakorlatában még nem történt meg. Csak másfél évtizeddel később találkozunk ilyen költői kísérletekkel, formát is bontó stílusváltással vagy szabadversszerű új prozódiaival (pl. Kölcsénynél).

Ugyanekkor fordulnak vissza írónk tudatosan is Kármán hagyományához. Verseghy ekkor már saját alkotói gyakorlatában is folytatni próbálja elveinek megvalósítását, s óvatosan, nevét elrejtve honosítja meg a herderi történelemkoncepciót vagy az antiklasszikus költészetet. Kazinczynak az utóbbi éppen nem tetszik, annál inkább Verseghy dunántúli — Kazinczyval szemben álló — barátainak. Verseghy költészettana, úgy tetszik, ekkor már peremére szorult azoknak a nagy nyelvtudományi vitáknak, melyeket Révaival kellett megvívnia.

Kármán hagyománya ekkor érdemel különös figyelmet.

Már Horváth János említette, hogy Kisfaludy Sándor *Himfyjében* határozott nyomai vannak Kármán *Fannijának* — Kisfaludy Sándor, a tudatos szépíró, szorgalmasan olvasta az

Urániát, Kármán folyóiratát. Legutóbb Fenyő István, Kisfaludy Sándor monográfusa mutatta ki még részletesebben a *Fanni hagyományainak* hatását a *Himfyre*. Ez még csak közvetve jelenti Kármán költészettanának hagyományozódását. Közvetlenül is továbbél azonban az ifjú Kölcsyénél, aki 1808-ban írt egy kis dolgozatot *A poézisről*, vagyis még azelőtt, hogy Kazinczy hatása ráterült volna az érzékeny és fogékony ifjúra. Ebben a kis dolgozatában hivatkozik Kármánra — nevének leírása nélkül. A sokszor idegen ihletek nyomába szegődő s a reá tett hatásokat sorra legyűrő, fölemésztő Kölcsy pályája legkezdetén mint 18 éves diák, önállóan, minden útbaigazítás nélkül fordult vissza Kármán poétikájához, benne találván föl a maga eredetiségének igazolását. Kazinczy már ezt az eredetileg is más irányba tájékozódó, romantikus lelkületet veszi egy időre nevelő hatása alá. Kölcsy természetesen nem nevezi meg Kármánt, aki nem írta alá Uránia-beli cikkeit. Csak annyit mond, hogy *A nemzet csinosodásának szerzőjéről* olvasta azt, hogy „lehet verset írni poézis nélkül s lehetsz poéta verselés nélkül”. E fontos hivatkozását pedig egy olyan kis tanulmány érvelésének középpontjába helyezi, amelyben egyébről sincs szó, mint a spontánul felbuzgó, elfogulatlan, mindennemű intellektuális szándék nyűgétől szabad, romantikus és ezért ősi költészetről. Az előbbi meghatározásokkal való egybevetés céljából érdemes idézni Kölcsy meghatározását: „A poéta csak úgy poéta, ha azon tárgy, melyre figyelmetességét függeszti, őt elevenen megilleti, felébreszti benne a képzelőerőt s ezáltal tűzbe s egy magán kívül való állapotba hozza... az indulatok ereje a legbárdolatlanabb őskori embert is meghatotta... a poézis a felhevült fantáziából ered...” Mindez terminológiáját tekintve is — tárgytól megilletés, hevülés, indulat, képzelőerő — Kármán és Verseghy tanításával egyezik meg. Az idézett meghatározást Kölcsy aztán összeköti azzal a ténymegállapítással, hogy az ősi költészetben nem található meg az a bizonyos külső formai gond, mely az újkabkori rím kedvelésében nyilatkozik meg. Az ősi költészetre csak a ritmus szabad, fantázia és lelkesültség diktálta hullámmása jellemző.

Így fonódik össze Kármán ítélete a csupa belső tűz és ihlet költészetéről Kölcsyénél az ősinék, a hōskori hagyománynak költőiségével. Kölcsynek ez első, ifjúkori próbájából fog kisarjadni hosszú küszködés után a *Nemzeti hagyományok* egész rendszere — s amikor belső összefüggést, mély rokonságot állapítunk meg az 1808-i *A poézisről*, az 1817-i Berzsenyikritika s az 1826-i *Nemzeti hagyományok* között, csak Kölcsynek eszmei erejét, eredetiségét, önmagához való hűségét húzzuk alá nyomatékosan.

Az Urániának névtelen szerkesztője, Kármán nemcsak Kisfaludy Sándor és Kölcsy írásaiban élt tovább egy-egy lényeges megállapításával, hanem egy mind Kisfaludynál, mind Kölcsyénél hatékonyabb, bár személyét, erkölcsét, tehetségét tekintve önálló jóval kisebb frőember műveltségében, Döbrentei Gáboréban. Döbrentei — aki már ifjúkorától kezdve kiválóan értett mások kihasználásához — jó érzékkel talált rá *A nemzet csinosodásának* néhány olyan tételére, mely 1815 körül modernül hatott, s nincs kétségünk afelől, hogy ezeket ismétli meg, amikor az *Erdélyi Múzeum* c. igen jelentékeny folyóiratának első kötetében az irodalmi eredetiség elvének oly nyomatékosan adott hangot.

Elég egy- két idézet ahhoz, hogy Döbrentei átvételeit megállapíthassuk. Az *Erdélyi Múzeum* 1. füzetében, 1814-ben az *Eredetiség s jutalomtétel* c. híres cikkében eredeti teremtményeknek mondja a költőt, akiben a „lelkesevésnek melegítésbe hozó lángja előbban” s így „újjaszult formában állítja elé” tapasztalásait; a „geniének emellett tulajdonsága az is, hogy, lelke magától függő, azt teszi, amit még senki előtte nem tett, s maga sem tudja magának megfajteni miképpen, de ő ha valamely különös belső felindulás által hívve jó, terem.” Majd Shakespeare után — a *Szentivánéji álomból* — idézi a poétának tündéri „elragadtatását” mint jellegzetes lelkiállapotot. Tűz, indulat, lelkesültség — ugyanezek a kifejezések és fogalmak fordultak elő Kármánnál, Verseghyénél és Kölcsyénél egyaránt. A különbség csak az, hogy Kármán és Verseghy még nem a génuszról, a zsenieről beszéltek, hanem csak az igaz költőről, míg Kölcsy már a zsenire is vonatkoztatta szavait. De Döbrentei az, aki — mint Gyulai is megjegyezte — a lángész korlátlan jogát elsőnek hirdette, ámde terminológiájába, melyet főleg

a német esztétikából vett át, a kármáni is belévegyült. Vessük össze Kármánnak ezt a mondatát: „Eredeti munkák gyarapítják a tudományokat, csinosítják a nemzetet és emelik fel a nagy nemzetek ragyogó sorába” — Döbrentének ezzel a mondatával: „Csak a jó eredeti munkák tarthatják fenn nyelvünket a maga kívánt virágjában, azok terjeszthetik...” Vagy vessük össze ezt a két mondatot. Kármánnál: „Aude incipe! — Ezt szeretném hangoztatni minden írónak fülébe, aki érzi, hogy méltó ezen nevezetre. A tolmácsolás nem haszon, kis érdem!” Döbrentéinél: „Merni kell. Ha mindenkor csak a külföld munkáin bámulunk, egyedül azokat fordítjuk, soha se tehetünk magunk nagyot.” Vagy vessük össze Kármán ítéletét az úgynevezett kenyérkereső tudományok káros befolyásáról (hogy ti. sokan „csak pengő pénzért és a mindennapi kenyérért nyomják a tudományok küszöbét”) azzal, amit Döbrentei úgy mond, hogy „tanulunk, hogy hivatalt kapjunk, s hogy mindent mi is úgy folytassunk, amint régen folyt, de a tudományok körül való munkálódásnak... békét hagyunk.” S mivel hathatunk oda, hogy a külföldi is tanuljon magyarul? Talán a grammatikákkal — kérdezi Kármán. Dehogy. S így felel: „Külföldieknek? Ó előbb nagy, hasznos és eredeti munkák által kellene szükségessé tenni és elmúlhatatlanná előtök nyelvünk megtanulását.” Döbrentei pedig így mondja: „a külföldnek az adhat interesszét nyelvünk megtanulására, ha sokféle tudomány tárgyú eredeti munkák vagynak.” A példákbl elégé kitűnik az, hogy Döbrentei cikkének egyes tételei nemcsak hasonlítanak Kármán megállapításaihoz, hanem szorosabban is nyomukban járnak. Döbrentei megismerhette az Urániát Erdélyben, mert Aranka György, akinek szervező munkáját Döbrentei folytatta, kapcsolatban állott az Uránia szerkesztőivel s terjesztette az Urániát. Döbrentei jellemétől pedig nem volt idegen mások munkáinak, eszméinek felhasználása illő hivatkozás nélkül. Így szinte bizonyosra vehetjük, hogy Kármánnak hatása az 1808-as Kölcsény-íráson túl Döbrentéinél is érvényesült az 1810-es évek elején. A különbség csak az, hogy Kölcsény már ekkor a maga eredetiségét erősítette Kármán tételeivel, míg Döbrentei a Kármántól lopott gondolatokat egy olyan nagyobb gondolatmenetbe illesztette be, amelyet viszont német filozófusaitól tulajdonított el. — Az már ismeretes, hogy Vitkovics Mihály ugyanekkor, 1815-ben lefordította Kármán *Fanni hagyományait* szerbre, s *Szpomen Milice* ('Milica emlékezete') címen saját neve alatt — mintha eredeti műve volna — adta ki 1816-ban.

E kevés adat, mely Kisfaludy Sándort, Kölcsényt és Döbrentét Kármán olvasójának s felhasználójának mutatja, máris módosítja azt az eddigi felfogást, mely szerint Kármánnak 1816-ig nem lett volna hatása irodalmunkra. S még egy személlyel kell bővitenünk a Kármán-ismerősök körét, oly valakiével, aki közeli ismeretségben állott Kármánnal, az Urániában írta első cikkét, és félévszázaddal az Uránia alapítása után fedte fel Toldynak Kármán szerkesztői s írói szerepét a folyóiratban. Ez Schedius Lajos pesti egyetemi tanár volt, aki 1791-ben kezdte el professzori pályáját, mint az esztétika előadója. Első magyar nyelvű cikke az Urániában *A vallás szeretetreméltó voltáról* szól, s visszatetszett a materializmus felé hajló Kazinczynak. Jánosi Béla Schedius esztétikai elméletéről írt nagyobb dolgozatában úgy állítja be, hogy Schedius Kármán hazafias lelkétől fogott tüzet. Az bizonyos, hogy az Urániában megjelent Kármán-íráskor nem maradhattak hatás nélkül az esztétikaprofesszorra. Ő maga azonban tunya s koncentrálni nem nagyon tudó ember volt, éppenséggel képtelen felhasználni, értékesíteni oly nagy ismeretéseit, mint a Friedrich Schlegelhez (aki 1809-ben egy ideig Pesten tartózkodott) és Hegelhez fűződőket, pedig ez utóbbival levelezésben is állt. Csak a 20-as években adta ki nagyobb esztétikai munkáit, s ezekből már nehéz visszakövetkeztetni arra, mit is taníthatott 1810 körül. Az bizonyos azonban, hogy Kármán mellől és Németországból, közelebbről a híres göttingai egyetemről már olyan tanokat hozott magával, amelyek a szubjektivitásnak és a képzelőerőnek modern, romantikus funkcióit hirdették. Kantnak és különösen Schellingnek eszméit már Erdélyi János fölfedezte s hangsúlyozta Schedius esztétikájában. Mindennek pedig azért van jelentősége, mert a fiatal romantikus nemzedéknek több tagja is hozzá járt iskolába, s valószínűleg kapott is tőle újszerű tanítást, ha Szemere Pál 1809-ben

...ta Kazinczynak: „De ha most félbehagyom a pályát, ha Schedius leckéitől elvonnak, perálnom kell”. Ami azt jelenti, hogy Szemere ragaszkodott ahhoz a romantikus tanításhoz, melyet a Kármán mellett nevelődött s Németországban tanult Schediustól nyerhetett. Fontos ezt előrebocsátanunk, mert hamarosan látni fogjuk, hogyan kamatozik Szemere írói, elméletírói gyakorlatában ez a korai romantikus felkészültség.

Miután áttekintettük, részben új, először ismertetett adatok alapján a Verseggy és főleg a Kármán-hagyomány sorsát, továbbszivárgását azok felé, akik a maguk új életérzésének hatása alatt fordultak vissza Kármánhoz mint szellemi elődhöz — vizsgáljuk meg az új gondolatrendszer első hatékony poétikai összefoglalásait, vagyis a programokat és manifestumszerű, kritikai és publicisztikai írásokat a romantika áttörése előtt. Igazán nagy elvi program, ha úgy tetszik, manifestum csak 1826-ban jelent meg Kőlcsey *Nemzeti hagyományok*jával. Vannak azonban korábbi, 1815 és 18 közötti cikkek és iratok is, melyekben először kap — ha szűk körben is — elvi kritikai és programmatikus megfogalmazást a romantika új költészettana, s merül fel az igény a nemzeti nyelvű irodalom eredetivé tételére, új műfajok s új ízlés bevezetésére.

Áttekintésüket kezdjük egy jelentékeny szervező, kisugárzó centrumnak, Döbrentei 1814 és 18 közt erősen ható folyóiratának, az *Erdélyi Múzeumnak* vizsgálatával.

4.

Az *Erdélyi Múzeumnak* óriási szerepe volt a romantika előkészítésében, publicisztikai-irodalomelméleti és irodalomtörténeti szinten valósággal telítette új eszmékkel az írogató s olvasó értelmiséget. Ez új eszmék túlnyomórészt a német idealista filozófiából származtak át, Döbrentei igen nagy tájékozottságát és terminológiai biztonságát mutatva, de nem önállóságát is. Mert jobban szerette az elméletieskedő írásokat, mint a kritika s önálló megvitatás harcait. Jellemző, hogy félt a bírálattól, már Kazinczynak Kisfaludy Sándorról írt kritikája is kényelmetlenül érintette, Kőlcseynek Csokonai-bírálatát pedig nem merte közölni. Annak ellenére nem, hogy Kőlcsey ebben a bírálatában nem keveset vett át a Döbrentei hirdetett új esztétikából.

Félt közönségének elvesztésétől is — de alapján véve saját önállótlanága, eredeti alkotásra képtelen lelkülete rettent vissza olyan fiataloktól, akik vakmerően az életbe vitték át s eredetien kezdték gyakorolni a Döbrenteitől oly nagy hangon hirdetett romantikus elveket.

Közönsége a lapnak nagy volt; az első füzet két kiadása másfélezer példányban fogyott el, a második füzetnek 680, a harmadiknak 750 előfizetője volt (írja Jancsó Elemér monográfiájában, 1944). Döbrentei igen nagy körben tudta elterjeszteni új eszméit, mert élt már a közönségben bizonyos igény a romantikus költőiség iránt.

Az 1813 novemberi beköszöntő Előbeszéd még nem árul el sokat a tulajdonképpeni tartalomról, a szerkesztő tendenciájáról. A hazai és külföldi híres személyek életírása, a nemzetek karakterét ismertető útleírások, a hazánk történetét vagy a régi nyelvre vonatkozó megjegyzések, a poézis neveinek teóriája stb. még mind hagyományos keretűek, a felvilágosodás hagyományos tudománytörténeti érdeklődését csak kevéssé színezik át nemzeti s történeti irányba. Az első szám közleményei tekintélyes részben Kazinczytól származnak (a túbingai pályafírás egy részlete, bírálat a Kisfaludy Sándorról, epigrammák), két cikk szól Barcsay Ábrahámról, egy Alvinczyról, a hadvezérről, egy hosszú filozófiai értekezés Szabó Andrásról, melynek elavult, önállótlan voltát később Kőlcsey bírálta meg, egy történeti cikk a római költészetről Pataky Mózesről, aki Wesselényinek volt a nevelője, s akinek cikkében már feltűnik a genie-nek emlegetése, különösen abban a romantikus értelemben, hogy a rómaiak a görög példákat követve elveszítették saját zseniális, vagyis teremtető erejüket, végül a füzet végén áll Döbrenteinek *Eredetiség és Jutalomtétel* c. híres pályázati felhívása. Tudjuk, erre jelentkezett Katona a *Bánk bánnal*. Az egész dolgozatnak, melynek Kármántól származó

egyes tételeire már felhívtam a figyelmet, két alapelve van: az egyik a teremő zseni és az eredetiség romantikus elmélete, a másik a drámaírás és az eposzírás fontosságának hangsúlyozása, sőt éppen a nemzeti tragédia megteremtésének sürgetése. — Az áttörés nyugaton a drámában következett el, és pedig a klasszicista tragédiával s annak szűkös reguláival szembe forduló középfajú drámában. Magyarországon nem hogy nyomasztó, hanem egyáltalán nem volt klasszicista tragédia, ennek hagyománya Bessenyei, Péczeli körül már meg is szakadt, 1790-tájt — mint ismeretes, akkor már Goethe- és Shakespeare-fordításokra került a sor —, s így Döbrentei pályázati felhívásában több volt az iskolás-eltont kérdésfeltevés, mint az organikus szemléletű számvetés a hazai állapothoz. Hogy mégis Katona jelentkezett ekkor már, mutatja a hazai fejlődésnek rejtett átalakulását, melyről Döbrentei nem tudott. Így az ő elvont, németes, elméleties pályatétele mégis összekapcsolódhatott az attól függetlenül végbe menő hazai irodalmi átalakulással, mely akkor is kibontakozott volna, ha Döbrentei nem ülteti át már ily korán a romantika külföldi tanait. Így az ő hatása legfeljebb tudatosító, eszmeileg erősítő lehetett ahhoz, ami már a saját viszonyainkból, létfeltételeinkből volt felsarjadóban.

Döbrentei Kant nyomán tanítja a zseni elméletét, Kant pedig a filozófia fordulatát vezeti be a romantika felé. Így írja Kantról: „Kant a geniet oly veleszületett elmébéli tehetségnek nézvé, mely által a természet regulákat szab a szép mesterségeknek . . . csak a magát nagy méltósággal kimutató lelket nevezi geniének; azt pedig, aki egyéb tudományokban nagy feltaláló is, nagy észnek.” „Az, akinek munkájára másokat meg lehet tanítani, hogy azt ismét úgy vigyék véghez, amint a feltaláló, az nagy ész; az, akinek munkálkodása módjára se megtanítani sem lehet mást, sem azt megtanulni, hanem a dolgozóban magában kell lennie a teremő erőnek, az Genie.” Mindebből Döbrentei azt a következtetést vonja le, hogy a zseni akkor is érvényesülhet, mintegy önerejéből, amikor nincs előtte törve az út, más jeles íróknak azonban szüksége van az élet és irodalom tört útjaira. Így mondja: „Shakespeare támadhat a literatúrának még nem díszes korában is, de ha egy Schiller a kritika virágzásának idejében él, sokkal tisztábban, klasszikusabb karakterrel jelenhetik meg.” „A geniének emellett” — írja a dolgozat másik pontján, de egybehangzóan — „tulajdonsága az is, hogy lelke magától függő, azt teszi, amit még senki előtte nem tett, s maga sem tudja magának megfejtetni miképpen, de ő ha valamely különös belső felindulás által hívva jó, teremő. Olyant hoz elé, ami még nem volt . . .” Álljunk meg egy pillanatra s olvassuk el, mit ír Kölcsey az ő 1815–16-os bírálatában, a Csokonairól s a Berzsenyiről szólókban. Csokonai bírálatában ezt: „A genie sok klasszisokra oszlik fel. Vagynak nagyok, kik nem találnak utat magok előtt, s önerejökkel futják a még ismeretlen pályát. Vagynak kisebbek, kik ha nem találnak utat magok előtt, nem is lépnek fel soha. Mindnyájan függének a környülményektől, a kornak véleményeitől.” — Ime Kölcsey józanabbá, racionalisabbá teszi Döbrentei fellelően idealisztikus tanítását — „de a nagyobbak a sötétben is tudnak világot terjesztetni, s nem ragadtatnak el úgy koroknak durvaságától s rossz izlésétől is, hogy nagyságok jeleit ne adhatnák, a kisebbek pedig lerogyanak a teher alatt s olyakká lesznek, mint akiktől vezetettnek. Homér, Shakespeare és Goethe nagyok lettek volna minden környülményekben, de Horác egy filozófi század megjelenése nélkül nem fogott volna születni . . .” A megegyezés Döbrentei és Kölcsey zseni-tana között több mint felőlt: szoros kapcsolatról van szó, az Erdélyi Múzeumot mohón olvasó Kölcsey átvette s csak bizonyos fokig, a környülmények meghatározó jellegének erős hangsúlyozásával módosítva alkalmazta a maga kritikájában Döbrentei kölcsönzött eszméit. Ma már azt is tudjuk, egyelőre még kiadatlan Kölcsey kéziratokból, hogy Kölcsey maga már az 1810-es évek legelején mohón tanulmányozta Kantot, sőt belefogott *A tiszta ész kritikája* c. művének fordításába is. Így még könnyebben csatlakozhatott Döbrentei kantianus eszméihez, könnyebben, de saját kritikai álláspontját máris fenntartva. Mert látni fogjuk, a környülmények társadalmi meghatározó tényezője nagy szerepet fog kapni Kölcsey tanában.

Azért vetettük közbe mindjárt ezt az összehasonlítást Döbrentei és Kölcsey zseni-tana közt, hogy megvilágítsuk Döbrentei hatásának kisugárzását, és hogy máris átvezessünk ahhoz

a nagyobb és izgalmasabb témához, mely Kölcsy, Szemere és Berzsényi romantikus költészet-tanának ismertetésében áll. Tulajdonképpen nem kell már sokat beszélnünk Döbrentéinek romantikus költészet-szemléleti publicisztikájáról, legfeljebb még egy írását említjük meg az Erdélyi Múzeum 3. füzetéből. Címe: *Magyar Litteraturát illető jegyzések — Egy szépelmű ifjú-barátomnak*. Ez az alcím elgondolkoztatott. Kinek szánja — akárcsak szimbolikusan — ezeket a tanácsokat az atyáskodó Döbrentei? Ki ez a szépelmű ifjú-barátom? Korábbi gyanítás után ma már bizonyítani lehet, hogy Döbrentei Kölcsyhez intézte ezeket a magyar literatúrát illető jegyzéseket. Ebből az is következik, hogy a Kölcsy—Szemere—Berzsényi-viták sorozata elé még egyet lehet odailleszteni, és pedig a Döbrentei—Kölcsy-vitát.

Kölcsy 1813-tól került levelezésbe Döbrentéivel, akit Szemere biztatott fel arra, hogy kérjen verset Kölcsytől. Kölcsy küldött is neki. Ezek a versek nem tetszettek Döbrentének: megijedt a homályosságtól és dagálytól, attól a szubjektivitástól, melyet pedig éppen ő maga jelentett ki a zseni tulajdonságának. Megijedt attól, hogy valaki máris zseniálisabbnak mutatkozik, mint amilyen ő maga. Azt persze nem tudhatta, hogy az a bizonyos zseniális fiatal ember, aki védte a maga homályosságát és érzelmes dagályát, saját maga is állandó küzdelemben volt ön-szubjektivitásával. Döbrentei felé természetesen védekező attitűdöt vett fel. Ezt írta 1813. november 15-i levelében (melyet az Élet és Literatura 1827. II. kötetében ki is adtak) Döbrentének: „Nekem a génusz határtalan lángoló szívet s határtalan hév beszédekét nyújtott. Innen ez a hiperbolákkal teljes nyelv; innen ez a homályos dagadó ének. Így fogok én talán örökre gyermek maradni. — Hogy verseim homályosak? Azt én elhiszem; sőt talán tudom is . . . Dagályos, úgy mondod. Igenis; de ezen dagály a szentimentalizmusnak, s sokaknál igazán a szívnek a nyelve. Nem így szól-e Rousseau is? Nem-e ez a természetnek s igaznak fia? . . .” Mit válaszol erre öt nap múlva Döbrentei? A válasz azért érdekes, mert 1813. november 20-i levelének ez a passzusa csaknem szóról szóra egyezik *A magyar literatúrát illető jegyzések* egy fontos passzusával. Állítsuk a kettőt egymás mellé:

Döbrentey levele Kölcsyhez 1813. nov. 20.

„A hyperbolákkal s átaljában figurákkal s tropusokkal teljes írás épen nyelve a költőnek; és nyelvének kell lennie, még minekelőtte a retorikát tanulta volna. Állíts nekem valakit elé, aki annak tanulása után hozhatja írásában a soknemű, különös, meglepő, érzékenyítő, elragadó kifejezéseket, ha azok önmagából nem jönnek. És éppen mivel a költőben praxisban van, teoria nélkül ezen írás módja, azért ragadtatik el általa. Minden csendes megfontolás, absztraktumokkal való foglalatosság kedvetlen előtte, az ő ifjú fantáziájának istenekkel társalkodó világában; ir a társaságban is — nyelvével pedig nem igen gondol; de lassanként hűlvén tüzből, melyben előbb egeket ostromolni kész lett volna, megáll repülésében, nyugszik, gondolkodik? ez által s a kritika által ítélete erősödik . . .

A magyar litteraturát illető jegyzések

Próbáljuk itten egy a poézisre született ifjunak természetét festeni. Az ő nyelve figurákkal, tropusokkal teljes, még minekelőtte az ékeseszóllásnak ezen cikkelyeit tanulta volna. Nem is állithatunk elé senkit is, ki azok tanulása után hozhatja írásába a különös, meglepő, érzékenyítő, elragadó kifejezéseket, ha azok önmagából nem jönnek. A költőben ezek cselekedetben megvagnak, utmutatás nélkül előbb az ő képzelése, tüze fejezte ki magát; azokkal . . . Minden csendes mély megfontolás, elvont tárgyakkal foglalatosság kedvetlen előtte, mert az ő ifjú képzelésének istenekkel társalkodó világában csak azt szeretné látni, ami szép . . . Matériája önnön magából ömlik ki; untalan teremti, változtatja, s ha mások között vagyon elfoglalva . . . Nyelvével pedig nem gondol . . . De így marad-e mindenkor? Nem. Az érzéseknek ezen szép részegségéből diadalommal jó elé lelke, hűl tüzből, megáll repülésében, s gondolkodik . . .

(Erdélyi Múzeum. 3. füz. 103—104. I.)

Az egyezés szóról szóra bizonyítható. Mi történt? Az, hogy Döbrentei levélben írta meg Kölcsynek tanácsait az ő ifjú költészetére vonatkozólag, mert valami vadzszenit gyanított benne; azt nem tudhatta, hogy Kölcsy mögött nagyobb s eredetibb filozófiai múlt állott,

mint saját maga mögött, s azt sem, hogy Kölcsey, miközben védte saját géniuszának homályos, sötét-tiszta költészetét, ugyanakkor szenvedett is e végleges szubjektivizmusától; Döbrentei nem tudta, hogy az ő tanácsai az érzékek lehűlésére, a gondolkozásra sokkalta felszínesebbek, elvontabbak voltak, mint amilyen harcot folytatott a gondolkozó Kölcsey önmaga zseniális szubjektivitásával, hogy racionálisan fegyelmezze azt; vagyis semmi újat nem mondott Döbrentei Kölcseynek, bár kétségtelenül világosan kimondotta, amit Kölcsey ennyire doktrínér módon még nem tisztázott: a zseninek is szüksége van a ráció fegyelmére, az önregulázásra.

E helyzetnek megfelelő volt a hatás is. A levélben Döbrentei még odavetette ez idézett részlet után, hogy „Ezeket édes Kölcseym, nem neked írom, s nem verseidre; mert te tudod magad is a poéta világát érteni”, azután pedig ugyanazt a szöveget, egy év múlva, beletette az Erdélyi Múzeumba ezzel az alcímmel: *Egy szépméjű ifjú-barátomnak*. Vagyis az öt évvel idősebb Döbrentei atyáskodva oktatta ki ezúttal a nyilvánosság előtt is Kölcseyt. Persze csak Kölcsey tudta, hogy ez a szépméjű ifjú — ő; Kölcsey neve az Erdélyi Múzeum-beli közleményből természetesen kimaradt. Hogyan fogadhatta hát Kölcsey mindezt? Bántotta az, hogy Döbrentei egyszerűen ellentmondásba kerül saját elméletével, mert nem érti meg Kölcsey verseit, s fél a Csokonai-kritikának közzétételétől is. Ezért el is távolodott Döbrenteitől. Ugyanakkor azonban Döbrentei tanai azt a folyamatot is erősítették benne, sőt terminológiát adtak neki annak a harcnak kifejezéséhez, amelyet önmagával, önlelke csapongásával, az önmagából kiömlő, homályos, dadogó költővilággal és ihlettel kellett vívnia.

Így kell megérteni Kölcsey 1816-i Berzsényi-bírálatának híres, sokat ismételt mondatait: „Ő soha sem a tárgytól veszen lelkesedést, hanem önmagától, önmagából ömlik ki minden szó, minden gondolat . . . A könnyűség hamar szül gondatlanságot, a nagy erő durvaságot, a fenség dagályt . . .” Pontosan egybeesik ez Döbrenteinek géniuszt-magasztaló mondataival: „matériája önmagából ömlik . . .” S ugyanakkor pontosan fedi azt a lelkiállapotot is, ami Kölcseyre magára volt jellemző 1—2 évvel azelőtt. Mert nem ő volt-e az, aki így jellemezte saját költészetét: „Nekem a géniusz határtalan lángoló szívét s határtalan hív beszédet nyujtott . . . innen ez a homályos, dagadó ének . . .” Ha pedig így van, kit jellemezett úgy, hogy „ő soha sem a tárgytól veszen lelkesedést, hanem önmagától, önmagából ömlik ki minden szó?” Kit? Csak Berzsényit? Nem. Önmagát is. És amikor Csokonaiba, de még inkább Berzsényibe vágott bele, önmaga kínjait oszlatta, önnön testébe hasított a bírálat törével. Berzsényi bírálatán keresztül egyszerre foglalt állást irodalompolitikailag, s szorította sarokba önmagát, a megfegyelmezett romantikus szubjektivitas költészettanát saját szubjektivitásának bírálatán keresztül adva elő. Persze csak fogantatásban mélyen szubjektív s ezért jellegzetesen romantikus a Kölcsey kritika születése: nem impresszionisztikus, nem szubjektivista kritika ez. Hibáit, súlyos tévedéseit vagy ellentmondásait mindenestre a még saját — hasonló jellegű zavarával küszködő — énjének válsága okozta a kritikában, annak az embernek a válsága, aki mint 1814 legelején írta Döbrenteinek „haragjában legkedvesebb játékait rontja széjjel”. Fiatal korában képzeletének s költészetének bizonyos Csokonai s Berzsényi művek voltak legkedvesebb játéka. Most azokat rontotta széjjel — meg akarván haladni önmagát is.

Forduljunk a Berzsényi-bírálathoz. Eddig a költészettani vitatkozásnak első, rejtettebb szakaszát vizsgáltuk Döbrentei és Kölcsey viszonyában. Most hangosabb, izgalmasabb szakaszra térünk rá, Kölcsey, Szemere és Berzsényi vitájára.

5.

Kölcsey 1816-ban készítette kritikáját Berzsényiről, de már 1813 — Berzsényi verseinek első megjelenése — óta készült szembefordulni Berzsényivel, akit nemcsak szeretett, hanem akinek a hatása alá is került. A befogadásra, a rá tett hatásra nagyon fogékony Kölcsey sorra küzdött meg bálványával: előbb Csokonaival; azután a voltaire-i felvilágosodással; majd Kazinczyval, végül Berzsényivel. Most Berzsényi ledöntésére került a sor — de jól ügyeljünk,

annak a Berzsenyinek a ledöntésére, akit Kölcsey éppen a zsenialitás jegyében mélyen rokonnak érzett önmagával; vagyis Berzsenyivel viaskodva tulajdonképpen saját dagályossága, ömlése, szubjektivitása és formabontása ellen küzdött. Természetesen lényeges és korszerű eszmei alapállásban különbözött is Berzsenyitől, akivel a romantikus szubjektivitás terén egyezett meg: s ez a különбөзөs határozottan a világnézetnek s a világnézet szerinti irodalmi fejlődéselvnek különbözése volt. Révai József Kölcsey tanulmányában bizonyára leegyszerűsíti Kölcsey két fő kritikájának jelentését: de egy nagyon fontos vonatkozásban telibe talál: éspedig abban, hogy míg a Csokonai-kritikában Kölcsey a provinciális népiesség ellen küzdött, a Berzsenyi-kritikában a feudális gyökerekből is eredő, sőt talán legfőképp azokból származó nemesi ízlést, ezt a dagályt s szűkkörűséget kifogásolta. Révai azokra az objektív társadalmi ízlésirányokra figyelmeztet, melyek egyformán gátolják irodalmunk polgárosítását, egyfelől a népies írók parlagi-provinciális korlátoltságára, másfelől a feudális ön-elégültségre, dagályra, eszmei-érzelmi szűkkörűségre. Mindegy most, hogy Kölcsey Csokonain verte el a port amiatt, ami inkább a Csokonait kedvelő népies írókra volt jellemző, s Berzsenyi-bírálatán keresztül azokat támadta, akik Berzsenyi stílusából modort és fétist alakítottak ki maguknak. Tény az, hogy — egy, az akkori viszonyokra bajosan alkalmazható, de kifejező szót alkalmazva — irodalompolitikai tekintetben Kölcsey teljes elvi határozottsággal szállt szembe — úgy mondhatnók két fronton — a magyar irodalmi fejlődés, polgárosulás legfőbb akadályával, azokkal, melyeknek némelyikét önmagában is érezte. Ez az objektíve meghatározott alaptendenciája akkor is rendkívül értékes és kezdeményezővé teszi kritikáit, ha azok több tekintetben tévesek, elfogultak, igazságtalanok. Csak az téved a kritikában, akinek eszményei vannak. S ezek az eszmények Kölcseynél lényegileg egybeestek a magyar irodalmi fejlődés objektív igényeivel.

Nagy kritikus tehát Kölcsey, azért mert ezt az objektív — irodalompolitikainak mondható — tendenciát tökéletesen egybeolvasztja azzal a szubjektivitással, melyet — mint önmaga legfőbb veszélyét is — leküzdendőnek tart s valamennyire mégis megőriz bírála-taiban.

A Berzsenyi kritikát a pesti Tudományos Gyűjtemény felszólítására készítette, olyan időben, amikor a pesti írókat Virág Benedeknek egy Berzsenyi-ellenes verse s az ennek nyomán meginduló viták erősen foglalkoztatták. A Tudományos Egyesület tehát rábízta a kritikát Kölcseyre, akiről tudták, hogy kezdettől fogva szigorúan nézte Berzsenyi verseit. A Tudományos Egyesület csak eggyel nem vetett számot: azzal, hogy két végtelenen érzékeny, valóban zseniális hipochondert ugraszt egymásnak. Kénytelen vagyok azt hinni, hogy minden elvi, ízlés és világnézeti különbség ellenére is Berzsenyi és Kölcsey mégiscsak közelebb álltak egymáshoz, mint a pesti írókhoz. Mert ők voltak azok, akik elbámultak 1810-ben Berzsenyi szokatlan figuráján s ugyanők írták kevéssel azután Kölcseyről Kazinczynak, hogy ez a világtól el-különbözö fiatalember megveti az ő kényelmes, élvező filozófiájukat. Kazinczy talán mosolygott a pestieken: ő már előre sejtette ezt, mert Sonderlingnek, különcnek, kis Rousseau-nak nevezte Berzsenyit is, Kölcseyt is, jól rátapintva a kettejükben közös vonásra, a lázongásra a közönségesség ellen.

Kölcsey annak megállapításával kezdi kritikáját, amit Kármánból, Verseghyből már jól ismerünk: a poeta s a versificator, vagyis a verselő közti megkülönböztetéssel. A kigondoló a költő, a verselő csak kivitelező. E gondolatról megy át arra, hogy nálunk a magyar költészet történetében sok verselő volt, de kevés igazi poeta; s a költészet való szelleme nálunk nemcsak későn, hanem idegen tűznél, vagyis kölcsönzésből gerjedt fel. Erre hozza fel irodalomtörténeti példáit, csak Balassinak és Zrínyinek kegyelmezve meg, de őt is nagyrészt Tasso követőjének mondja.

Ez áll a kritika bevezető lapjain. Ez a súlyos ítélet nagyon visszatetszett a Tudományos Gyűjtemény nacionalista szerkesztőinek, de Szemerének is, mint még látni fogjuk. Teljesen félreértették. Ők azt hitték, Kölcsey mindenestül az idegennek szolgáltatja ki az eredeti

magyarságot, az idegent tartja többnek, holott fordítva történt: Kölcsy a magyar eredetiséget keresve és követelve (azt követelte, kérte számon sanyarúan is, már Csokonaitól is) szigorította meg ítéletét a múlt felett is. Mind a két fél a nemzeti irodalom eredetiségének elvében gondolkozott: de Kölcsy kevesellette azt, ami eddig eredeti termett, a többiek pedig kielégültek abban.

Mit mond már most Berzsenyiről? Együtt veszi elő őt Daykával és Himfyvel. Ők hárman ugyanis nemcsak kedveltjei, hanem az eredeti magyar költés kezdeteit is jelentik.

Berzsenyi poétai karakterének meghatározását így adja: „Ő sohasem a tárgytól veszen lelkesedést, hanem önmagától, önmagából ömlik ki minden szó, minden gondolat. Az ő *legjobb* darabjai közt nincsen egy is, mely reflexiónak következése volna, minden csupa érzés, minden csupa fantázia, ifjúi erő, ifjúi lángolás.” Eddig teljesen rendben is volna. De ezután jön egy némileg ellentmondó, ugyanakkor Berzsenyi komplexebb lényét helyesen megvilágító ítélet: nem az a hibája, hogy Berzsenyit legsebesebb lángjaiban is szelidnek mondja, tehát ifjúi erő, lángolás és ugyanakkor szelidség organikus együttesének, hanem az a vétke, hogy az előbb megtagadta Berzsenyitől a reflexiót, pedig éppen az a reflexió volt az, nagyon is jelentősen, ami a szelidséget váltotta ki a lángolásban, a csupa érzésben, ifjúi erőben.

Kölcsy a már úgy-ahogy leküzdött szélsőségeinek tagadásaképp ekkor már erősen szerette hangsúlyozni a studium, a tanulás, a fej, szem és kéz gyakorlásának jelentőségét. Nem csoda, hogy Berzsenyi karakterét a következőkben úgy határozza meg, mintha az Matthisson és Horatius egyesült *studiumának* lett volna szerencsés eredménye. Ez hasonlítás és dicséret akart volna lenni, de szerencsétlenül ütött ki, mert minden józan olvasó úgy gondolhatta ebből, hogy Berzsenyi Matthissonnak és Horatiusnak tanulmányozásából teremtettem meg a maga költészetét. Holott Kölcsy csak a studiumnak akart valamiféle mögöttes háttérrel adni, egyáltalán nem gondolt szolgai követésre. Gyanításában, mely szerint Berzsenyi tanulmányozta Horatiust, teljes igazság van, s nyilvánvalóan nem mechanikus egyesítésére gondolt a két költő ihletének, hanem arra, hogy Berzsenyi szerencsésen egyesíti magában a szelidnek, kellemnek és a fenségnek, a bájnak és az erőnek ellentétes lelki tulajdonságait. A félreértésre azonban ő maga adott alapot. Hogy ő maga éppen nem gondolt mechanikus követésre, azt élesen bizonyítják azok a sorai, melyekben kiemelve a *Melisszához*, *A közelítő tél*, a *Nagy Pálhoz*, a *Magyarokhoz* stb. ódákat, ezt írja: „Az a költő, ki ily ódákat zengett, kevéslysége lehet a nemzetnek. S nem lesz idő, mely őt elhalni hagyja.”

Nagy megbecsülés jele ez, s őszintén nagyra értékelése Berzsenyi költészetének.

A kritikának e nagy megbecsülést kifejező első két lapja után több, vagy kétszer annyi szól Berzsenyi hibáiról. Az arányok így alakulása máris bántó volt, főleg azok előtt, akik azt sem vették észre, mennyire dialektikusan indul ki Kölcsy, vagyis a nagy erények árnyékai-ként fogja fel a hibákat is, oly költőnél, aki nem végzett elég tanulmányt saját művészetéről. „A regula még inkább tartozik a geniere, mint más akárcikre: mivel a jó és rossz igen gyakran ugyanazon forrásból erednek.” — Így kezdi bírálatának hibáztató részét. Ennek első pontja ez: „A könnyűség hamar szül gondatlanságot, a nagy erő durvaságot, a fenség dagályt. Innen van, hogy a poétai kitételekben gazdag Berzsenyi gyakran dagályos, feleslegvaló s értelemről üres expressiókra téved el”. Ez volt az első vádja a recenzensnek, Berzsenyi 1825-i *Észrevételei*jei szerint.

A második — Kölcsy szerint — a „helyenként becsúszott provincializmusok” ellen irányul. Az ilyen szavak használata ellen, mint *méhe*, *pirholagos*, *csatináz*, *döngéssel* stb. Kölcsy azt írja, hogy ily szólásokkal „a poézis fentebb nemeiben élni nem lehet”. A „fentebb nem” említése Kazinczy esztétikájára vall.

A harmadik vád azokat a „készületlen” vagyis kiforratlan és fiatalkori darabokat illeti, melyeket Berzsenyi felvett gyűjteményébe.

A negyedik gáncs azt hibáztatja, hogy Berzsenyi egy regét aszklepiádészi versekben írt meg — a kettő Kölcsy szerint nem fér meg egymással, a poétának ugyanis arra kell töre-

kednie, hogy „minden tárgynak saját hangot adhasson, s így stílusnak, gondolatainak, érzelmeinek többoldalúságot szerezzen”.

S ennek megkövetelésével lép át Kölcsey annak a nagyon fontos és ugyanakkor Berzsenyit nagyon sértő ténynek megállapítására, hogy „ő minden kifejezésbeli bősége mellett is a gondolatokban s érzésben szegénynek látszik, azaz, hogy ő némely gondolatokat, némely érzelmeket a lehetséges hévvel önt ugyan ki, de ezen gondolatok, ezen érzelmelek szűk körben forognak, s igen sokszor fordulnak elő.” Az „igen sokszor”-t alá is húzza Kölcsey, s azt akarja ezzel mondani, hogy a viszonylag kevés számú versben túl sok a visszaemlékezés egyéb, előbbi versekre, s a kifejezések ismétlődése, ugyanazokat az ideákat s érzeményeket” hozzák magukkal. Innen a ragyogó kitételekkel teli darabok, melyek csak látszanak valamit jelenteni — általában üresek az érzelemtől s értelemről. — Erre a vádra, mint az elsőre is, igen részletesen válaszol Berzsenyi, hiszen ezt saját „légbőlvesztett karakterisztikája”-ként kellett értelmeznie.

Kölcsey legvégül Berzsenyi episztoláit támadja, mint „durva jambusokba öntött deklamálásokat”, s kifogásolja Berzsenyi rímes verselését, bántóan primitív verselményre hivatkozva a bírálat legvégén — mintha Berzsenyi merőben ilyen régies ócskaságokkal volna rokonságban, legalábbis a rímes vers tekintetében. Látnivaló, hogy a bírálat befejezése nagyon bántó, igazságtalanul lesújtó — s mert az egész bírálat efelé gravitál, nem lehetett fel nem háborító a különben is beteg Berzsenyi számára. Mert már most jegyezzük meg, Horváth János szavaival, hogy nem Kölcsey bírálatát döntötte Berzsenyit feneketlen hipochondriába, hanem beteg állapota, a jóval előbb kezdődő, éreztette vele a kritikát bajai betetőzőjének.

Az egész bírálatra a láncolatossá érvelés, a gondolati egység és szoros összefüggés nyomja rá bélyegét; éppen azért vehetők zokon olyan fogalmazásbeli pontatlanságai vagy lazaságai, melyek könnyen elfene szögezhetők, s ha ellentmondás benyomását keltik csak egy ponton is, az egész ellen fordíthatók vissza.

A bírálat — hangsúlyozni szeretném — korántsem egyértelműen kazinczyánus felfogású alkotás, vagyis Horváth Jánostól eltérően is az újat emelném ki, ami az egyes, még Kazinczy sugallatára visszavezethető tételek mellett erősebben mutat a romantika felé. Különben azt is láttuk, hogy a Csokonai-bírálatban Kölcsey már azt a zseni-felosztást alkalmazza, melyet Döbrenteitől vett át, aki viszont Kant nyomán alakította ki. Ha ez romantikus beütésekkel teli bírálat volt, a Berzsenyi bírálatnak, mely későbbi, még inkább kellene tanuskodnia Kölcseynek a romantika útján való továbbhaladásáról. Így is történt. Az a szemle a költésnek való szelleméről a magyar irodalomban, amely a recenzió élén áll, éppen azért romantikus, mert a poéta s a verselő megkülönböztetését a nemzeti eredetiség jegyében terjeszti ki az egész irodalomtörténeti folyamatra, vagyis azt az elvet alkalmazza történelmileg, melyet esztétikai-irodalompolitikai síkon Kazinczyval szögezett szembe ekkori leveleiben. Aztán ha igaz az is, hogy első, dicsérő, bár dialektikus jellegénél fogva könnyen visszajára forduló megállapítása, az, hogy „ő sohasem a tárgytól veszen lelkesedést, hanem önmagától, önmagából ömlik ki minden szó” stb. — rokon Kazinczynak megállapításaival, éppannyira rokon Döbrentei tételével is, és igaz az is, hogy ennek a megállapításnak dialektikáját már maga Kölcsey fejt ki, espedig úgy, hogy a zsenire tartozó, vagy a zsenire mindenki másnál inkább tartozó regulának szükségességét hangsúlyozza. A romantikus szubjektivitásnak mintegy saját magán kiismert és saját maga példáján elszenvedett szűk körét, zárt körét panaszolja fel Berzsenyinél is, rámutatva az abból eredő sajátos feszültségre a csekély tartalom és az expresszív látszat, az üresség s a ragyogás között. Természetesen a tisztogató, a jobbító, a studium megkövetelésében felfedezni Kazinczy klasszicista tanítását is.

Kölcsey bírálatában tehát erős áthajlás van a romantika irányába, csak hogy már egy a túlzó szubjektivitást megfegyelmező, a sorssal birokra kelő s mélyen önkritikus romantika értelmében.

Amde Kölcsey ekkor még Kazinczy oldalán állt, főleg pedig így könnyvelték el — tehát sem a kortársak, sem az utókor nem vették figyelembe levelezésének s ekkori filozófiai írásai.

nak tanúságát arra vonatkozólag, mennyire eltért már Kazinczy felvilágosult klasszicista útjától, sőt, éppen szembefordulni készült vele. Pedig ha az életmű s az emberi fejlődés egységét keressük, világosan kiderül, hogy a Berzsenyi-bírálat (mely 1816-ban készült), s az akkori filozófiai iratok és levelek pontosan összecsengenek egymással, s a Kazinczytól elszakadó Kőlcseyt állítják elénk.

Nem tudták tehát, vagy nem akarták észrevenni azt, hogy a romantikus Kőlcsey bírálja a romantikus Berzsenyit: azt hitték, hogy Kazinczy hű követője támadja meg Berzsenyit idegen, klasszicista poétika szemszögéből.

Alighanem azért volt félreértés Szemere *Tudósításában* is a romantikának az a heves védelme, mely valósággal Kőlcsey kioktatásának készült, mintha Kőlcsey merőben tudatlan lett volna a romantika vagy az ízlésváltozás dolgában.

6.

Szemere Tudósítását nem vizsgáljuk önmagában, hanem már Berzsenyinek a Kőlcsey kritikájára készült feleletével együtt, párhuzamosan a kettőt, mert — Berzsenyi sokat merített önvédelmére Szemere nagyon értékes, alapos ellenbírálatából. Címe: *Tudósítás a Tudományos Gyűjtemény dolgozó társainak egyesületéhez Kőlcsey könyvvizsgálata felől Berzsenyi verseihez 1817. A Tudósítás tulajdonképpen lektori vélemény, mellyel a Tudományos Gyűjtemény folyóirata mögött álló írórtársaság (Horvát, Fejér stb.) Szemerét bízta meg; 134 lapra terjed, kéziratban megtalálható a pesti Ráday-könyvtár Szemere-tárában. Jó részét — nem az egészet — kiadta Waldapfel József az ITK 1936. évfolyamában (3. és 4. füzet), *Berzsenyi megítélésének történetéhez* címmel. Ezt a szöveget használom én is az összevetéseimben.*

Egyfelől tehát Szemere Tudósítását, másfelől Berzsenyinek Kőlcsey bírálatára ellen írt antirecenzióját hasonlítjuk össze egymással. Néhány szót előre kell bocsátanunk Berzsenyi antirecenziójáról, mert a dolog nem éppen egyszerű. A helyzet az, hogy Kazinczynak békítő, némileg Kőlcseyt is bíráló levelei nem tudták megvigasztalni Berzsenyit, aki most már sorsára hagyottnak érezte magát. Még 1817 végén vagy 1818 elején megírta, mint Horváth János mondja, különösebb hozzákészülés nélkül, első antirecenzióját, s felküldte kiadás végett a Tudományos Gyűjteménynek. Ott 1818. április 4-én foglalkoztak vele, s noha értékelték, személyeskedőnek, érvelését tekintve bizonytalannak s terjengősnek találták, s visszaküldendőnek ítélték. Gr. Teleki József írta alá azt a véleményt, mely szerint „azt a szerzőnek oly kérés-sel ítélem visszaküldendőnek, hogy azt újra általnézvén, tulajdon ítélete szerint minden keményebb, személyesítő kifejezésektől szorgosan megtisztítván, vagy jóval megrövidítse, vagy pedig egy inkább értekező, mint antikritikai formába öltöztesse, hogy így az értekezések közé vétethessék fel”. Szemere ezt írta Kazinczynak 1818. július 13-án: „Az utolsó gyűlésben kaptam meg Berzsenyinek Antirecenzióját Kőlcsey ellen... Visszaküldetni rendeltetett...” Ugyanekkor pedig Berzsenyi maga is rádöbrent arra, hogy felkészületlen lévén efféle esztétikai studiumokhoz, másikat kell írnia, mert „azzal igen nevétségesen végeznél el litteratori életét”. Tehát visszakérte a Tudományos Gyűjteménytől antirecenzióját, azt, melyet különben a Tudományos Gyűjtemény is visszaküldendőnek ítélt.

Hogy mi történt most, pontosan nem tudjuk. Az bizonyos, hogy Berzsenyi nem kapta vissza az antirecenzió első fogalmazványát. Pedig még 1822-ben is kérte Majláthot, hogy azt a bizonyos Kőlcsey ellen írt, hipochondriás antirecenzióját vegye magához a Tudományos Gyűjteményből s küldje vissza neki, hogy elégethesse. S elkeserítette Berzsenyit, hogy sohasem kapta vissza. Tartott tőle, hogy később fegyverként akarják szembefordítani vele. Valójában Kőlcsey csak az után adatott ki egyes részleteket az első számú antirecenzióból, miután a második számú már megjelent; a második számú 1825-ben került a nyilvánosság elé a Tudományos Gyűjteményben, s rá egy évre Kőlcseyék az Élet és Litteratúrában tették közzé Berzsenyi első válaszában szemelvényeit. Tehát inkább a pör históriáját megvilágítandó, s nem

Berzsenyit kisebbitendő, publikáltak ebből az első antirecenzióból, melyet Berzsenyi maga is el akart égetni.

Sokkal érdekesebb már most a második antirecenzió története, vagy inkább keletkezése, melyről historice ugyan éppoly keveset tudunk, mint arról, hogy miért nem küldték vissza Berzsenyinek a visszakért cikket. E második antirecenzió címe, ahogy a Tudományos Gyűjteményben megjelent: *Észrevételek Kölcsey recenziójára*. S azért érdekesebb, mert ebbe már Berzsenyi átvette jó részét annak, amit Szemere írt meg az ő védelmében, Kölcsey ellen, a Tudósításban. Különös, hogy a szoros egyezéseket, melyek a szemerei Tudósítás és Berzsenyi 2. számú antirecenziója közt állanak fenn, az egész eddigi szakirodalom szem elől veszítette. Horváth János legutóbbi Berzsenyi-könyvében úgy gondolja (176. l.), csak „néhány év múlva, antirecenziója végleges kidolgozásában, jobb esztétikai tájékozódás után, jutott el” oda Berzsenyi, hogy saját költői jellemét a romantika színében tudatosította. Egy más ponton azt írja Horváth, hogy „betegsége lassu enyhültével jobban elmélyedhetett esztétikai tanulmányokba”. S nem mondja meg Vargha Balázs sem, akinek monográfiájában (1959) már felmerül az igény Berzsenyi esztétikai tudatosságának forrásai iránt, csakhogy ő Bouterwerk és főleg Teleki József tanulmányaiban látja a Berzsenyire ható, őt új irányba s új felismerések felé vezető gondolatokat (230. l.). Meglepő, hogy aki Szemere Tudósításának jórészt publikálta 1936-ban (ITK), Waldapfel József sem emlékezett a Tudósítás és Berzsenyi második Antirecenziójának megegyezéseire. S a legújabb Berzsenyi-monográfia szerzője, Merényi Oszkár sem mond többet e kérdésről egy óvatos félmondatnál.

Fontos, hogy be is bizonyítsuk a megegyezést a szemerei Tudósítás s az antirecenzió között. Nem öncélú filológia ez: mert ha bebizonyosul az, hogy Berzsenyi jelentős mértékben Szemere írásából merített érveket önmagának s a romantikának erős védelmére, akkor világosan látjuk magunk előtt azt az társaságot, melynek teljesen hazai, teljesen sajátos viszonyainkból kinőtt körében a romantika gyakorlati áttöréséhez szükséges elvi tisztázódás megtörtént. S ezzel nyugodtan módosíthatjuk azt az eddigi felfogást, mely — Farkas Gyula romantika-monográfiája (1930) nyomán még a marxista romantika-vita előadásaiig vagy mindmáig tartja magát, azt a felfogást, mely szerint a németektől tanultuk volna az irodalmi elméletet, és Teleki József kísérelte volna meg először a romantika irodalmi értelmezését egy tanulmányában, mely 1818-ban jelent meg a Tudományos Gyűjteményben *A régi és új költés különbségeiről* címen. Ehelyett a leegyszerűsítő s a szellemtörténetnek és német befolyásnak kedvező koncepció helyett újabb eredményeink Döbrenteiének még valóban németes, de korábbi kezdeményezését, Kölcseynek a Döbrenteiétől már eltérő elméletét, Szemerének már Berzsenyire épített romantika-konceptióját és Berzsenyinek Szemere eszméitől erősített önvédelmét állítják oda az 1810-es évek második felébe, lényegében előbbre téve az eszmei önállósulást, mint Teleki 1818-as tanulmányának hatását, és főleg önállóbbnak mutatva eszmei érlelődésünket, mint eddig hitték. Farkas Gyula még úgy állította be, hogy az irodalmi elméletet a németektől vettük át, míg az irodalmi gyakorlat „mind jobban önállósítja magát a német befolyás alól”. (274. l.) Nem tudni, mit értsünk ezen az utóbbi mondaton, hiszen a német befolyás irodalmi gyakorlatunkra korántsem volt oly egyoldalúan erős, hogy mellette például a franciának is ne jutott volna jelentős szerep, s egyáltalán egyik sem volt oly erős, hogy ne a hazai, eredeti körülmények hatására, elsődleges eredetiséggel támadt volna fel romantikus irodalmunk; de bosszantó az is, hogy Farkas mereven elválasztja a gyakorlatot az elmélettől, ez utóbbit a németeknek ajándékozva. Nem így volt, azt már láttuk az eddigiekből: ha Döbrentei hozott is át német romantikus eszméket, ha Szemere Schédiustól tanult is, Kölcseynek és Szemerének összekülönbözése Berzsenyi romantikáján oly hazai gyakorlatot vetett az elméleti koncepció elé, mellyel mint eredeti magyar fejleménnyel kellett megbirkózni; tehát a magyar gyakorlat máris belső fejleményként készítette elméleti állásfoglalásra íróinkat.

Ennek a belső elméleti állásfoglalásnak legizgalmasabb példája Szemere Tudósítása és Berzsenyinek második antirecenziója.

Állítsuk most egymás mellé a megegyező részeket.

Szemere Tudósításának bevezető részével, melyben szembeszáll Kőlcsey első tételével (a poeta és versificator megkülönböztetésével, a magyar nemzeti költészet viszonylag késői kialakulásának tanával stb.), most ne foglalkozzunk, lássuk csak a Berzsenyitől átvett passzusokat.

Szemerénél

A kifejezésbéli dagály, szószaporítás és értelemről való üresség hibáztatását megokolatlannak tartja, s azért is helyteleníti, mert a hármat nem választja külön Kőlcsey.

Az antirecenzió első változatában még szó sem volt arról, hogy Berzsenyi Kőlcseynek gáncsaira, vádjaira így, rendszeresen, lépésről lépésre — s látjuk, Szemere lépteit pontosan követve — válaszoljon, tartalmilag ez pedig nem is szerepel.

Szemere

„Érezte a szükségét a rec., midőn a virágos stílus és exaltált expresszió példája gyanánt nem *csonka* frázisokat, hanem egész verssorokat, sőt éppen egész egy versszakot mutatta elő; így lett volna köteles cselekedni jelen esetben is... nem pedig Becker és Cicero mondására emlékeztetni bennünket.”
(357. l. ITK. 1936.)

„Ha a rec dagályt, feleslegvalóságot s értelmi ürességet nem talál e mondásokban: Álmaim tündér ligetét te himzed bájos ecsettel: mennyivel kevésbé találhat akkor ebben: tündér ambrózia...”

Kőlcsey hibáztatta mint dagályos — vagyis nem tiszta értelmű — kifejezést a „pólya örömébe mártani” verssort. Szemere s Berzsenyi ő utána makacsul megmagyarázzák a sor értelmét (tehát tkp. igazat szolgáltatnak Kőlcseynek, hiszen a költői képnek nem szabad allegorikus kifejtésre szorulnia).

„B. a szonettől azt mondja, hogy azt Laura ölen Cypris rozsahelette nemzette, Laura öle volt tehát pólyája a szonettnek s e születésnek, a pólyának örömébe mártsd te szonett Kazinczy lelkét s zárd ki tőle a Petrarca busongását, vagy ismét képpel: Zárd ki Ciprusodat Kazinczy hurjaitól...”

Kőlcsey félreértését — a gigászi örök vár chaossa körül — egyformán utasítják vissza:

„Az örök itt nem adjektívum, hanem substantívum... örökkévalóság helyett; a vár hasonlólag nem substantívum, hanem ige”

Egyenest feltűnő az egyezés Szemere és Berzsenyi közt, amikor Berzsenyi átveszi Szemerének egy német nyelvű példáját is.

Berzsenyinnél

„Ezen előadás igen rossz... azért mivel... lehetetlen kilátni, melyik expresszió neveztetik dagályosnak melyik feleslegvalónak és melyik értelemről üresnek.”

Berzsenyi

„néhány expressziókat csufokká *csonkított*, mint... mely recenzió operatio terméset szerint csak oly kritika mintha valaki a szép művet úgy ítélgetné, hogy annak fülét, orrát letördelné s akkor bizonyíthatná Beckerrel és Ciceroval, hogy a szobor valóban nevetséges”

„a rec. ezen kitételt: Álmaim tündér ligetét te himzed bájos ecsettel” magasztalja... a „tündér ambróziát” nálam gáncsolja”

„Ő (rec.) elválasztja a pólyát a különb-féle poétai ideáktól, s a sonett pólyáját, azaz annak születése helyét — Vaucluset gyermekpólyává fabrikálta.”

„expressziómat *hol a gigászi örök vár*... egészen érthetlenné rontotta azáltal, hogy ezen mindennapi verbumot, vár... substantívummá változtatta.”

A „gőztorlatok alpesi”-hez Szemere Csokonaiból „e kenyér sík óceánját”, Schillerből az Aufgewältzte Tatenberge-t idézi párhuzamul, majd így ír: „A gőztorlatok igenis hegyek módjára jelennek meg s mint a tenger hullámai mondatnak hegyeknek, így mondat-hatnak hegyei a gőztorlatoknak is... Wesselényi mint orkán, mint olympi láng... megrázá nem a gőzt, mert a gőzt rázni való-ságos bombaszt volna, mert minden félig fej-tett figura bombaszt, hanem megrázá a gőz-torlatok rengetegét, s minthogy a rengeteg-nél még specifikusabb az Alpes tehát érzékibb s tehát poétaibb, megrázá W. a gőztorlatok Alpesit.”

Itt mind a schilleri szólásnak megegyezése, melynek megítélésében Berzsenyi azonban — igenis dobbantásával — szinte vitatkozik titokban tartott forrásával, Szemere szövegével, mind az a megegyezés, mely egyfelől a gőz-hegyek-alpok képvonulatban, másrészt az ember-orkán-képben fedezhető fel, világosan mutatja Berzsenyi kölcsönzésének módszerét. — Az persze túlzás tőle, hogy mindennapi dolognak tartja azt, ha valaki a felhőket hegyeknek mondja s így némi ellentmondásba is kerül önmagával (a mindennapi eredetű szókép felnagyít-tott, költőiesített használatra körül); oly ellentmondásba, mely Kölcssey igazát erősíti, hiszen ő is az exaltáltságot, a nedv bőségéből eredő efféle kinövéseket tette szavá.

Kölcssey második vádjára, a provincializmusokra térve rá:

Szemere kijelenti, hogy a legszokat-lanabbakkal Berzsenyi maga is nem ünnepi, hanem hétköznapi dalaiban él...

„A méhe ugy lehetne kétalaku, mint az orcz és orca, s pof és pofa, moh és moha”

„az alemanni versek provincializmusai-ból *netalán megtömendő* ódáira hivatkozni való-ságos itéletbeli feleslegvalóság, itélet-beli dagály”

Berzsenyi: „A *pirholagos* és *csatináz* nem ódákban, hanem csak két gyermekes dalok-ban vagynak...”

„Méhé épen mint moha, kehe, terhe... az euphoniát nevelik, mert minden bizonnal szebb a méhe, moha, kehe, terhe, mint a méh, moh, keh, terh...”

„... vádja a rec. nek az, hogy én provin-cializmusokkal, Voss Idilljeiből s Alemanni versekből tanult szavakkal, mint méhe, pirholagos stb. *tömtem meg* ódáimat”

Berzsenyi főleg a megtömes szó ellen tiltakozik, s van is igaza, mert Kölcssey maga is ingadozik, hiszen egyszer „helyenként becsúszott provincializmusok”-ról, másszor meg ódák teletöméséről is provincializmusokkal. Van benne is ellentmondás. Berzsenyi válaszát azonban, amint a következő érvelésből fogjuk látni, szintén ellentmondás terheli.

A harmadik vádnál ugyanis — sorrendben Berzsenyi követi a Szemere féle tudósítás fokait —, amellyel azt hibáztatta Kölcssey, hogy Berzsenyi fiatalkori munkákat is felvett kötetébe:

Szemere fehetetlennek mondja az elkü-löntést, mert szerinte e darabokban nem „kevésbé uralkodik a mindenkit elragadó fenség és erő”, s nem lehet regulákat szabni, mellyel szűkebb körre szorítsuk a költőt... többoldaliság, többfélesége az érzelmeknek teszi a költőt... kezdődő szépliteratúránk-ban ennyi érdemnek mindig igaza van arra, hogy a publikum előtt megjelenjen.

Berzsenyi Szemerének utolsó érvét veti előre, mondván, hogy a publikumra, a közép-szerű publikumra volt tekintettel e fiatalkori verseinek kiadásával, s azután tér át egy olyan vallomására, mely szintén megegyezik azzal, amit Szemere előbb úgy mondott, hogy azokban a fiatalorkoriakban is kellem és hű, fenség és erő uralkodik, s amely vallomása nemcsak igen jellemző Berzsenyi önismere-tére, hanem egyben eloszthatatlan homályba borítja verseinek kronológiáját.

Így vallja Berzsenyi sokkal kifejtettebben, mint Szemere mondja, saját költői jelleméről s hangjának egységéről: „szintúgy tetszenek az én gyermekkori darabjaim, valamint legjobb ódáim, melyek között nincs is egyéb különbség, sem koraikra, sem természetekre nézve, mint az, hogy a dalokban a szívnek együgyű nyelvén beszéltem, az ódáknak pedig a tárgy természete szerint harsogtam: aki az ódák lelkét meg tudja tekinteni, láthatja, hogy azoknak nagy részében még szembetűnőbb a csupa gyermeki értelem és gyermeki gondolkodás, mint ezen együgyű dalokban”. Ezzel a kijelentésével Berzsenyi kronológiailag is (mert koraikra nézve sem lát bennük különbséget) elmosza a határt a kétféle termés között, és egyfolygúnak mondja természetüket is. Ámde ezzel nem éppen Kőlcseyt igazolja-e, aki valami szűk körű egyformaságról írt, és nem Szemerét cáfolja-e, aki viszont többoldalúságra következtetett ebből? Az bizonyos, hogy Némethi Lászlónak igaza van, amikor ezt írja: „A gyermekség Berzsenyinnél nem naptári, hanem mithoszi fogalom — a tulajdon szívtől napvilágosított poéta kezdeti romatlanságát jelenti, a forrás-költői jelleget” (tegyük hozzá, azt a romantikus ősi felbuzgást is, azt a szimbolikus gyermekséget, melyet nem sokkal korábban Kőlcsey is a maga stílusának mondott).

Íme ez lett Szemerének abból a célzásából, hogy e korai darabokban nem kevésbé uralkodik kellem és báj, fenség és erő . . .

A negyedik gáncs visszavetésében is találni egyezést Szemere és Berzsenyi szövege közt. Szemere az aszklepiádészi mértékben írt rege védelmében azt mondja, hogy „a poétika és metrika sem Horácnak, sem Tibullnak nem tulajdonít saját különös óda vagy elégiaformát, saját különös metrumot . . . hiszen elsőbb funkciója a léleknek a vers belső formáját meghatározni, s ezen meghatározottságból foly aztán a külső forma vagyis a versmérték . . . a költeményforma meghatározása megelőzi a versmérték-formát”. Berzsenyi pedig így szól: „hiba . . . hogy itt a mértéknek és módnak oly szörnyű erő tulajdoníttatik”, mintha „a lelket a külső Semminek és saját eszközeinek” vetnék alá, „holott tudnivaló az, hogy a lélek uralkodik a testen. A mérték nem egyéb, mint edény, amelybe a poéta önthet, amit akar . . .”

Az ötödik, nagyon fájó „gáncs” Berzsenyi számára az volt, hogy Kőlcsey őt „egyoldalúsággal, érzeménnyel, gondolati szegénységgel, érzeménnyel és gondolati szűk körrel vádolta . . .” Itt is találunk egyezést Szemere s Berzsenyi szövege közt, például ott, ahol Szemere a szóismétléseket a költő úgynevezett szavajárásainak mondja, Berzsenyi pedig „poétai kedvencek”. Nem kell azonban halmozunk tovább a bizonyítékokat arra, hogy Berzsenyi kimutathatóan Szemere Tudósítás-szövege olvasásának, meggyőző érvelésének hatása alatt dolgozta ki önvédelmét, néhol többet s jobban, eredetibben mondva ki azt, amire Szemere megközelítő szövege indítékot adott neki. Láttuk saját költészete egyetemesen gyermeki karakterének kifejtését. Látnivaló, hogy mond ellene is Szemere szövegének, melyben ez áll: „A közelítő télben Berzsenyi nem vissza röpdesett a hellének felé, hanem valóságos hellénné alakult át”, Berzsenyi pedig így mondja: „Kérdést nem szenved, hogy néhány ódáim nyelve eltávozott a görög egyszerűségtől, de eltávozott azoknak szelleme is a görög együgyűségtől, s ha ez változott, természet szerint kellett amannak is változnia, mert a dictiót az érzés természetéhez kellett alkalmaztatni. Érzem én is az egyszerűnek kellemét, s követém is azt munkáim nagyobb részében; de érzem azt is, hogy az egyszerű mellett vagnak másnemű szépek is . . .” Ez a vallomása már a romantika mellett szól. S még nyíltabban egy korábbi részében, ahol kimondja a romantika terminust is: „A nimbus, lángkör, csillagkorona, Sonnenkrone stb. a romantikában csak az, ami volt a hellenikában a koszoru, úgyhogy a *dithirambok lángköre* semmi nem egyéb, mint a dithirambok koszoruja. Így változnak az ideák, s így kell a nyelvnek is változnia! s valamint szabad volt a koszorunak görög nevét magyarra fordítani, éppen úgy szabad a nimbusét is, de szabad volna még a dithirambokét is, ha tudnánk. Így kell a *romantikának* egész stíljáról itélnünk, mert valamint változnak az ideák, aszerint kellett változni az egész költői szellemnek és nyelvnek; sőt így kell azoknak változniuk minden eredeti költőnél, mert minden új világszemlélettel új ideának, új szellemnek s új nyelvnek harmóniája születik,

s ahol ez nem születik, ott eredeti sincs. Ugyanazért a költői nyelvet nem a Hellenikához, annyival inkább pedig nem a magunkéhoz mérgetve kell megítélnünk, hanem leginkább az új s individuális szellem természete szerint."

Ezt az individualitást hirdette Szemere is, amikor a poétai individualitás karakterét emelte ki a szokatlan szavak gyakori használatával kapcsolatban. De Berzsenyi továbbment, korszakos változás műszavával jelölte saját stílusának újszerűségét. Sőt ilyen végső következtetéseig jut el: „Mindezen expressziók (céloz a „gigászi örök vár"-ra, a „tündér ambróziá"-ra stb.) tehát az én szemeim előtt nem egyebek, mint cifra és fent járó képletes beszédek, melyek néha közlitenek ugyan a feleslegvalóhoz, de nem a dagályhoz." E vallomásával kezd izgalmassá válni írása, hiszen bevallja, elismeri, hogy a romantikus képnyelv oly mértékben túloz, hogy közelít ahhoz, amelyet Kölcey feleslegvalóként, a bőség túlméltaként kárhoztat. De ez nem dagály, teszi hozzá izgatottan Berzsenyi. Mi hát a dagály? Két lappal odébb ezt írja: „én azt látom, hogy a dagály éppen az erőtlenség hibája . . . ahol az (erő) csak tanulva van ott tetszik ki az erőlködés, pedig éppen az erőtlenség helytelen erőlködése a dagály." Ámde mit mond Szemere Tudósításában (Berzsenyi aszklepiadészi regéjével kapcsolatban): „a romantikus világ tűnik elő (ti. belőle), sőt leginkább csak a *romantikus világ*; mert ez a világ mindenütt túlembri, felülembri, gigászi egész a caricaturáig . . . de éppen azért, mert a túlság e világban határtalan, inkább erőlködés, mint erő következése . . ." Eddig Szemere, aki ugyan azt mondja ki, mint Berzsenyi: a romantikára jellemző az erőlködés, az erőtlenség erőlködése. Ami viszont Berzsenyi szerint azonos a dagállyal. És ami végső következésben már nemcsak a *feleslegvalóhoz* való közeledésének elismerése, hanem a *dagálynak rejtett bevallása* is.

A viták gondolati köre itt zárul be. Szemere s Berzsenyi hevesen megvédik a Berzsenyi-ben megtestesült romantikát, s noha logikailag egy-két ponton sikerül rámutatniuk Kölcey fogalmazásbeli hibáira, ellentmondó fordulataira, egészében véve őt igazolják: hiszen mind a *feleslegvalónak*, mind a *dagálynak*, mind az érzelmi egyneműségnek, s azon belül az exaltációnak és szelidségnek igazolására, beismerésére kényszerültek, mintegy magukra véve, de pozitíve értékelve azt, amit Kölcey szemükre vetett. Ámde nem tudták, hogy Kölcey már 1813-ban így írt Döbrentének: „Nekem a génusz határtalan lángoló szívet s határtalan hév beszédet nyújtott. Innen ez a hiperbolákkal teljes nyelv; innen ez a homályos, dagadó ének. Így fogok én talán örökre gyermek maradni." — Figyeljük meg, mennyire s mily pontosan a Berzsenyi későbbi önvédelmével s Szemere szövegével egybehangzó ítéletek ezek, különösen a következőkben: „Dagályos, úgymondod; igenis, de ezen dagály a szentimentalizmusnak, és sokaknál igazán a szívnek a nyelve . . ." Kölcey itt ugyanazt védi Döbrentéivel szemben, amit később Berzsenyinek kell védenie ővele szemben Szemere segítségével: az alkotó romantikát.

Romantikusan önmaga ellen küzdő ember és gondolkodó volt Kölcey, a kritikus, a romantikának mélyebben leközeli erői, szubjektivitása ellen szállt harcba, mélyebb s veszedelmesebb örvényekkel, mint amilyenek Berzsenyit környékezték. Felfedezvén Berzsenyiben ugyanazt a dagályt, feleslegvalót, vagyis erőlködést, vagy még inkább stílromantikát, meg exaltációt és a léleknek egy bizonyos szűk körben való végletes hullámzását, ugyanazokat a vonásokat, melyeket sajátjainak ismert, saját magát is perelő indulattal vetette rá magát a rokonlelkű költőre. Berzsenyi természetesen azt hitte, hogy valami merő idegenségből, meg nem értésből, rossz szeműségből (innen a sanda teória kifejezés, ez a bántó megjegyzése) ered Kölceynek kritikája.

Nem így volt. Kétségtelen, hogy Kölcey ment tovább, a teljesebb romantikus, akinek még *súlyosabban* kellett megküzdenie a pályáért, mint Berzsenyinek. Berzsenyi valóban befejezni készült nagy alkotó korszakát. S éppen Kölcey bírálata volt az, amely Szemerét és Berzsenyit önnön romantikájuk tudatosítására bírta.

Ez a legnagyobb jelentősége ennek a különös, mindmáig tisztázatlanul hagyott vitának hármójuk között: Kölcey, Szemere és Berzsenyi között. Nem tudjuk, hogyan került Berzsenyi elé Szemerének őrála szóló Tudósítása, de könnyen odakerülhetett: talán a Tudományos Gyűj-

temény valamelyik vele különösen rokonszenvező tagja lopta át hozzá. Mindegy — ezt nem lesz nehéz megállapítaniuk a további kutatásoknak. Az bizonyos, hogy Kölcsey Döbrentével szemben megvédte a maga romantikáját; hogy Szemere a Berzsenyiét Kölcseyvel szemben; és hogy Berzsenyi, már Szemere Tudósításának alapján ismét megvédte, legalaposabban, saját, most tudatosított romantikáját. Mindez 1817 és 1819, legkésőbb 1820 között játszódott le — levelekből tudjuk, hogy 1819–20-ban Berzsenyi már a második antirecenzióval foglalkozott. Akkor tehát, amikor Kisfaludy Károly sikerével a romantika átütő győzelmet is aratott. Ott vagyunk tehát a romantika áttörésének küszöbén.

József Szauder

DIE ANFÄNGE DER UNGARISCHEN ROMANTIK

Verfasser behandelt anknüpfend an seinen Beitrag zu der im Jahre 1954 von der Ungarischen Akademie der Wissenschaften veranstalteten Diskussion über die Romantik einige Kernfragen der Anfänge der ungarischen Romantik auf breiterer Grundlage. Als eine anläßlich der Diskussion bewiesene (und seither durch neuere Forschungsergebnisse bestätigte) Tatsache wird festgestellt, daß der wirkliche Beginn der ungarischen Romantik auf den Zeitraum zwischen 1815 und 1819 fällt, und durch die Krise der Schriftsteller der Aufklärungsbewegung (Verseghy, Kölcsey, Kazinczy usw.), durch das entschiedene Auftreten des Evolutionsgedankens, der Volkstümlichkeit des Historismus der lyrischen Formzerlegung, des Geniekultes gekennzeichnet ist. Die Anfänge der Romantik hat Jókai, der Romancier im Jahre 1870 in seinem Roman „Eppur si muove“ (gleichzeitig mit der europäischen Systematisierung der Romantik) durch den Gegensatz von Schule und Welt, ständischem Kompromiß und liberaler Opposition, veralteter „berechtigter“ und neuer, rebellischer, „unbefugter“ Literatur viel zutreffender charakterisiert, als die zeitgenössische ungarische Fachliteratur. Die ungarische Romantik hat, sich auf bedeutende innere Antezedenzen stützend, die Poetik von Kármán und Verseghy an die neuen Verhältnisse adaptiert. Schedius und Döbrentei waren um das Jahr 1810 bedeutende Vermittler der Kantschen und Schellingschen romantischen Reflexion. Die grundlegenden Fragen der Romantik (Abrücken vom Griechentum, Schwülstigkeit, Irrationalismus, Notwendigkeit einer neuen Terminologie, starker Subjektivismus usw.) wurden in der Debatte, die Kölcsey erst mit Döbrentei, dann mit Berzsenyi, ferner Pál Szemere mit Kölcsey, und Berzsenyi mit Kölcsey zwischen 1816 und 1820 ausgefochten hatten mit absoluter ungarischer Ursprünglichkeit geklärt. Im Mittelpunkt stand die Dichtkunst Berzsenyis, des enttäuschten, mit sich selbst ringenden Dichters. Seine Schwülstigkeit, sein aus dem Barock zur Romantik überleitender Stil wurde von jenem Kölcsey scharf kritisiert, der das überhandnehmende Erlebnis des Sentimentalismus an sich selbst erfahren und die Krankheit des Subjektivismus soeben irgend wie überwunden hatte. Im Antrage der Zeitschrift „Tudományos Gyűjtemény“ (Wissenschaftliche Sammlung) übernahm Pál Szemere, ein Schüler von Schedius die Verteidigung Berzsenyis gegenüber Kölcsey, und wies in der Poesie von Berzsenyi die Hauptzüge der Romantik nach. Dieses Gutachten gelangte aller Wahrscheinlichkeit nach in die Hände von Berzsenyi. Dafür zeugt die Selbstverteidigung Berzsenyis, die er als Antwort auf die im Jahre 1817 erschienene Kritik von Kölcsey verfaßte. Diese Selbstverteidigung stimmt in vielen Punkten mit dem Artikel von Szemere überein — ein Umstand, der bisher der Aufmerksamkeit der ungarischen Philologie entgangen war. Berzsenyi nennt seine Dichtkunst bewußt romantisch und charakterisiert sie als solche, wobei er — unfreiwillig — die ihm von Kölcsey vorgeworfenen Züge zwar anerkennt, jedoch positiv wertet.

ILLYÉS GYULA ÉS A SZÜRREALIZMUS

Párizsi esztendőit számos visszaemlékezés — vers, regény és esszé — örökíti meg. Mindig rajongással beszélt fiatalságának városáról. Egyik kevésbé ismert vallomása — néhány-soros, utazás előtt keletkezett írás — tömör foglalata mindannak, amit Párizssal foglalkozó művei több oldalról megvilágítanak:

„Páris tett emberré!

Tizenkilencéves koromban tettem földjére a lábam s huszonhároméves voltam, amikor először elhagytam. Ifjúságom tehát ott lakik, s ha a férfikor — hogy az öregséget ne mondjam — az ifjúságból való száműzetés, örökre Páris száműzőttje leszek. Akkor volt érdemes élni; azokért a dolgokért volt érdemes élni, amikért akkor éltem. Nekem az volt az eszmélés, aztán az eszmék kora. Hogy mi a szabadság: azt én ott ismertem meg. Hogy hogyan kell a szabadsá-gért küzdeni: arra is ott kaptam leckét. Az Eiffel-toronyra sose mentem fel, de hazatérve tud-tam meg, hogy tudtom nélkül állandóan milyen magasságban éltem ott. És onnan láthattam végig Európán. Azt hittem, ez a magaslat, ez az állandó emelkedett tekintet tökéletes kozmo-politává tett. Csak — úgy érzem — emberré tett, különbbé. Onnan láthattam meg végre való helyén s valóságos helyzetében Magyarországot. Szédítő és lelketpróbáló pillanat volt. Páris tett magyarrá.”¹

A lelkesedést nem az ifjúságra visszanező férfikor érzelmes megszépítése diktálta. Párizs ugyan a vissza nem térő fiatalságot is kitéphetetlenül magába zárta. De Illyés szemében először mindig az eszmélés és az eszmék korát idézte. Egyik franciaországi útjáról szóló napló-jegyzetében olvassuk:

„Itt nevelkedett, itt emelkedett, egyre szélesebb kört véve tekintetbe, innen ismerte és szerette meg szülőhazáját, tárgyilagosan, majdnem idegenként, tehát annál hitelesebben, igazabban.”²

Életre szólóan, itt jegyezte el magát a forradalommal. Hazulról és iskolából hozott eszményei is erre irányították, de a gyermek és serdülőkor romantikus álmát ebben a város-ban hitelesíti majd sok új tapasztalat és ismeret. Részvétele a szakszervezeti mozgalomban a kétkezi dolgozókról alkotott képét gazdagítja: itt került benső viszonyba, testközelbe a mun-kásokkal. Ugyanilyen nagy, egész életét befolyásoló tanítást, eszméltető indítást kapott a francia irodalomtól; a Rutebeuföt és Verhaerent szótározó „pusztafi” egy nagy kultúra forrásá-ból közvetlenül meríthetett. A 30-as évek megújuló és be nem fejezett vitáit keletiség és nyu-gatiság, magyarság és Európa dilemmájáról Illyés sohasem élte át úgy, mint ellentétet. Művé-ben nincs sem kínzó kettősség, sem az egyik ág hiányából származó féloldalasság. Magyar

¹ ILLYÉS GYULA: Páris felé. Jövendő, 1946. nov. 19.

² ILLYÉS GYULA: Magyarok. Bp. 1938, 401.

hagyomány és európaiság a párizsi esztendőkhöz forrt össze. E három eszmekör, amelynek kialakuló jegyeit innen követhetjük végig, Illyés egész életművét magába foglalja.

*

Ady után Illyés a század másik nagy Párizs-járója. Újra és újra felkeresi a várost, szüntelen figyelemmel kíséri a francia változásokat. Ady „szinte kész munkaprogrammal” ment álmai városába, szándéka az volt, hogy ott „bizonyos távoli és magasabb nézőpontot” kapjon, „hol dolgozni, írni, hazalátnom jobban és szabadabban lehet”.³ A polgári Párizst lakta meg a magyar viszonyokhoz képest haladottabb polgári demokrácia nyújtott „magasabb nézőpontot”. Része volt ennek a városnak a szociáldemokrácia is, amelynek vörös lobogóján Ady igen korán felismerte a honfiaskodás gall kakasát. A proletár nagyvárosokat mégis az a forradalmár nemzedék ismeri meg és közvetíti, amely a bukás után emigrációba kényszerült és szétszóródott Európában. Illyést is hajtotta a tanulás vágya, számára is őrhelyet jelentett Párizs, ahonnan a hazát lehetett hitelesebben megismerni. Naplójának előbb idézett sorai tartalmuk szerint teljesen egyezők Ady szavaival. A korváltást jelezte, hogy Illyés — sok társával egyetemben — más körülmények közé került, és külföldi tartózkodásából más indítékokat nyert.

A más körülményeket a proletár negyedek és a munkásmozgalom jelentette, a más indítékokat meg a legmodernebb költői irányok.

Párizsba nem gondtalan utazóként érkezett, hivatalos papírok védelme alatt. Tudjuk ugyan, hogy még Rácegres pusztáról levéllel fordult egy ma már elfeledett francia költőhöz, Marcel Sauvage-hoz és Párizsba érkezve őt kereste fel.⁴ De arra is van utalás, hogy elfogatóparancs elől menekült.⁵ Kalandvágy, tanulási ösztön csakúgy része az ország elhagyásának, mint nyomós politikai ok. Helyét Párizsban ez határozta meg. Ott lakott — Szent Lajos-szigetén, a Miasszonyunk-templom mögött —, „ahol a legtarkább szegénység nyüzsgött”. Vitázva mondja: „én nem a polgári Párizsban jártam. Számomra a Város szíve már nem a Latin Negyed volt, nem az őszi Szent Mihály-út, hanem a Grange aux-Belles környéke, a tavaszi Belleville.”⁶ Diák is: rendszertelenül ugyan, de látogatja a Sorbonne előadásait; élete az emigráns forradalmáré is: a szakszervezeti mozgalom lelkes kultúrmunkása, forradalmi verseket ír a munkásegylet számára. Könyvtárban, forradalmár szállásokon, zsúfolt munkások lakta kis szállodák szobáiban egyforma otthonossággal mozog. Kevés számú, ez időből származó eredeti versének állandó, visszatérő eleme a magányossággal viaskodás, a tépelődés és helyre nem találás érzésének kifejezése.

Ez az érzelmvilág, mely homályos és sejtelemszerű változatokban bujkál verseiben, csak ritkán fakad közvetlenül a távollét élményéből. Szembeszökő, mily kevésszer hallunk emigráns panaszt, a haza elvesztését sirató éneket. Párizsban otthon érezte magát, nemegyszer

³ Az idézetek Ady Endre Diósy Ödönékhöz írott leveléből valók. Ady Endre válogatott levelei. Bp. 1956. 71.

⁴ NÉMETH ANDOR: Illyés Gyula. Literatura, 1929. május. „A dolog azzal kezdődött, hogy a fiatal diák Rácegres pusztáról levelet írt egy francia költőnek, akinek a verse különösképpen megtetszett neki. A nem túlságosan népszerű francia poétát meglepi a távoli magyar pusztáról érkező hódolat s hosszan felel Illyés Gyulának.” 156. A *Hunok Párizsban* megemlékezik erről a találkozásról, 93—98.

⁵ Nagyobb prózai művei sorrendben, egymás mellé illesztve — Puszták Népe, Kora tavasz, Hunok Párizsban, Magyarok — egy sajátos „pedagógiai regény” problematikájával teljes. Az „életrajznak” igen nagy szerepe van tehát, életének bizonyos fordulatairól mégis szűkszavúan beszél. Így a Párizsba kerülés körülményeiről is. „Külső körülmények szabták meg, miért jöttem vissza Magyarországra. (Családi ügyek s lejárt a körözölve levél határideje.)” Abbahagyott versek. Válasz, 1947. És még: Hunok ... 380.

⁶ Páris felé. Nagyvilág, i. h.

nevezte második hazájának. Az emigráció betegségétől érintetlen maradt, nem sodródott el, volt benne ellenállás a nehéz körülmények legyőzésére. Nem vesztette el magát, mert nem egy zárt, kis kör befelé forduló tenyészetének mesterséges világában élt. Anyagi viszonyosságokra derűs kedéllyel és hetyke, fiatalos virtussal felelt. Ha szükséges volt, kétkezi munkát vállalt. Célja és helye volt a világban, ez a magatartás segítette át a nélkülözésen, és mentette meg az elmagányosodástól. Egyéniségének derűs tartásában otthoni, családi hozományra ismerhetünk. Abban is, hogy szikrája sem volt benne polgári előítéletnek, amely diákhöz, művészhez méltatlannak ítélte a fizikai munkát. Ellenkezően: az a későbbi felfogás, amely néhol már túlzásba csap, hogy csak a kétkezi munka ad igazi bázist az életben, s akik nem végeztek fizikai munkát „sose fogtak kezét a világgal” — ide is gyökerezik, a szabad és kötetlen párizsi évekbe. Nem a bohém életforma szabadságába! A bohém életformát, melynek legtarkább, legszilajabb változatait bizonyára Párizs mondhatja magáénak, csak elutasítóan szemlélte. Nem véletlen, hogy Murger könyvének címét egyszer Cigányéletnek fordítja. A bohém világ színes, sőt rikító díszletei nem ragadtatják el, a mögötte kavargó élettel nem tart azonosságot.

Az egyedüllét a derűs kedélybe is sebeket mar. Sértetlenségét a Párizsba szakadt magyar munkások közösségének is köszönhetette s a diák-értelmiségi csoportnak, amely fenn tartotta kapcsolatait a munkásmozgalommal. Megfigyelhető, amiről élesszavú bírálói megfélemedtek, a *Hunok Párisban* c. művében mily gazdag sorban vonultatja fel a munkásalakokat. A tudatos író nagy művészetére vall, hogy alakjaiban összeforr a hétköznapi egyszerű dolga osztályharcos tudatossággal. Azonban a párizsi évek eltűnt valóságát idézi vissza az az emberi melegség és közvetlenség, amit csak szoros és az életben két lábon álló közösség teremthet. A *Hunok Párisban* munkásainak élete ilyen atmoszféra részesévé avatta a fiatal diákot.

Rendeltetése, melynek hevületét és serkentését már ekkor magában hordta, még alak-talanul gomolyog előtte. Fordulat, a magáratalálása akkor következett el, amidőn hazatér, s a gyermekkor idilljének képében őrzött haza egyszerűben igazi arcát mutatta meg. Pályája gyökeresen más irányba terelődhetett volna, ha a körülmények ekkor erőt vesznek rajta. De nem elidegenedett, hanem jobban belenőtt a világba. Ez időben bontakozott ki, már tudatos formában írói működésének alapjellegzetessége: az irodalomnál több az élet, és csak oly irodalomnak van létjoga, amely a kor valóságának tükré és formálója. Ez szabályozta a tanulásnak és munkának mohó iramát. A szertelen bohémiséggel ellenlábás puritanizmus nem a kiszikkadt aszkétizmust jelentette, hanem mértéket, erkölcsi határt, józan bizalmat a világ iránt és ösztönös fölényt. Az életrajz tüzetesebb felderítése romantikus túlzást és vakmerő kalandot is szép számmal sorolna fel ezekből az évekből. A kaland azonban nem valami világon kívüli menedéket kínál, ahol az erő önmagát pazarolva tombol és a féktelenségben tetszeleg. A kalandnak is célja és értelme volt, a küzdelem egyik válfajának tekinthető. A szürrealista képtelenségekben a polgárpukkasztás fintorait veszi észre, a párizsi centenáris Petőfi-ünnepély megzavarása forradalmi tüntetés.^{6a}

*

Az emigrációban élő Illyés első munkái, műfordítások és cikkek, 1923-ban jelentek meg: a rövid életű *Ék* című bécsi folyóiratban és Kassák *Ma* című lapjában. Egy kisebb, Villonról szóló írása ugyanebben az esztendőben látott napvilágot a *Párizsi Ujságban*. Hazatéréseig, 1926-ig ezeken a lapokon kívül leggyakrabban a *Magyar Írásban* találkozunk nevével.

^{6a} A *Hunok Párisban* első, Nyitány című fejezetének történeti hitelességét avatott tanú, maga PEKÁR GYULA bizonyítja, l.: A Petőfi Társaság ötven esztendeje 1876—1926. Bp. 1926. „Petőfi centenáriuma külföldön” című fejezetben dr. BÄN ALADÁR idézi Pekár Gyula naplóját a párizsi ünnepségről, 111 skk. Pekár „négy-öt kommunista siheder” jelentéktelen rendezését említi.

Kevésnek látszik, ha induló író első esztendejéből mindössze néhány cikket és műfordítást találni. Eredeti verset egész párizsi tartózkodása idején kevesebbet közölt, mint műfordítást. Kéziratban maradt ugyan sok verse, egy részük el is kallódott, de ezeket nem tartotta elég érettnek, és nem adta nyilvánosságra. Az ihlet görceit, a tehetség lassú kibontakozását kereshetni a ritka megszólalásban vagy a tétovázás és bizonytalanság jeleit? Egész költészete a tanú, hogy nem a spontánul áradó, a vers önkéntelen, autonóm növekedésének magát átadó költők típusához tartozik. Nem a megszállottság és felajzottság lüktetésének visszhangjait halljuk ki verseiből. Nem a szívből jövő érzelmek kidalolója. A líra „elemi” formájában, dalszerű versben egyszer-kétszer szólalt meg. Ha indulat, harag, gúny készteti írásra, olyan érzelmi tartalmak, amelyek negatív hőfokuk miatt a szertelenség és fékezhetetlenség jegyeit viselik magukon, még akkor is nagy szerepet szán az értelmi alakításnak, a szigorúan logikai rendezésnek. Nem „ihletett költő”, sem a romantika költőeszménye, sem a modern felfogás szerint.

A lassú és kései kibontakozást párizsi körülményei is magyarázzák. Amint rendezettebb, viszonyok közé jutott, a költői termés megsokszorozódott. Eleinte még az sem tisztázódott milyen pályához köti le magát. Ifjúi álmai között a nyelvészet és néprajz előkelőbb helyen állt, mint az irodalom. Nem akart író lenni: cselekvőbb hivatásra készült. S nem akart, Párizsban sem akart megrögződni, szeretett volna távolabbi helyekre eljutni, a világforradalom katonájaként beutazni a fél világot. Mindehhez még hozzá kell számítani tusakodását a modern költői irányokkal, azzal az alkotói elvvel és verstípussal, amit a huszas évek elejének költészete kínált a haladni vágyó fiatalok számára szerte a világon. Megismeri a dadaizmust, utóbb a szürrealizmus sodrában találjuk. Amint Párizsban gyökeret vert, a legzajosabb és legféktelenebb fiatal írók mozgalmába került, az újítók szellemi élcsapatába.

A tizenkilenc—húszéves Illyés még tanúja lehetett a dadaizmus lassú elmúlásának és más irányba fejlődésének. A mozgalom a világháború alatt, 1916-ban szerveződött Zürichben, s mint az új irányok nem kis része az embereket helyzetük abszurd voltára akarta rádöbenteni. A művészet nem formálhat jogot arra — hirdették a dadaisták —, hogy a régi módon, a hagyományos formák keretében az emberek útmutatója és vigasza legyen. A háború úgy jelent meg előttük, mint az élet képtelensége, az ember teljes katasztrófája, minden logikus és értelmes cselekedet kigúnyolása. Az esztelen vérontás a dadaisták szemében kompromittálta az egész emberi civilizációt és kultúrát. Ennek az érzésnek, a káoszba forduló életnek volt megfelelője a „dada-mozgalom”; az élet képtelenségét csak elképesztő művészet fejezhette ki.

Mai szemlélő a tagadás szellemét érzi ebben legerősebben. A dadaizmussal jutott a polgári avantgardizmus a legszélső végletig, az értelem teljes tagadásáig. Eltiporták az erkölcs és ízlés „dogmáit”, csak az ösztön hatalmát ismerték el.⁷ A szembefordulás minden társadalmi s művészi hagyománnyal nem egyedül a dadaizmus sajátossága: a futurizmustól kezdve minden ún. „izmus” először rombol és tagad, elhatárolván magát múlttól és jelentől. A dadaizmus újdonsága azzal mérhető, hogy az izmusok belső logikáját mintegy kiteljesítve, következetesen a végsőkéig vitte ezt a tagadást. Egészen odáig, hogy voltaképp lemondott magáról a művészetről, a művészi alkotómunkáról. Tristan Tzara, a mozgalom lelke és szervezője, híres versében gúnyos és kegyetlen tréfát űzött a költészetből.⁸ A teljes halandzsza programját fogalmazta meg, s csupán a jelenség leírása tartozhat az irodalomtörténet körébe, maga ez a költészet egyébként kívül esik az esztétikai szemléleten. Rövid dadaista korszakában Kassák Lajos is írt hasonlóan.

⁷ ANDRÉ BRETON: *Les pas perdus*. Paris, 1924. 74.

⁸ Tzara verséről említést tesz Illyés; Hunok Párisban. 322. Idézi KASSÁK LAJOS—PÁN IMRE: *A modern művészeti irányok története*. Nagyvilág, 1957/5 780.

„a szavak nem azért vannak, hogy tartalmat
hurcoljanak mint a zsákhordók
a költő azonban egész bátran a feje
tetejére állhat”⁹

Tzara 1919 végén érkezett Párizsba — mint Breton írja „egy kissé új Messiásként”. A lázadó fiatal művészek köréje csoportosultak, a következő évben megjelenő Dada-bulletinekben Breton, Aragon, Eluard nevét találjuk.¹⁰ Nadeau idézi kitűnő könyvében Aragon egyik dada-kiáltványát:

„Nem kellene festők, sem irodalmárok, sem muzsikások, sem szobrászok, nem kell vallás, sem republikánus, sem királypárti, sem imperialista, sem anarchista, sem szocialista, sem bolsevista, sem politikus, sem proletár, sem demokrata, sem polgár, sem arisztokrata, sem hadsereg, sem rendőrség, mostmár elég mind ebből a hülyeségből, semmi sem, semmi sem. SEMMI, SEMMI, SEMMI.”¹¹

A teoretikus Breton függetleníti magát, csakhamar — 1922-ben — szakított a dadaizmussal.¹² Az új csoportosulásból született meg a szürrealizmus, az irodalmi izmusok legéletrevalóbb iránya. „Hivatalos” születési éve 1924, ekkor jelent meg az első szürrealista manifestum. A szürrealizmus ekkor lépett a világgöltészet porondjára, hamarosan az egész világon híveket toborzott magának. A dadaizmustól az választja el leginkább, hogy nemcsak rombol és tagad: a maga módján építeni is akar. Nem az értelmetlen káoszt követeli: egy új valóság kifejezőjének tartja magát. (Látjuk majd, hogy az elméleti különbség ellenére, a szürrealisták is eljutottak a teljes értelmetlenséghez.) Akár a többi izmus, a szürrealizmus is elavultnak ítéli a XIX. századból áthagyományozott világgépet. Ez az örökség az ész, hasznosság és konformizmus; elavult szabályaiból az ember látszat-világot teremtett magának. A valóságos világhoz pedig csak úgy lehet eljutni, ha az író leveti ennek a megszokottságnak nyűgeit, széttöri a gondolat és képzelet hagyományos kereteit.

A szürrealizmus elméleti megnyilatkozásai minden modern irányzat közös gyökerére is rávilágítanak. A modern irányzatok nemcsak kifejezni és ábrázolni akarnak *más eszközökkel*. Nem csupán a költői beszéd megváltoztatását tűzik ki célul. Maguk a szürrealisták is sokat hangoztatják, hogy nem új kifejezési módot akarnak adni. Ezt részleges és mintegy mellékes megoldásnak minősítik. Nem a szerkezet, nyelv és műformák szétzilálásában, új rendetlenségében lehet keresni e „forradalom” lényegét. A költészet és művészet egész korábbi tárgy- és témavilágával és szemléletével szakítanak. Elutasítják a hagyományos, „dogmatikus” megismerési módszerekkel megközelíthető és kifejezhető valóságot. Azt állítják, hogy a tapasztalatokból származó ismeretek és tudás csak az ember félrevezetésére alkalmasak. A szürrealisták is új valóságot fedeznek fel. Ez a valóság „valóság fölötti”, igazi területe az ösztöni, tudattalan világ. Nem is közelíthető meg másként, mint egy sajátosság spontaneitással. André Breton, a szürrealizmus pápájának meghatározása ezt a spontaneitást, a szürrealista automatizmust állítja középpontba: A Szürrealizmus a tiszta lelki automatizmus, melynek útján akár szóban, akár írásban, akár más módon, a gondolat valódi működését akarjuk kifejezni. Vagyis a gondolat tollbamondja önmagát, anélkül, hogy az értelem bármiként is ellenőrizné vagy bárminő esztétikai vagy erkölcsi igényt támasztana.¹³ Az automatikus írásmód csak kivételes állapotban valósítható meg, kezdetein a szürrealizmus ezért

⁹ KASSÁK: Világanyám. Wien, 1921, 12. vers.

¹⁰ MAURICE NADEAU: Histoire du surréalisme. Paris, 1945, 48.

¹¹ NADEAU i. m. 48.

¹² NADEAU i. m. 71.

¹³ NADEAU i. m. 85. (Rónai György fordítása.)

fordul a hipnotikus transzhoz hasonló, fél-álom állapothoz. Csak ebben a fél-álomban lehet részesévé a költő egy teljesen független és spontán teremtő folyamatnak, így foghatja fel, előítéllettől mentesen, minden tapasztalati és értelmi „dogmától” eloldozódva az ösztönélet szféráját s a csodának és az álomnak különleges világát. Alkotási módja és új valóságsgépezése magyarázza, hogy a szürrealizmus kapcsolatba jutott a freudizmussal. Freud tanainak nem a magvát, legsajátabb gondolati középpontját teszik magukévá. A tudományos lélektani és művészi irányzat nem a szekszuális genezis elméletében találkozik össze, amely szerint minden tevékenység lelki rugója egy sérültség, az elfojtott szekszuális libido. A freudizmus nem maradt meg a maga területén, a lelki rendellenességek tanulmányozásánál, kiterjedt a történelmi, társadalmi és kulturális tevékenység vizsgálatára és értelmezésére. Ezekben a vizsgálatokban elmosta a határt tudat és tudattalan, értelmi és ösztönös cselekedet között. Az ember úgy jelent meg, mint egy ellenőrizhetetlen és meg nem ismerhető hatalomnak, a tudatalattinak a foglya, akinek tudatos életét a nem kormányozható ösztönélet irányítja. Ebben a „szabálytalanságban” a szürrealizmus saját programjának lélektani igazolását találta meg.

Szellemi forrásai között találjuk a bergsoni antiintellektualizmust, a heterogén pillanatokból összeszövődő lét valóságos tartamát intuícióval vizsgáló filozófiát, amely az ész hatalmát csak a természettudomány néhány ágazatában ismeri el. Az élet és a lélek megismerésére az intuíció képes; ha önünk „elhagyja magát” és elvonatkozik a tapasztalás nyújtotta ismeretekről, birtokába jut a tiszta szemléletnek, és ösztönös megértéssel átéli az élet egész folyamatát. A bergsoni rendszernek ez az oldala szoros viszonyba állítható a szürrealista alkotói elvvel: az automatizmus és az intuíció a megismerés rokon-módszerei.

Költői előfutáraikban ezt a „szabályozhatatlanságot” keresték. Rimbaud-ban a látókat üdvözlük:¹⁴ Apollinaire a „lebegő látomás” költője,¹⁵ De Sade-ot, a ci-devant márkit, amoralitása, erkölcsön túllépő kalandossága, Baudelaire-t, a költemények prózában szerzőjét, az „élet misztériumának” elővarázsolása vonja be az elődök sorába. A „mágikus művészet” látnoka tehát nem valamilyen külső cél érdekében alkot, tehetségétől inspiráltan, rendezett eszközökkel, a logikus formálás és kifejezés igényével. A szürrealizmus még a tehetséget is megveti. Az automatikus alkotáshoz nem tehetség kell — mondják —, hanem ráhangoltság, elfogultságoktól mentes odaadás, hogy beavatkozás nélkül teljesen szabadon ömöljön versebe az író legsajátabb világa.^{16a} Egyedül így születhet igazi költészet: „a költészet az irodalom ellentéte.” A szürrealizmus nagy lázadásra nem azonosítható a közvetlen előzmény, a Dada képtelen halandzsáival. S nem egyedül amiatt, hogy a szürrealizmus elméletileg megszervezettebb formában jelentkezett, hatalmas irodalma, sőt filozófiája keletkezett, hatása is nagyobb és termékenyebb. A dadaizmus már nem művészet, hívei valóban már semmit sem akarnak, ezért amit csinálnak: csőd és pusztulás. A szürrealizmus nem mond le mindenről, azt vállalják, ők hozták el „az Ember jogának új kinyilvánítását”. Elutasítanak minden olyan ítéletet, amely csupán a művészet egyik „új ingerének” tekinti mozgalmukat. Gyökeresen új és teljes világsszemlélet rangját követelik maguknak. Az alkotói függetlenség és szabad ihlet a teljes emberi el-nem-kötelezettség szolgálatában áll „Abszolút lázadásuk” végső értelme a

¹⁴ RIMBAUD: Részeg hajó. Bp. 1958. 302, 300.

¹⁵ APOLLINAIRE: Válogatott versek. Bp. 1958. 317.

^{16a} Illyés idézi Breton kiáltványából a szürrealista alkotás módszerét: „Vegyünk kezünkbe íróeszközt, s helyezkedjünk el a szellemi erőgyűjtés számára legmegfelelőbb helyen. Merüljünk a lehető legodaadóbb, a szellemi befogadásra legkedvezőbb állapotba. Csavarjuk le lángelménket, pihentessük tehetségünket s vele mindenki másét is. Idézzük meg egyszer elménkbe, hogy az irodalom minden utak legszomorúbbika: mindenhova visz. Kezdjünk gyorsan írni, minden előző terv nélkül, oly gyorsan, hogy eszünkbe ne jusson a megállás, még kevésbé, hogy közben elolvassuk, amit már leírtunk.” Hunok Párisban. 322. Idézi NADEAU i. m. 86.

tiszta, azaz anarchikus szabadság; a tudatalatti irodalmi jogának elismertetése, az álomban megszólaló reveláció ugyanezt tartalmazza. A szürrealizmus világnézeti alapjának „arkhimédészi pontja”: minden norma ledöntése, minden fajta értékelő elem megtagadása. Tiszta elfogulatlanság, amit a teljes szubjektivitás hív életre. E felé törekszik a modern irracionalizmus: a bergsoni „Élan vitale” az életet vak erők hatalmának tünteti fel. Az élet — úgymond — több és hatalmasabb bármilyen rendszernél, a sokféle normatív értelmi leírás tökéletlenül és elhamisítva tükrözi vissza. Breton olyan tájékozódási pontot keres a szellem számára, ahonnan megszűnik élet és halál, valóságos és képzeletbeli, múlt és jövő, közölhető és közölhetetlen, magas és alacsony ellentmondásossága.¹⁶ A szellemnek eme „tájékozódási pontja” érteti meg a szürrealisták öngyilkosság-kultuszát, a botrányokozás keresését, s az elméletnek azt a végletét, amelyet az elmeorvosokhoz szóló levél mutat elének, ahol az örültség legalitását szögezik le.¹⁷ Az „abszolút lázadásnak” ez már a végső pontja, innen nem vezet út tovább. Ha igen, csak a dadaizmushoz; a művészet megsemmisítéséhez. A szürrealizmus nem az önmegsemmisítést kereste — bár hajtórugói között megtalálni a pesszimista fintort a világ abszurditása fölött, de a maga sajátos módján mégis kifejezésre és ábrázolásra törekedett. Ilyen módon a szürrealizmus, ha saját doktrínája felől nézzük, valóban „építő” szándékú a dadaizmus teljes tagadása után. De e „pozitív” program elvitatja az értelelem jogát, leszámol a látható és felfogható világgal, a zűrzavart ülteti trónra. „Az új vers — írta Komlós 1926-ban — új Oedipusként mintegy kitépte saját szemeit”.¹⁸

*

A szürrealizmus szélsőséges megalapozása idők folyamán nem maradt érintetlen. Előbb a teljes kötetlenség jegyében harsányan hirdették, hogy nem hisznek társadalmi javulásban, és már a manifesztumot követő esztendőben, 1925-ben szót emeltek a marokkói háború ügyében. Néhányan kapcsolatot találtak az Humanitével. Utóbb program szerint is vállalták a társadalmi forradalom szolgálatát, többen csatlakoztak a kommunista párthoz. A szürrealizmus története is arra példa, amire csaknem valamennyi izmusé: a tételesen megfogalmazott egyéni önkényesség nem egyedül a kihívó értelemellenességnek adott teret. A polgári dekadencián kívül átmenetileg otthonra találhatott itt, csakúgy mint egyéb avantgardista iskolában, az útját kereső társadalmi lázongás, sőt a polgári renddel elégedetlen radikális baloldali forradalmár. A manifesztum amúgy sem vihető át szó szerinti értelemben magára a költői alkotásra. A modern irányok elmélete gyakorta szélsőségesebb és rombolóbb, mint a mű. A mű lehet több vagy éppenséggel kevesebb, mint a program. A kettő igen ritkán fedi egymást hézagatlanul. Az elmélet általános irányától az egyéni pályáknak számos eltérése mutatható meg.

Ezt a különbözést és más értelmezést figyelhetni meg Illyés szürrealista korszakában is.

Eszményeit az új művészet áramaiban sem veszítette el. Megmaradt forradalmárnak, benne élt a társadalmi mozgalomban. Emigráns diákok, forradalmárok és munkások körében tevékenykedik, Párizs proletárnegyedeiben lakik. Az új művészet nála ezzel az étellel és ilyen hitekkal fonódik össze, és él harmonikus kapcsolatban. A diktatúra bukása nem kétségbeesésbe sodorta, mint sok író e korban, hanem új harcokba vitte. 1921-ben szakadt el otthonról, még tanúja volt a párt feléledésének. Az újjászerveződött kommunisták magyarországi pártjának első röpirata 1919 decemberében „a proletárok uralmának visszaállítását”¹⁹ tűzte célul a mun-

¹⁶ NADEAU i. m. 176.; idézi CLAUDE ROY is: Aragon. Paris, 1951, 28.

¹⁷ NADEAU i. m. 295.

¹⁸ Korunk, 1926. 619.

¹⁹ A magyarországi munkásmozgalom. 1919—1929. Bp. 1957—1958.

kásosztály elé, és reményt ébresztett, hogy rövidesen eljön a világforradalom. A fiatal Illyés is részese a párt illegális küzdelmeinek, a „válogatott propagandisták” egyike.^{19a} A Tanácsköztársaság leverésében nem az eljátszott forradalmat, nem a jóvátehetetlen hibákat élte meg. Továbbra is a készülődő új forradalom sodrában élt. 1923–24-ben nem is illúzió a közeli világforradalomért küzdeni: az európai politikai helyzet reális alapot adott hozzá. A párizsi diák legszívesebben a világforradalom barikádjára képzelte magát. Később műveiben és nyilatkozataiban, amidőn évek és évtizedek távlatából tekint vissza, lángoló internacionalistának ábrázolja magát. „Legtöbbünk társadalmi neveltetése” — írja Leninről szóló cikkében — „az internacionalizmus volt. Nekem is volt olyan korszakom, amikor azt vallottam kíváncsúnak, hogy a népek tökéletesen összerosódjanak, egyetlen nyelv — holmi eszperantó — óriási medencéjében.”²⁰ A marxizmus—leninizmus teljes és rendszeres ismeretében volt forradalmár és internacionalista? Képzett marxista volt, akit a forradalom mellé nem csupán ösztön, osztályhelyzetből fakadó kényszer, a fennálló rend tagadása állított, de minden ízében tisztázott és átgondolt világnézet? A polgári forradalom kitörésekor tizenhat esztendő. Schopenhauert és Platónat már ismerte; a forradalom hónapjaiban, egyik legfőbb olvasmánya Kant *A tiszta ész kritikája* c. műve. De ugyanekkor ismerkedett meg a marxi értéktöbblet-elmélettel²¹ s a marxizmus fő tételeivel. A lenini eszmék jobbra már Párizsban jutnak el hozzá. „Tanításait addig is (ti. 1934-ig) ismertem, de inkább csak közvetítésben és kivonatban, vagyis egyszerre töredékesen és nagy általánosságban. Abból a kevés fordításból, amihez Franciaországban s nagy ritkán Magyarországon hozzájutottam.”²² Mindez nem jelent egyebet, mint hogy formálódó, alakuló világnézetébe a forradalmak idején kezdett benyomulni a filozófiai-ideológiai elem, így a marxizmus elméletének némely részlete is. A marxizmus azonban nem jutott kizárólagos szerephez, sem itthon, sem Párizsban. Társadalom szemléletét és az irodalom rendeltetéséről alkotott felfogását nagymértékben befolyásolta és meghatározta. De forradalmár elkötelezettségét ugyanígy táplálta az otthonról, családi körből hozott, a pusztán még élő negyvennyolcas hagyomány, németellenességből fakadó hazafias lelkesedés, Fazekas és Petőfi költészetének tanítása és az új francia irodalom intellektuális lázadása.^{22a} Forradalmárnak és szocialistának vallotta magát. Forradalmár volt, őszintén, ifjúi hittel, egészen odáig, hogy eszméit a legkövetkezetesebb módon, Petőfi példája szerint, a fegyverekig vállalta. A pusztas eszmével nem elégedett meg sem 19-ben, sem az emigrációban. Továbbfolytatását, logikus következményét: a cselekvést is kötelezőnek érezte. Az eszme — lehetett bármilyen eszményi és magasztos — megtestesítő és hasznosító cselekedet nélkül félszeg és hamis, ha külön nem hazug volt szemében. Ez idők forradalmár-szocialistái előtt természetes és egyetlen megoldásnak látszott, hogy a társadalom gyökeres átalakításával párhuzamosan az irodalomnak is *azonnal* meg kell szabadulnia a polgári esztétikumtól. A kapitalizmus gyors és teljes lerombolásának vágya együtt járt egy merészen tervező, jövőt építő szándékkal. A Szovjetunió, intervenció és polgárháború után, véres harcot vívott a kapitalizmusból a szocializmusba átvezető út kérdéseinek megoldásáért. A forradalmár értelmiség azonban az átmenet gondjaira kevés figyelmet szentelt. Őket az új iránti hevület gyors és azonnali leszámolásra és egy merőben új világ és embertípus megálmodására ösztönözte. Illyés előtt soha sem vált kérdéssé forra-

^{19a} VAS ZOLTÁN: 16 év fegyházban.

²⁰ ILLYÉS GYULA: Döntő élmény. Jövendő, 1947.

²¹ ILLYÉS GYULA: Levelek vidékre. Pesti Napló, 1939. április 9. Ezen a címen a *Kora tavasz* című regényét közölte folytatásokban. A könyvalakban megjelent regény (Bp. 1941.) szövege néhol eltér az első változattól.

²² ILLYÉS GYULA: Döntő élmény.

^{22a} „Hazulról csak emlékeket vittem magammal, Fazekas Mihály Ludas Matyiját, mely gyermekkorom legkedvesebb olvasmánya volt, Petőfit s a magyar irodalomból azt, amittől az iskolának nem sikerült elborzasztania.” *Új Könyvek könyve*, összeállította KÖHALMI BÉLA.

dalom és szürrealista költészet kapcsolata. Egyik a másikat kiegészítette, sőt egymást feltételezte. A szürrealizmus a merész lázadást jelentette. Az irodalom forradalmát, tagadását minden réginek. Nemcsak értelemellenességet, hanem költői spontaneitást, a látható világ tagadása mellett az értelem szabad szárnyalását és csapongását. Nem a bretoni elméletet, új metafizikát, a „fekete humor” gúnyos és kétségbeesett fintorait. Már a kötelező doktrína hatásának tulajdonítható, hogy később egyszer kihívóan de Sade nevét mint erkölcsi példaképet említi egyik hitvallásában.^{22b} Am ezt aligha vehetjük komolyan, aminthogy nem állt távol tőle, hogy az egész felfordulásban holmi szellemi csínytevést és jóízű polgár-pukkasztó tréfát lásson. A szürrealizmus tudományos, filozófiai és lélektani felfedezése, a világ irracionális megismerési módja, a szürrealista világmagyarázó elv sohasem vált tulajdonává. A szürrealizmus tanulmányozói is rámutatnak a belső szakadásra, ha úgy tetszik „kétcúsásra”, amely ezt az irányzatot is kezdettől fogva jellemezte. Egyrészt a legélesebb értelemmel akarják feloldani a világ ellentmondásait, és legyőzni a káoszt, segítségül hívják a dialektikát; másrészt a legkiszámítottabb szabálytalanságnak, a misztikának, a freudi tudatlannak adják át magukat. Műveikben a modern városi életből eredő „félrebeszélésre”, az urbanizmus „klausztrófóbiájának” szorongásaira is ráismerhetni.²³ Másrészt maró gúnnyal és gorombán vádolják a polgári értelem hagyományos kereteiben megmerevült rendet. A szellem világosságát áhítozzák, s — ha tagadásban is — vállalják a világot, és emberibb rendet kívánnak. Majd ismét lemondanak róla, és világon kívüli menedéket keresnek az irracionálissá növesztett véletlenben, a misztikus elragadtatottságban.²⁴

A fiatal diák nem a dekadens irracionalizmust kereste a párizsi mozgalomban. Benne érezte a nagy irodalom izgalmas üzenetét és a szellem határtalan lehetőségeit. A magasabbra és még magasabbra törés adományát, a kifejezhetetlen kifejezését. Fiatalság, forradalom és az értelemnek fittyet hányó irodalom egyetlen egység tartozéka volt. A *Hunok Párisban* húsz év távolából tekint az elsüllyedt ifjúságra. Főlényes mindentudás, irónia és önirónia idézi meg a párizsi éveket és az irodalmi eszményeket. A negyven éves író a húsz évest megbocsátó mosoly, rejtett líraiság és finom öngúny szövevényes fenntartásaival kíséri útjain. Az irónia a hitnek szól, amit — számos más helyen is — a fiatalság romantikájának nevez. A fiatalság a nehézség, kiábrándító, megkeserítő tapasztalatokon innen, naiv bizalommal veti magát az életbe. Élményeinek közvetlenségét még mi sem zavarja. Világhódításra és az emberiség megváltására készült. Mohó remény sarkallja a teljes megismerés partjainak elérésére. Fontolgatás és kétely nélkül adja át magát harcnak, élménynek, szerelemnek. A felnövő embernek ezt a korszakát, amelynek döntő szerep jut a személyiség kialakításában, a regényét író Illyés már csak mint a múltat érzékeli. Szép, de visszahozhatatlan időnek fogja fel. A ragyogó álmoknak, a nagy terveknek minden tiszteletet megad, de már a megbocsátó irónia főlényével szemlélheti. A fényeken mindig rajta látjuk az ironikus visszfényt is, s e kettősség, amelyet könyvén játékos könnyedtséggel lebegtet végig, a *Hunok Párisban* művészi varázsának egyik forrása. Az irónia elfátyolozza, de teljesen nem rejt el akkori életének fényeit. Kihámozható világszemlélet, lelkiállapot, költői becsvágy megbízható körvonala. A kortárs francia irodalom legmerészebb újtípusát minden vonatkozásban megérti, anélkül, hogy meghódolna az értelmetlenség előtt.

„Amit én megértettem, azt megvettem. Korom gyermeke voltam. Fokmérőm mindenre az volt, hogy mekkora benne a szellem erőfeszítése. Mindenkitől azt a legfelső határt akartam, ameddig én már eljutottam, onnan a további utat! Milyen szép versenynek s milyen

^{22b} ILLYÉS GYULA: *Sub specie aeternitatis*. Dokumentum, 1927. márc.

²³ R. M. ALBÉRES: *L'aventure intellectuelle du XX^e siècle*. 168. Idézi Salvador Dalit, a szürrealizmus egyik festő-apostolát: „A véletlen nem más, mint rendszeres irracionális tevékenység eredménye.” L. még: CLAUDE ROY i. m. I. és NADEAU i. m. 328—330.

²⁴ R. M. ALBÉRES i. m. 180.

Egyszerűnek látszott így az emberiség útja!²⁵ És mindehhez a társadalmi forradalom gondolata kapcsolódott. Cocteau-nál tett látogatásáról írja: „további begyakorolt mondataim már arról szóltak, hogy a költőnek mi a kötelessége a munkásosztályban, az új társadalomban, a torlaszokon!”²⁶ Ami a lényegét illeti — szürrealizmus és forradalom kapcsolatát —, a regény hitelesen idézi meg a párizsi esztendőket. Ellentétes elemek kerültek így egymás mellé. Az ellentétek egysége nem szólhatott hosszabb időre. Akinél a „költői kötelesség”, a társadalmi szolgálat gondolata nem halványult el: előbb-utóbb szembe került ezzel az ellentéttel. A húszas években induló, a pálya kezdetén álló költőknél még nem vált ez tudatossá. A változás az évtized végére érik meg.

Ez érteti meg, hogyan szerepelhetett egyszerre egymástól oly különböző rendeltetésű folyóiratok hasábjain. Munkatársa volt a kommunista bécsi *Ék*nek és a New York-i *Új Előre*-nek, de nevét ott látjuk a legtöbbször támadott ellenfélnek, Kassáknak *Ma* című lapjában és a Budapesten megjelenő *Magyar Írásban*. Az *Ék* és az *Új Előre* jelentette a költő kötelességét az „új társadalomban”, míg a *Má*-hoz és a *Magyar Íráshoz* a művészi forradalom vonzhatta. Induló írók aligha lehet arról teljesen megítélni, milyen lapokban találkoznak írásaival. A tájékozódás főbb irányát azonban elárulja, és a zavarról is tudósít. Az Ady utáni nemzedék a húszas években kisebb jelentőségű, rövid életű folyóiratokban talált otthonra. Igazi orgánumaikat a harmincas években alapíthatták meg (*Gondolat*, *Válasz*, *Szép Szó*); a sokféle törekvés akkorra kristályosodott ki és jutott mederbe. A nagymultú és még mindig legtekintélyesebb folyóirat, a *Nyugat* visszavonulóban volt. Ady nevével jelezhető vívmányoknak jobbára a védelmét vállalta és kevéssé a tovább folytatását. Vitéz a konzervativizmussal nem lanyhult; érdeklődése széleskörű maradt; írói, művészi színe még mindig a leggazdagabb. Az irodalom új törekvéseiből azonban keveset fogadott be, a színrelépő fiatalok közül keveseknek biztosított nyilvánosságot. A fiatal baloldali, társadalmi elkötelezettségű irodalommal nagyon szűkösen bánt. A szerkesztés egy óvatos józan, realizmus kialakítását tartotta céljának.

A szocialista irodalom szerveződése azonban rögtön a diktatúra bukása után megindult. Előbb külföldön, emigrációban, majd a húszas évek derekától, az emigránsok hazatérésétől kezdve itthon is.

Egyik ilyen kísérlet volt az *Ék*, amely Bécsben jelent meg 1923-ban. Kiadása a szocialista irodalom belső ideológiai harcát és osztódását jelezte. A kommün után ezt az irodalmat egészen 1922-ig Kassák folyóirata, a *Ma* képviselte, a kommunisták azonban hamarosan szakítottak vele. Előbb Komját Aladár indította meg az *Egységet*, amelyet Uitz Bélával közösen szerkesztett.²⁷ Az *Egység* hevesen bírálta a *Ma* formalizmusát és megalkuvó politikáját. Ideológiai tisztaságra törekedett, a kommunista eszme minél teljesebb kifejezésére. Az izmusoktól azonban az *Egység* sem mentesíthette magát. A *Ma* politikátlan minősített, formalista konstruktivizmusával szemben, azzal vitázva, egy, a marxizmussal „összhangba” hozott konstruktivizmus nevében lépett fel. Egyik cikk kifejtette, hogy a kultúrforradalom első szakaszát a harcok művészet, a „tisztá tendenc művészet” és az összművészetek új architektónikus rendjének keresése, azaz a konstruktív művészet jellemzi.²⁸ Ez a spekuláció sajátosság történelemfelfogásban gyökerezett: az emberiség története nem csupán osztályharcok története, hanem a rendezési kísérletek, a társadalmi egység keresésének története is. Vannak időszakok — úgy mond —, amidőn viszonylagos egység valósul meg: ezek a homogén, kollektív korok

²⁵ ILLYÉS: Hunok Párisban, 111.

²⁶ ILLYÉS i. m. 105.

²⁷ Az *Egység*nek ekkor két száma jelent meg. A Bécsből Berlinbe települő Komját 1924-ben újra kiadta. A lap alapításának körülményeiről beszámol KOMJÁT IRÁN: Komját Aladár élete című tanulmányában, Komját Aladár összegyűjtött művei, Bp. 1960.

²⁸ ROSINGER ANDOR: Forradalom és kultúra. Egység.

és felismerhetők az „elfejlődés” történelmi szakaszai, ezek az anarchikus, széteső, átmeneti korok. A konstruktivizmus és marxizmus eme összeegyeztetése gyakori a húszas évek szocialista irodalmában.

Noha Kassák Lajos is történelmi materialistának tartotta magát, az ő konstruktivizmusa más irányba mutatott. Következetesebben járta végig az elméletet, és tisztábban valószínűsítette meg. Maradéktalanul kiűzte a művészetből az emberi-ábrázoló tartalmat, helyébe sivár spekulációt ültetett. Kassák ellenfeleinek törekvése, hogy a „tendenc” művészetből és az „építés” művészetéből szintézist alkossanak, szintén merő lehetetlenség volt. Ám Kassák az irányzatosságot is elutasította. Teljesen meg akart szabadulni az „ortodox” szocializmus kötöttségétől. Ennek jele már kép-albuma: tartalomtól mentesen, a világ lényegét kép-architektúrában, azaz négyszögek, háromszögek és körök kombinációjában ábrázolta.²⁹ Ez a formai játék, amely éppenséggel tetszetős díszítés lehet, mit sem árul el abból a gazdag tartalomról, amit szerzője neki tulajdonított. Az alkotásokat azonban ez időben száma nincs cikk, felhívás, manifesztum magyarázta. Értésülhetünk arról, hogy a konstruktivizmus a legésszerűbb művészet, mert formanyelve a geometria és a matematika rendszerén alapul. Nem konstatálni akar: célja az új világrend megszervezése. Esztétikai újdonság helyett új életformát nyújt. A szocialista gondolat úgy épült be az elméletbe, hogy a konstruktivista művész elvetette a hierarchiát, helyébe az „egymás mellett megtérést” állította, aminek művészi kifejezése nem a „feltornyosodott”, hanem az „eltestesedett” kifejezési forma: „a szociális ember adekvát formája az egyszerű, tömör négyzet”.³⁰ Az *építő szándék* révén válhatott ez az irány nemcsak Kassák, hanem általában a proletárművészet tulajdonává. A kor anarchiájával, széttűllöttségével szemben új világrend tiszta szerkezetét, építésre képes erejét kívánta közvetíteni. Azt fejtegették, hogy az „objektív harmónia” osztály nélküli forma, a kommunista osztály nélküli társadalom előhírnöke a művészetben. Az ideológia azonban csak máz volt, frazeológia, játék a szavakkal. A konstruktivizmus egyik árnyalatában sem lett több, tartalmasabb vagy éppen forradalmibb — mindegyik magán viselte polgári eredetének bélyegét.³¹

A magyar proletárirodalom egy része esztendőkre összefonódott a többi között a konstruktivizmussal, hatása a húszas évek derekán enyészett el, s egyedül Kassák szűk csoportjában élt tovább. Az elméleti zavar előadta az irodalom és élet természetes találkozását, a forradalmi irodalomba belekeverte egy álforradalom polgárián idegen elemeit.

A konstruktivizmus áthatotta a proletkultot, a szocialista irodalom eme legharcosabb csoportját is. Az Egység mellett az *Ék* szintén a *Má*-val szakított, önálló életre jutó kommunista irodalom jelentkezése, a bécsi proletkult lapja. Barta Sándor szerkesztette; az *Akaszott Ember* című kiadványnak közvetlen folytatása.³² Illyésnek itt két cikke, nyolc műfordítása és egy verse jelent meg. Az *Ék* is, mint az emigránsok oly sok kezdeményezése, anyagi nehézségekkel küszködött, rövid ideig tartotta fent magát. Négy számig jutott el, az utolsó 1924. januárban látott napvilágot. Illyést szoros kapcsolatok fűzték az *Ék*hez, egy felhívás a lap párizsi kép-

²⁹ KASSÁK LAJOS: *Bildarchitektur*. Wien, Ma kiadása, é. n. L. H. I. (Hevesy István) Kassák Lajos bécsi könyvei, *Független Szemle*, 1921. 92.

³⁰ A gondolatmenet Kassák konstruktivizmusról szóló cikkéhez igazodik, az idézetek innen valók: KASSÁK LAJOS: *A konstruktivizmusról*. Diogenes, 1923. 1. sz.

³¹ A magyar konstruktivizmusra is illik az a kép, amit HANS SEDLMAYR rajzol: *A modern művészet bálványai*. Bp. 1961. 77–93. és 117–118. L. még HEVESY IVÁN: *A mai kultúrválság dokumentumai*. Magyar Írás, 1924. szeptember, Különösen a szuprematizmus programját.

³² Az *Ék* első számán — 1923. márc. 20. — olvasható: „Első (hatodik) szám”. „Az „Akaszott ember” mint egyéni kezdeményezés elvégezte feladatát. Megteremtette az első lehetőségét a homogén kommunista kultúrerők összedolgozásának. Átmeneti szakasza volt a szociális letisztulásnak, s most hogy az azonos alapon álló erők munkaképessége adva van, ennek az összedolgozásnak új szerkezeti és külső formájaként jelentkezik az „Ék”.

viselőjének mutatja,³³ nevével mindegyik számban találkozunk. A programot adó „Leszögezés” szerint az *Ék* a „kommunista kultúrmunkások lehető legszélesebb koncentrációja.”^{33a} Az ellentmondások kuszasága az *Éket* is behálózta. Kiagyalt formalizmus váltakozik nyers forradalmisággal és világos látással. Uitz Béla kísérlete az „ideológiai formára”³⁴ ugyanúgy helyet kapott a folyóiratban, mint Barta Sándor az *Idők kristálya* Moszkva c. tisztább szemléletű, Szovjetuniót köszöntő írása. Az *Ék* köré szerveződött proletkult csoport élénk tevékenységet fejtett ki. Matinékat rendeztek, Mácza János előadássorozatban ismertette az orosz irodalmat, megnyitották Uitz Béla második bécsi kiállítását. Mi volt Illyés szerepe ennél a lapnál, aminek jellegét Barta, Uitz és Mácza tevékenysége határozta meg? Külön szint képviselt. Nem azonosította magát a proletkulttal, Az eszme kötötte ide s nem az itt folyó irodalmi munka. A bécsiek vértelen, élettől idegen elmetornája aligha vonzotta, a spekulációtól teljesen mentes maradt. Híve a formakereséseknek, de nem az „ideológiai-laboratorikus” iránynak, amely akárhányszor az ideológia elvont tételeit próbálta művészetté érlelni. Meddő spekuláció helyett az önkénytelenül áradó líraiság forrását keresi. Az *Éknél* a közvetítő és összekötő helyét vállalta, politikai meggyőződésből. Egyike azoknak, akik a baloldali emigrációhoz a francia dadaizmus és szürrealizmus eredményeit műfordításokban eljuttatják. S nemcsak irodalmi eszménye volt különböző. Nem vonzhatta a csoportok elszánt, egymást kölcsönösen sértegető, gyakran csak személyes természetű hadakozása sem. A lap párizsi megbízottja, de másfelé is dolgozik, műfordítást ad az *Ék* ellenlábásának, a *Má*-nak is.

Az *Ék* első számában terjedelmes írást szentel a kortárs francia költészetnek.³⁵ A századvégen induló mozgalmat két részre különíti. Míg Jean Paul Toulet, a fantaszták iskolája, Appollinaire és a kubisták „tisztán esztétikai alapokból” induló művészi forradalmat csináltak, az 1915-ben kezdődő új irányok „már mélyebb társadalmi közösségben gyökereztek, forradalmuk sokszor a szükségszerű társadalmi forradalmakba is bekapcsolódott.” Az elkülönítéssel az a célja, hogy nagyobb hangsúlyt adjon az új költők működésének, ami azért is szembeszökő, mert Appollinaire-t ekkor a modernség géniuszaként ünnepezték. Az 1915 utáni mozgalom már „látta az egész társadalom fenéig rothadt és anarchiába zilált konstrukcióját is.” Az izmusok forrongásában arra a költészetre figyel, amelynek tükrében a kor szétrombolt arca mutatkozik meg, vagy az irányt adó szándék olvasható ki. Az olyan felhívásoknak — írja —, hogy a költészetnek azonosulnia kell az étellel, és hogy minden tárgy a költészetnek, a szociális forradalom szempontjából való üressége most mutatkozott meg. Cikkében kiemelt helyet juttat Henri Guilbeaux-nak, a forradalmár költőnek, a Svájcban megjelent *Demain* szerkesztőjének, aki a háború után a letartóztatás elől Moszkvába emigrált. Idézi egyik versét:

³³ Az utolsó szám francia nyelvű mondata felhívja az *Ék* francia munkatársainak és barátainak figyelmét, küldeményeiket M. Jules Illésnek címezzék, *Ék*, 1924. 1—2. sz.

^{33a} „Leszögezés

Alapszik: kommunista kultúrmunkások lehető legszélesebb koncentrációján.

Célja: a kommunista pártok gazdasági -politikai harcával együtthalad, azt kiegészítően és alátámasztóan a polgári kultúra és életformák gyakorlati és elméleti kritikája, az ellenük való napi kulturális és egyetemes szempontú osztályharc, azaz az osztályharc átvitele a kulturális területekre is. Ezzel párhuzamosan az eljövendő kollektív kultúra és életformák elméleti megvilágítása és már ma kiütköző embrióinak gyakorlati demonstrálása. A lap belső rétegződése ennek megfelelően felöleli: 1. A napipolitikai és napikulturális osztályharcot kifejező agitációs karakterű munkákat. 2. A mai maximális kollektív tendenciájú ideológiai produkciót és 3. az ideológiai (laboratorikus) formakezdeményeket, az öncélúság elvetésével.” *Ék*, 1923. 1. szám.

³⁴ UITZ BÉLA: Kísérlet az ideológiai formára. *Ék*, 1923. 1. sz. Háromszög, négyzet és kör absztrakt kombinációival ábrázolhatónak véli a történelmi és művészeti fejlődést és a kommunista társadalom különböző szakaszait.

³⁵ ILLYÉS GYULA: Az új nemzetközi irodalom ismertetése és kritikája. *Ék*, 1923. 1. sz.

„Katonák a lövészárkokban béküljete ki, lázadatok föl!
 Ki a gyilkoló csapdákban, vermekből, mészárszékek, öldöklés!
 Ki a gyárakból munkások, asszonyok ki a házakból
 Lepjétek meg, tépjétek széjjel, kergessétek el a zsarnokokat!
 Roham! Proletárok!
 Karoljatok végtelen és elszakíthatatlan láncba a világ körül
 Szabadítsátok meg az emberiséget a gyötrelmekből, fájdalmaktól, kínoktól,
 Életet! teremtsétek meg az életet, a békét a forradalommal.”

Guilbeaux proletárforradalomra szólító verse békésen összefért a dadaizmus igénylésével. Cikkének élén áll, hogy „az ideológiai egység a kommunizmuson keresztül valósulhat csak meg”, de ugyanítt azt is mondja, hogy „a Dada az 1908—1920-as mozgalmak legértékesebb eredménye.” Szerepét abban ismeri föl, hogy tabula rasát csinált: a polgári világszemlélet csődjét tárta fel.

Pályájának legkezdetén álló író első cikkében nem az ítéletek helyessége a döntő és nem a tévedések száma. Inkább az, milyen jeleket előlegez pályájából, milyen érdeklődést mutat. Igazi tehetség, korán elárulja irányát, de természetét is. Az *Ék*ben közölt cikk híven elénk idézi, mit tartott Illyés az új költészetről, de fontosabb, hogy bepillantást enged az induló író világába. Elfogultság mondhatja Guilbeaux-t vagy különösen a dadaizmust társadalmilag értékesebbnek Apollinaire lírájánál. S vajon helytálló-e a szigorú 1915-ös határvonal a francia költészetben, ez előtt esztétizmust, ez után társadalmi mondanivalót kereshetünk az avantgardizmusban? Hitelesebb képet nyerünk, ha a vitatható állítások helyett a cikk szemléletére figyelünk. Éles, bíráló szenvedély tölti el az írást, de nem a minden áron rombolásé. Megértéssel vizsgálja a modern líra útját, de hasztalan keressük a párizsi avantgardizmus elméleteinek nyomát. Akkor sem híve sem az elvont teoretizálásnak, sem az irracionális világmagyarázatoknak, amidőn az irodalom nagy „Kísérleti Laboratóriumában”³⁶ folyó munkának lelkes, megértő terjesztője.

*

Eredeti verset igen keveset közölt párizsi éveiben, munkájának tetemesebb részét műfordítások teszik. A versek kiválogatása összhangban áll cikkének szemléletével; fordításai-
 ban „egy világ disszonanciája” fejeződik ki, „fölmutatva... az egész társadalom fenékig rothadt és anarchiába zilált konstrukcióját” és az „anyagi és szellemi világot egyként átfogó törvényt.”³⁷ — Előbb az *Ék*kel tartott szorosabb viszonyt — itt láttak napvilágot forradalmi és polgár ellenes fordításai. Az *Új francia antológiát* bevezető sorai szerint a „Szociális állásfoglalásaikban ők állanak legközelebb a proletárforradalom célkitűzéseéhez és éppen ezért láttuk az új francia lírát rajtuk át megmutatni.”³⁸ Hú tolmácsa fordítójának is Guilbeaux patétikusan és szertelenül áradó Lenin-verse. Széles sorai a kommunizmust dicsőítik, és Lenint az új világ teremtményét magasztalják, Moszkvához, a „hódító bolsevizmushoz” szólnak:

„Oroszország kelet csodás ébredéseivel szemeid mögött
 marsoltad csapataidat a hitek tiszta lobogójával
 — — — — —

Vladimir Iljics, tanítója és előkészítője a forradalomnak,
 makacs vitázó, akaratos, konok, megvalósító
 minden országok proletárjai köszöntenek téged.”³⁹

³⁶ Komlós Aladár kifejezése.

³⁷ L. 35. jegyzetet, idézet onnan.

³⁸ *Ék*, 1923. 3. sz.

³⁹ HENRI GUILBEAUX: Kraszkreml. *Ék*, 1923. 2. sz.

A polgári világ iránti utálat nyersen és gorombán hangzik Ivan Goll, Blaise Cendrars és Pierre Jean Jouve verseiből. A világháború megmutatta, hogy ez a rend még újabb és újabb szenvedést, inséget hozhat az emberiségre — polgárok ünnepi körmenete, álszenteskedés, a liliumok, orgonazúgás és harangok csengése a rothadás csillogó és tetszetős leplezése — mondta Ivan Goll: *Úrnapja* című versében. Goll valóban minden költői „csillogást” kiűzött verséből, elundorodva a hazugságtól, elátkozza Európát, a „rothadt földet” és pusztulásért kiált. A „lövészárkok, forradalmak, levert zendülések” után, a testvértelen magány keserű gyümölcse jut mindenkinek, panaszolja Pierre Jean Jouve. Másik arcát mutatja a polgári világnak Cendrars és Sauvage: érzelmeiket az életről való lemondás, a magányos szenvedés tölti meg. Irányzatosan összeválogatott versek ezek: e költők többsége nem műveik, hanem egyes verseik révén állhattak közel a proletárforradalom céljaihoz. Még így is elsősorban elégedetlenségük teremt érintkezési pontot. Jouve miszticizmusa, Sauvage új-szimbolizmusa vagy Cendrars unanimitizmusa egészében nem szolgálhatta a szociális forradalmat. Láttuk azonban, hogy Illyés — és a baloldalon nem egyedül — másként értelmezte a közösségi szolgálatot. Értékes szerepet szán a zűrzavar és a bomlás ábrázolásának.

Már az *Ék* fennállása idején munkatársul szegődött a *Má*-hoz és a *Magyar Írás*hoz. A húszas évek elején e két folyóirat a modernizmus fő orgánuma. Kilábalva a dadaista nihilizmusból, Kassák visszatért a *Ma* első hitvallásához: a szuverén tárgyábrázolás művészetéhez.⁴⁰ A konstruktivizmus gondolati erőt ígért, és bonyolult értelmi játéknál többre nem volt képes. Elméleti apostolkodásának, a minden áron új és modern erőltetésének köszönhetette Kassák, hogy lapja az életre képtelen kísérletezésekben ragadt meg.⁴¹ A program mindig gazdagabbra sikerült a múlté. A lelkes buzgalmi szerkesztő, Raith Tivadar, a *Magyar Írást* az „új törekvésű művészek lapjának” nevezte. Kétféle harcoltak: a l'art pour l'art játéka és illúziója ellen — vitázzván Babitscal is —, mert a „hit nélküli, világnézéstelen művészet ma becsstelen játék.”⁴² De elutasították a kaotikus irodalmat, az izmusokat is, mint komolytalan és erkölcstelen irányt. Eszményük az Ember ábrázolásához visszatérő művészet, amely etikai célokat jelöl ki, s a bomlott világban utat mutat. Vitáikban és cikkeikben újra és újra elmondták, hogy az irodalomnak le kell szállnia a lélekbe, de az emberi kollektivitáshoz is szólnia kell, így munkálkodni az új nagy egység megteremtésén. Ez az etikus, „hitteljes” művészet a kispolgárság válasza a bukott forradalomra és általában a forradalmi cselekedetre. A forradalom a rombolás démonaként jelent meg előttük, az emberek között gyűlölséget szító erő képében. Az új művészetnek az a feladata, hogy nagy erkölcsi szintézist alkosson, és megteremtse az új közösségi eszmét.

„Új egység kell, új egység
Lelkeinknek . . .
Ó, Európa, felragyog a Sorsod, ha egységedben —
szív szívre talál.”⁴³

A *Magyar Írás*nak nem volt határozott stílusprogramja, mint a *Má*-nak. Víziós, etikai spiritalizmus, szimultaneista kompozíció, az unanimitizmus kései magyar változata ugyanúgy helyet találhatott a folyóiratban, mint József Attila néhány verse, egyebek között a *Koldusok* vagy a szerkesztőség elítélte izmusok „játéka”, a modern nagyváros és technika új mitológiája.

⁴⁰ „Ha a kép igazság volt eddig, hogy a művész lelke hárfa, amelyen az élet játssza ki szeszélyes danáit, most legyen kemény igazság, hogy az élet csak alárendelt a művész formálózó zsenijének: az új festő szeme elé állított modell nem lefestendő téma, csak formákra emlékeztető matéria a teremtő akaratnak.” Kassák Lajos, *Ma*.

⁴¹ KASSÁK LAJOS: A konstruktivizmusról. *Diogenes*, 1923. 1. szám.

⁴² RAITH TIVADAR: *Fiatalok. Magyar Írás*, 1924, 17.

⁴³ RAITH TIVADAR: *Európát énekelem. Magyar Írás*, 1924, 44—45.

Az egység és építés jelszava szinte varázsszóként hangzott a kor irodalmában. Szétdúlt, kaotikus kor művészeinek az új egység megteremtésén kell munkálkodniuk — vallotta számos cikk szerzője. Ezt mondta a „tendenc irodalom” propagandistája, a konstruktivista, ezt a „hittelmes” művész. Az egység hirdetői az irodalmi megújódást keresték, a háborúban szétbomlott költői világ helyreállítását, a káosz helyén valami új harmóniát, az elveszett és megcsúfolt helyett új eszményt.

Illyés kivételesen értékes, leleplező szándékot tulajdonított a dadaizmusnak. Az új egység megteremtését kívánta szolgálni, amidőn a negatív példát, a szélsőséges polgári individualizmus művészetét is bemutatta. Cocteau 1921-ben keletkezett színpadi műve Az Eiffel-torony násznépe gúnyos játékot űz az értelmes világgal. Előszavában ugyan kihívó logikával a mű egyszerűségéről beszél: „Minden költői mű magában foglalja azt a lényegét, mit Gide a *Paludes* előszavában olyan találóan: isteni osztályrésznek nevezett... Az Eiffel-torony násznépe épp egyszerűsége miatt okoz majd még nagyobb skandalumot, mint akármilyen esoterikus darab... Itt én lemondok minden misztikumról: mindent világosra gyűjtök... A költőnek ki kell bontania a dolgokat és érzelmeket az őket fedő leplekből és ködökből... Ebben a darabban én rehabilitálom a közhelyeket. Itt úgy adódnak, hogy visszanyerik húszéves korukat.”⁴⁴ A mű „egyszerűsége” nem egyéb, mint a képtelenségek halmozása. Szín: az Eiffel-torony, ahol két beszélőgépnak öltözött szereplő — narrátorként — a darabot magyarázza. Emberek, állatok jönnek és mennek, minden terv nélkül; a násznépet fotografáló fényképezőgépből előbb egy lelőtt strucc, majd egy gyerek, végül egy oroszlán sétál ki; a beszédet mondó generálist megeszi az oroszlán, de utóbb, fél bajusza és fél csizmája híján mégis élve megjelenik és így tovább. A képtelenségek e sorával az író valóban tiltakozik minden „misztikum”: életben fellelhető rend és értelem ellen. Az avantgardizmus egyik általános törekvése ismerhetni, az efféle az anti-romantikában: az új művészet feladata a „meztelen valóság” visszaállítása, a valóság igazi arcát elrejtő „ködök” eloszlatása. Illyés igazi megértéssel azonban nem a dadaista „skandalum”-keltés felé fordult, hanem a „valóság feletti létábrázoláshoz”. A szürrealisták viszont a „lemeztelenítés” merő ellentétékképp új mitológiát teremtettek: a természet, az élet jelenségei között rejtett, titokzatos kapcsolatokat keresnek, e rejtett, kimagyarázhatatlan lényeg fölvarázsolásában találták meg költészetük egyik legfőbb tartományát. Cocteau kubista és dadaista korszaka után — maga is írt ilyen szövegeket. „*Tavas a tenger mélyén*” című kis próza-versében a tenger mély elevenül meg, artisztikus korallak, spongyák és félkarú halak világa, s valami megnevezhetetlen bánatot is sugall.⁴⁵ Egy-két kivételtől eltekintve, a *Má-ban* és a *Magyar Írásban* között többi fordítása is a szürrealista irányhoz sorolható.⁴⁶

Meglepő azonban, hogy hasztalan keressük fordításai között ennek az iránynak legjellegzetesebb darabjait. Igazi automatikus vers fordítást egyet sem között — csak jó két évtized múltán regényének illusztrálására mutat be néhány részletet Cocteau, Tzara és Breton effajta műveiből.⁴⁷ A mozgalom lelkének, Bretonnak a nevét sem írja le. De nem leljük a szürrealizmus másik áramlatát, Robert Desnos, Soupault, Benjamin Peret nevével jelezhető álom-költészet darabjait sem. A kép még élesebb, ha számba vesszük, hogy „előfutáraival” mily mostohán bánik, még a „szelídebbekkel” is, a Nyugat-nemzedék költő-inspirátoraival,

⁴⁴ COCTEAU: Az Eiffel-torony násznépe. Fordította Illyés Gyula, Ma, 1923. júl. 1.

⁴⁵ Ma, 1925. jan. 15.

⁴⁶ APOLLINAIRE: Esik. Ma, 1925. jan. 15, Goll: Uj Orpheus. Magyar Írás, 1924. máj.—jún. — Pierre Jean Joure = cím nélküli vers, a Tragique c. kötetből, Magyar Írás, 1924. máj.—jún. — Tzara: Tavasz. Ma, 1925. jan. 15. — Huidobro: Vers, Vízűkör, Magyar Írás, 1924. máj.—jún. — Marcel Sauvage: Tavasz, Feledés, Atlasz, Mily szép a háború, Magyar Írás, 1924. máj.—jún.; Az elvakított karaván, Ma, 1925. jan. 15. Eluard: Nedves. Ék, 1923. 1. sz. Az új nemzetközi irodalom ismertetése és kritikája, Szerelmem szívében. Ma, 1925. jan. 15.

⁴⁷ Hunok Párisban, 104, 108, 109, 110, 320—321.

Baudelaire-rel és Rimbaud-val. S utóbb Párizsból hazatérve, csupán Eluard-t fordít és Aragon Párizs-regényét méltatja meleg megértéssel, azt a könyvet, ami Breton ellenvéleményét váltotta ki. Breton „válaszáról”, *Nadja* című regényéről sehol nem tesz említést. E fiatalkori rokonszenv máig elkísérte. A modernnek közül legtöbb megértés később is Eluard-hoz fűzte, az 1942-ben megjelent francia antológia összeállításakor legnagyobb részt a középkor és a klasszikus nagyszázad idejéből vállalt.

Fordításai tanúskodnak vers-eszményéről, ám ugyanakkor arról is, hogyan értelmezte át, élte meg Illyés a maga számára a modern költészetet. Egy, főként életrajzi vonatkozásokat ismertető cikk — a lap jellegéhez híven — rikítóan harsány színekkel ábrázolja Illyés párizsi éveit.⁴⁸ A szürrealizmus fenyegetésének tünteti fel, néhány életrajzi adatra: a munka haszontalanságáról tartott előadására, Aragonnal való barátságára építve. Igaz, hogy a „francia irodalom legtumultuózusabb elemeivel fűjt a magyar költő egy követ”. De nem állja meg a helyét, ahogy maradéktalanul azonosítja az avantgardistákkal. Amit Németh Andor jellemzőnek tart — öncélú provokációk, lelki függetlenség és magamegvalósítás vágya, minden jelző halálos gyűlölete —, sohasem volt Illyés igazi sajátja. A szürrealista mozgalom leglelkével nem talált alkotói kapcsolatot. Példa rá emigrációja idején megjelent kevés számú eredeti munkája. A szürrealizmust világmagyarázatként nem tette magáévá, a költői nyelv új lehetőségének fogadta el. S a gyakorlatban még így sem egészen. A szürrealista kifejezéssel mindig viaskodott, a szívből jövő „önkéntelenséget”, a teljes eloldozódás állapotát nem sikerült meghódítania. Igyekezete, hogy „törőlmetszett” szürrealista verset alkosson, voltaképpen sohasem járt eredménnyel. A valóság vonzásával küzködött s a valóság: a megélt élet élményeinek köréből nem tudott teljesen elszakadni.

A képzetkapcsolások szabad lebegtetését, táncoltatását valósította meg. *Világosság* című versét az *Ék* utolsó száma közölte.⁴⁹

Oceánokra kelt hajók szíve a delejtű,
Észak s dél vonzásában hangtalan mind össze
dobban

Az ütő kalapácsokat jajdulva csattantja
vissza az acél, s a halottaknak sem
tömhetsi senki be a száját

Szemeim kinnal ássák föl az éjjelt,
sziporkázón csavarodva, mint a fúró
siklik sugaruk át a vason,

Ó, de mágnestelen, pólusra vert szí-
veink nem keringhetnek soha, mint
a csillagok.

A víz széjjel feszíti a sziklát,
mert állhatatos függéseknek rendjén
ütközve és útve erjed a teljesedés,
rejtett erők bomlásán mindenütt.

Az Igaz áll. Forgó szférák mögött merev.
Hajt im, lefojtottat, tiszta lázadásra, halálba ha kell!
Hitem élesre kihidegült törvény
Visszitényinél nem több. Mit az éjjel fölrak
Zengő csákányoktól reggelre bedől.

⁴⁸ NÉMETH ANDOR: Illyés Gyula. Literatura, 1929. máj.

⁴⁹ *Ék*, 1924, 1—2. sz.

A vers megértését készsáig homály nehezíti. Darabos, egymáshoz lazán kapcsolódó részek alkotják, mintha az átmeneteket, szándékkal kitörölte volna. Az érzélem szabad, természetes ömlése helyett önkényesebb érzékeltetése a világ és költő kapcsolatának. Ám így sem az a jellegzetes „középpont nélküli”, témátlan szürrealista alkotás, amely az értelem számára semmi fogódzót nem nyújt, csak kaotikus sodrása kelt — ha kelt — kiben-kiben másféle hangulatot. A Világosság legelső nyomtatásban olvasható változata a költő gyakori témájának: az önkínzó elégedetlenségnek, amelynek a kifejezés töredékessége, a meg nem talált szó a forrása:

„Ó, de mágnestelen, pólusra vert szí-
veink nem keringhetnek soha, mint
a csillagok

— — — — —
Hitem élesre kihidegült törvény
Visszfényinél nem több. Mit az éjféli fölrak
zengő csákányoktól reggelre bedől.”

A költő mint csillag szeretne keringeni, pontos törvények szerint. A kérelhetetlen és másíthatatlan törvényeket idézik az „óceánokra kelt hajók”, az acélra csattanó kalapács, a sziklát széjjel feszítő víz. Az „ütkezve és ütte erjedő teljesedés” részesévé válni: ez az elvontan-meg-elevenített vágy alkotja a verset, amihez még egy jellegzetes, később ismét csak több ízben feltűnő elem társul:

„Az Igaz áll. Forgó szférák mögött merev.
Hajt im, lefojtottat, tiszta lázadásra, halálba ha kell!”

A kitörésre kész lefojtottság, melyhez most a halál képzete is kapcsolódik, még a harmincas évek lehiggadt realista lírájából sem tűnik el egészen.

Mindez azt mondja, hogy a költő nem rugaszkodott el a valóságtól: az érzelmi állapot körvonalait élesen megrajzolta, s akar *mondani* valamit. Látható az igyekezete, hogy oldottan lebegő vers kerüljön ki kezéből, ami a valóságot súlytalan párlatban adja vissza, szeszélyes képzet kapcsolások segítségével. Mégsem vált a vers teljesen „lebegő látomássá”: a valóság visszahúzta, visszatartotta, amit itt még fokoz a stílus-törés, az expresszionista költői nyelv hatása.

Sikeresebb próbálkozása ugyanez évből származik.⁵⁰

Atmosztéra

1.

„A levegő üvegburka alatt élünk, ő alakít minket, mint halakat a víz. A levegőt mindnyájan beszívjuk, ez az egyetlen megmaradt közös tó, hol szavaink fürödnek. Lelkünk feloldódik benne. A szenvedők jajai bemocskolják a levegőt. A káromkodás fölszáll, mint a füst, korom lesz belőle, szemünkbe hull. Sírsz. Gesztusaink, mint megriadt légszavak kékre zavarják a levegőt. Nem látni mostmár keresztül rajta. Azt mondják, mögötte terül el az ég.

⁵⁰ ILLYÉS GYULA: Atmosztéra. Három versszakasz prózában. Ma, 1924. ápr. 15.

Az eső egyre zuhog, de soha sem mossa tisztára a levegőt, mert mi belélegzünk folyton. Éjjel azonban, mikor legalább nem beszél az ember, leülekszik a szenny, arcainkra fagy — álom — s a fák fejüket gyakran már a csillagokba mártják.

Vannak szüzek, kik az ég sugarában állnak tisztán s a hold homályos üvegén keresztül szemükbe átragyog a fény. Így ha csukott a szemed, azt hiszem, kinyitásakor biztosan galamb repülne ki belőle, mutatónyilként a napforrás felé.

Napjaim a dél tengelye körül, mint álomkorongok forognak. Tengelybe zárt homok — a szenvedés és a várakozás órái — lassítják a forgást. Este mellettem fekszel, mint egy moszat, s vágyaink szomorúságból fakadt buboréka fölszáll a tóból, szintén a csillagok felé... Ez a titka istennek, gyötörtetésünknek, szerelemnek és fogantatásnak."

E prózavers tisztább alakban állítja elénk a kezdő költő szándékait. Magas igényre vall még az általános tartalmú cím is. Nem egy adott pillanat „levegőjét” kívánja visszaadni. Ennél többet: az élet teljesebb sugallatát, mélyebb értelmét. Leírás és magyarázkodás helyett egyszerű elemek egymáshoz illesztésével. A szürrealisták csoportjából kezdettől Eluard költészete tartott ebbe az irányba. Eluardnál az élet egyszerű jelenségei úgy helyeződnek el, olyan érzelmi, hangulati közegbe ágyazódnak, hogy mindig egy valóságos és egy álomvilág különbözőségének felidézésére szolgálnak. S ezáltal az élet valóságos dolgaiból közvetlenül kicsordul az irracionális látomás, elemi és mélyről jövő szomorúság titkos hangjaitól kísérve. Már a *Capital de la Douleur* verseire érvényes, amit Illyés idéz a költőtől: „Kíséreljük meg, bár bajos, s maradjunk tökéletesen tiszták.”⁵¹ Majd arról beszél, hogyan harcolt Eluard az „új világosságért s rendért”.

Illyést hasonló törekvések vezetik. Rokonságot ez időben ezzel a látomásos lírával tart. Világosságot és rendet áhít, nem káoszt. Ám az is bizonyos, hogy Illyés kézzelfoghatóbb és realisabb. *Atmoszféra* c. versében is kimutatható az egyéni jellegű élmény — szerelem — és a világ kapcsolata. A kettő az ellentét révén fonódik össze: „Vannak szüzek, kik az ég sugarában állnak tisztán s a hold homályos üvegén keresztül szemükbe átragyog a fény. Így ha csukott a szemed, azt hiszem, kinyitásakor biztosan galamb repülne ki belőle, mutatónyilként a napforrás felé.” Ez a tisztaság a világból hiányzik: „A levegő üvegburka alatt élünk... a szenvedők jajai bemocskolják a levegőt. A káromkodás fölszáll, mint a füst, korom lesz belőle, szemeinkbe hull.” Könnyű volna azt állítani, hogy a költő visszahúzódik a szerelembe, és ott keres menedéket. Ennek ellenkezője igaz. Visszaszorított, lefojtott, kitörni nem tudó cselekvés keresi útját a világhoz. Mindez még homályos körvonalakban jelenik meg. Illyés a kifejezéssel való küzdelem első próbáinál tart. De már itt felismerhető, hogy — a rokonságon túl —, mi az, ami az Eluard-i látomásoktól elválasztja. Eluard mélyebbre és hosszabb időre „merül el”, a világból hiányzó tisztaság később hívja elő a megváltó cselekvést, „költészet és valóság” új viszonyát. Illyés fordította le *Nedves* című versét:

Kő visszapattan a vízről
A füst sem hatol azon át
Víz mint egy bőr
Mit semmi sem sebezhet
Az ember
És a halak simogatják

⁵¹ Paul Eluard versei, Bp. 1960., ILLYÉS GYULA: Eluard magyarul. 313.

Csattogva mint a nyíl húrja
 Hal meg a hal ha megfogja őt az ember
 Nem tudja elviselni
 Ezt a levegős és fényes planétát

 És vizek fenekére a halért
 Vagy a simulékony
 Egyre alvó vizek keserű
 Magányáért az ember elmerül⁵²

E valóságtól eliszonyodó és menekülő reménytelenség hosszú időre állandó témája költészetének. A menekülés szó szerint, életében is elkövetkezik. 1924-ben hosszú hajóútra indul, a távoli óceániai szigeteket keresi fel, a nélkül, hogy bárkit is értesített volna terveiről. Illyést viszont erős szálak fűzik a valósághoz, elcsüggedéseit eszmény és valóság közt feszülő ellentét okozza.

Félre nem érthető módon szól cselekvési ösztönéről 1923-ból való, töredékben maradt verse. „Előrsnek”, „éber őrállónak” lenni, küldetést vállalni: ez az igazi gondja a fiatal költőnek:

A Hajnalcsillaghoz

Hajnalban ébredek. Oh hajnali csillag,
 latin néven akit Lucifernek hívnak,
 a derengő égen
 te büszke kihívás, szép káromlás, dárda,
 emberi marokból legmesszebbre vágva, —
 te vagy a reményem!

Legtávolabbi bolygó! Az égi hatalmak
 elé előrsnek, éber őrállónak
 küldve, aki egész fenn,
 éjszaka s hajnal közt, mígnem a nap följön,
 Te kitartó kis mécs a vaksötét földön,
 te légy példaképem!⁵³

Kialakulatlanságra mutat, hogy egyszerre próbál egymástól elütő hangot. Jókedvből, tréfából Majakovszkij hamisítványokat ír, a mozgalomnak osztályharcos színdarabokat, forradalmi verseket, magyar és francia nyelven s egy forradalmi eposzt, amit Tihanyi Lajos illusztrált. Korai kísérleteit nem közölte, máig kiadatlanok. *Nehéz föld* című kötetének néhány verse ugyancsak Párizsban keletkezett. Ezek az Anna-versek szintén realistább szemléletre mutatnak. A szürrealizmus hatása csak a képalkotásban érvényesül, a képek merész szöktetésében, a logika elhomályosításában:

„Földalatt utazik a városokban ő reggel a jövőndő
 s este a halál felé

⁵² Ék, 1923. 1. sz. Az új nemzetközi irodalom ismertetése és kritikája című cikkében.

⁵³ Abbahagyott versek. Válasz 223.

Anna szíve
forog a varrógép dalán
hajtósíjak forognak ég és föld között

Emeletek fölött a szél fölött ül Anna ül véres
lábai rohannak”
(Mint a harmat)⁵⁴

*

1926 júliusában tért haza Párizsból, „ötévi távollét után.”⁵⁵ Nem kiforrott költőként érkezett. Költői eredményeinél jóval jelentékenyebb az élmény és ismeretanyag, amire külföldi tartózkodása idején szert tehetett. „Ez idő alatt én évről évre tündöklőbb városokat, műveltebb tájakat, öntudatosabb emberi közösségeket ismertem meg.”⁵⁶ Még ekkor sincs határozott célja, még nem jegyezte el magát egészen az irodalommal. Egy időre vidéken húzódik meg, családjánál él, verseit küldi a fővárosba. Hamarosan azonban egy induló folyóirat főmunkatársául szegődik.

Hazatérve az emigrációból, Kassák Lajos 1926-ban megindította a *Dokumentumot*. Első száma decemberben jelent meg, az utolsó — ötödik — 1927 májusában. Kassák elméleti írásaiban még kitart a konstruktivizmus mellett, lírája azonban megszabadult a „formaépítés” zűrzavarából. Ez már a *Tisztaság* könyvének korszaka, a lírai fordulaté.⁵⁷ A lap jellegét Kassák mellett Déry, Illyés, Nádass József és Németh Andor munkái határozták meg. Vitázó programcikküket is öten írták alá. A *Nyugat* évfordulóját választják alkalomnak, hogy törekvéseikről beszéljenek. Bírálják a nagy múltú folyóiratot, mert nem ad teret a fiataloknak, csak saját epigonjainak: „nekünk a *Nyugat*nak éppen az ellen az álfialatok felé tett engedékenysége ellen vannak észrevételeink a maga presztízisének és az általános továbbfejlődés lehetőségének ártott azzal, hogy kapuit nyitva hagyta saját maga megkésett epigonjai előtt . . . és ezzel akaratlanul is barrikádot emelt a valóban új mondanivalójú és új formanyelven beszélő fiatalok fejlődése elé.”⁵⁸ A *Dokumentum* írói a fiatal baloldali irodalom nevében emeltek szót a *Nyugat* bezárkózása ellen. Más módon, de a *Dokumentum* is bezárkózó volt, Németh Andor szavával — amit nem bíráltnak, hanem dicséretnek szánt — „extraterritoriális” életet élt.

A *Dokumentum* a magyar szürrealizmus folyóirata, baloldali politikai színezettel. „Nem művészeti folyóiratot csináltunk, hanem szocialista látószögből a mai világ keresztmetszetét igyekeztünk megrajzolni . . . Ellenzék vagyunk” — írják, ismét öten, a folyóirat munkájára visszatérvén.⁵⁹ Ez a törekvés leginkább a „Keresztmetszet” megrajzolásában vált valóra; bőséges tájékoztatást ad az avantgardista művészetről; ismerteti az elementáris zenét, a teljes színházat, Le Corbusier építészetét, a modern táncot, a film és a rádió kérdé-

⁵⁴ Párizsból hazatérve, forradalmi verseit házkutatástól félve egyik barátjának adta át megőrzésre. Később nem kérte vissza, a kéziratcsomó az ostrom alatt megsemmisült. Francia nyelvű forradalmi versei máig egyik francia barátjánál vannak. — ILLYÉS GYULA közlése. 1927-ig tart e kétféle szemlélet és stílus váltakozása, míg végül kialakítja azt a vers-típust, ami a húszas évek végén föléledő költészet egyik legjellegzetesebb iránya lesz.

⁵⁵ ILLYÉS GYULA: 1926 július. Szabad Nép, 1952. február 10.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Kassák lírájának ezt a fordulatát — és problematikáját — először KOMLÓS ALADÁR világította meg: Írók és elvek. Bp. 1937. 60—61.

⁵⁸ A *Nyugat* húsz éves. *Dokumentum*, 1926. december.

⁵⁹ Hat hónapja. *Dokumentum*, 1927. május.

seit, sőt az elementáris tipográfiát is. Ellenzékivé jobbra az avantgardizmusról alkotott fel-fogás teszi s nem a „szocialista látószög”. A *Dokumentum* is része a magát így vagy úgy szocialistának nevező, de az osztályharcos, forradalmi szocializmus ellen felvonuló irodalomnak, amelyhez ugyanúgy oda tartozik a *Magyar Írás*, mint a Bratislavában, utóbb Bécsben megjelenő *Tűz*, vagy Sinkó Ervin lapja, a *Testvér* és a *Dokumentummal* egy időben élő *Láthatár*. Közös jellemzője e lapoknak, hogy valamilyen módon „korrigálják” a proletár pártosságot, és „humánusabb” megoldást keresnek, ami lehet etikus művészet, krisztianus szocializmus, vagy — mint a *Láthatár* esetében — szocializmus marxizmus nélkül. A *Dokumentum* a maga szándékairól szólva a „kísérleti jelleget” hangsúlyozza. „A Dokumentum körül néhány, az itt megüledett tegnapi sehoggy el nem férő, „új ember” éli a maga kísérleti életét” — írja Németh Andor, majd így folytatja: „Nem tartjuk szükségesnek kiujjongani, hogy felfedeztük a szocializmust, hogy hiszünk a haladásban”⁶⁰.

Illyés itt közölte a szürrealizmussal legfőbb belső rokonságot mutató verseit, de az utolsó számban megjelent *Újra föl* már egy készülő költői fordulat jeleit hordozza.

Sub specie aeternitatis a címe egyetlen nyomtatásban olvasható szürrealista hitvallásának.⁶¹ — Mint a hasonló manifestumok, ez a próza-vers is éles értelemmel, szigorú logikával megokoltan lázad fel az értelem és a logika szolgai uralma ellen, követelvén és kinyilvánítván a teljes lázadás jogait. Féktelen, határt nem ismerő szenvedély hevíti sorait, magáénak vallja a legszélsőbb szélsőségeket. Kötelezőnek semmi megkötést nem ismer el, mert nincs veszteni valója. Az automatikus írás módszerének is eleget tesz, lenézően említi a „megúnt szavakat”, s utóbb kijelenti: „kezemben a toll, de fogalmam sincs, mit fogok a következő sorban írni”, azonban ez a kihívás is bizonyos „mesterségbeli literátoroknak” szól, annak a költőnek ajkáról, aki elmondhatja: „Büszke vagyok szabadságomra, a kötetlen szavakra, szívem független irányítójára, Kolombusz kedvére.” A szabadságára büszke, egyedül szívére hallgató költő nem hajt fejet a valóság előtt, hanem uralkodik fölötte. Élet és halál ura, korlátlan pusztító és teremő. Mindez igen logikusan onnan ered, hogy elvet minden megszokottat:

„Hittagadók hitének is tagadója”-ként eljut a legvégső határig: „legmerészebb szírt, a tisztá abszurdum felénk eső partja lesz számomra az indulás kikötője.” Az alkotást nem fékezheti szabály és törvény: a költő szuverén teremő: „A költő nem énekel az esőről. Esőt csinál: — — — — Tapasztalataink vannak arra, hogy a hangsúllyal kiejtett szó előtt milyen gyáván húzódnak vissza a kaotikus jelenségek szörnyei, arcpirulva sorakoznak a parancsszó hallatára. Csak szellemünk bátorságától függ, hogy kipusztítsuk és újra népesítsük a földet. A szó elhangzik, a belélehelt energiától függ, hogy darabokra törve hull-e a földre, vagy ragyogva megáll a levegőben, forogni kezd és borotva éles szárnyaival letarolja a megalkuvás dudnővényeit. Itt az ideje, hogy dekretáljuk a szellem diktatúráját.” Egyetlen ponton állítja meg a szellemnek ezt a teremő-pusztító, lázadó diktatúráját, a függetlenség egyetlen befolyásoló erő hatalmát ismeri el maga fölött: az erkölcsét: „Morál mindennek fölött s a morálnak is csak a szabadságot fűtő tűzére gondolva, és nem logika! Hogy ez a morál bármiben is megkötés lehetne? A parancs itt mindig rohamra szólít, s annak, aki engedelmeskedni merészel, fel kell áldoznia mindent, a jövődőt, az észet, a boldogságot. Hiábavaló volna forrását kutatni: a hirtelen kilobbanó dühöt a környező — és logikus rendben sorakozó! — jelenségek szennyes tirannizmusa ellen, az életet is odadobó tiltakozást vagy az önmagunk ellen fordított bosszút: a legmagasabb erkölcsiséget, amely asszimptotikusan már a legmélyebb romlással találkozik, s amelynek apologetikáját minden idők legnagyobb és legőszintébb moralistája írta meg, marquis de Sade, a mártír.”

Ebből is látható, hogy a szellem diktatúrája, ez a szokatlan heveségű és szokatlanul nyersen szókimondó, végletekben fogalmazó lázadás értelem, logika, megszokás zsarnoksága

⁶⁰ NÉMETH ANDOR: A Dokumentumról. Láthatár, 1927. 3. sz.

⁶¹ ILLYÉS GYULA: Sub specie aeternitatis. Dokumentum, 1927. március.

ellen nem egy világtól elmenekülő költészet credója kívánt lenni. A lázadást itt is, mint egyéb verseiben, elégedetlenség, egy még mindig töredékesen és rejtetten kifejezett elégedetlenség teremti. Elégedetlenség önmagával és a világgal. Hitvallásának magva ez az érzés, szítója a türelmetlenségnek, amely a világot és a költőt egyformán magas mérték elé állítja. A költő legyen merész, és merjen mindent kockáztatni: ez az igazabb tartalma, mint a lírátoroknak szóló kihívás. Megvetése a „következtetés nyálas csúszómászóinak” szól, akik mindent megmagyaráznak, de méginkább szól a megalkuvó gyávaságnak, amely azért nem tud mit kezdeni magával, mert csak a szillogizmus kétszer kettőjét ismeri:

„Izabella ember
Izabella halandó
Minden ember halandó”

Nem a szabatos következtetés zavartalan nyugalma állítja: a rohamra szólító parancsnak engedelmeskedik, ami akár „életét is odadobó tiltakozás”. Inkább a halál — de nem „halálba törődés” — amit maga választ magának: „égő függönybe csavarodva fogja elhagyni a földet, ha kedve lesz rá” és nem „a krajcáros spekuláció és a legszomorúbb hülyeség kormányozta emberi sors.” Kiolvasható a szürrealista elrugaszkodás is némely részletből, felismerhetők a szerep kötelező gesztusai, még a világmegvetés tetszelgő póza is fölrémlik, de ami igazán Illyés sajátja — és módosult kifejezésben, tisztább tartalommal még évekre menően irányítja költői útját —, nem társadalomellenes, hanem az emberekért hevülő büszke kihívás és szép káromlás.

A folyóiratban található többi verse nem követi a vallomás féktelen logikáját, önkényesen szövi a képek és képzetek sorát, de a témának, szerkezetnek mégis előbukkan elmosódott váza. Kusza, de nem amorfi versek. Némelyik szomorúságot áraszt távoli képek egymás mellé állításával, elvágyódó hangulatot ébreszt. Revelációs éneket mond:

„szívem folyondár ami léghuzat
vagy távozó hajók hegyeink fölött
nehéz dala száll
nehéz dal hajlik a füstölgő lámpa
szívéből szívedre a nehéz ág

a kapu előtt már valaki vár
a síkos egekbe foszló út elején
míg melled szomorú térképeim én
a siető lépteiket hallgatom

az éj bokrai közt menekülő léptek
a menekülőt az éj forrásához viszik
a magányosság síkos örvényeihez hol
perceket számláló véred hullámain
út foszlik el felhő távozó hajófüst”

Száműzetésem második keserű
éneke éj⁶²

Máskor rejtelmes messze világok képét idézi, szaharai éjfélt, dzsungleket, óceánokat, sűrűn előtűnnek az utazás emlékei, a vándorlásé, s minden verset „nehéz illatú dalok” lengenek be.

⁶² Dokumentum, 1927. április.

Különös módon, kivétel nélkül minden versében visszatérnek ugyanazok a nehezen magyarázható képek, hangulatok. Most idézett versében:

„siető lépteket hallgatom
az éj bokrai közt *menekülő léptek*”

másutt: „süllyedő ajtók áldozata
süllyedt hajnaloké
e rohanó alkony jégzajlása alatt jól fogd a korlátot
vak vihar tépi arcod naptárának leveleit
álmaid horgonya *micsoda tetemeiket* szed föl
kapitány!
álmosan lengenek mint az akasztottak s halkan
lassú dalba fognak gyermekkorod hangján”

Száműzetésem első keserű éneke⁶³

ismét másutt: „Szót se erről — mondja az ember, most ismerem
meg: barátom ez, *akit megölték* és fülembe
súgja a titkot.”

Hajnali fény⁶⁴

„Tél hozza *csengő késeit*
Minden lehull —
Magunk vagyunk
Mindent szabad
mint a szerelmeseknek az *éhezőknek*
*bebörtönzötteknek a menekülőknél a szélben*⁶⁵

Próza-versében: „A napsugarak a mezőbe vert hatalmas kések. Minden penge ragyog és csattogtatja a szörnyű álombeli fényt. A *pengéken* keskeny csikban tekerődzik a vér. *Megölt barátaim vére* ez — — — — — Távolról ágyúdörgés. Már a várost *ostromolják?* — — — — — Hallom a lépcsőn a *jegyverek lépteit* — — — — — *Hallom a jegyveresek lépteit* s nem mozdulok.”
S végül legvilágosabban:

„A város ég!
Az ablakon át látom a *menételőket* —
a le-lebukó zászló, az üszkös fejek, a felemelt kezek-
ből kilobbanó láng, a szél zátonyain a távoli *akasztottak*,
a pörkölődő reggel!
a közelgő lábdobogás
A fénylő puskacsövek”

Csendben.⁶⁶

Az újra és újra visszatérő képek sorát a szürrealista automatizmus nem érteti meg. A kaotikus vers a rendszertelenül felburjánzó képek özönének nyit utat, s ha ismételt szót, képet vagy fordulatot, az a merő véletlennek tulajdonítható. Az idézett versek is sűrűn élnek a véletlen

⁶³ Uo., 1926. december.

⁶⁴ Uo., 1927. április.

⁶⁵ Uo., 1927. április.

⁶⁶ Uo., 1927. április.

teremtette képzet kapcsolással; szavak, töredék mondatok kusza indáztatásával keltik fel a szomorúság, a rettenet vagy a névtelen honvágy hangulatát. A makacsul ismételt képek azonban elűzik a véletlent, tudatos alakításról győznek meg, bizonyos emlékek és élmények élet-szerű kifejezéséről. A verseken összefonódva, egymásba ömölve hullámszik végig véletlen sze-szély, revelációs szófűzés és tudatos kifejezés, rendezett költői beszéd.

S az idézett képek és szókapcsolatok mit jelentsenek? Erre válaszolni már azért is koc-kázatos, mert bármiféle versnek a „tartalmát” kivonni mindig is merész és nem ritkán kétes értékű vállalkozás. De elkerülhetetlen is, s legyen bár a vers „varázslata” illékonyabb, zenébe, képekbe zárt szépsége megközelíthetlenebb, *jelentése* mégis körülírható, ha az nem is töké-letesen, mi mindenből ered e szépség. A „szabadon” írt vers megértése elé külön akadályokat állít a homályosság, amit a költő rendszerint még szándékoltan fokoz. A megértést készakartan nehezíti, ha például váratlanul össze nem tartozó dolgokat von ok és okozati viszonyba, mint ebben a mondatban: „A lány makacs, tovább énekel, ez az oka, hogy rohamosan leszáll az est” (*Sub specie aeternitatis*). Ugyanez az eredmény akkor is, ha a költőszókat, magyarázó és viszonyító elemeit a mondatoknak egyszerűen elhagyja, mint a *Száműzetésem második keserű éneke* című vers első szakaszában látható. A modern vers tehát mindenképpen az értelmet állítja nem kis próba elé, vagyis a *jelentést* rejtje el, ami a hagyományos költészetben csaknem mindig félreértés nélkül kiolvasható. Az idézett sorok jelentését is kérdőjelek veszik körül. A múlt vagy a jelen látomásai?, kik a halottak és akasztottak, kik menekülnek és ki elől?, mit jelent a fegyveresek fenyegetése? — és így tovább. Ezek a sorok azonban aligha fordíthatók le köz-vetlen, szó szerinti értelmük, vonatkozásuk és kapcsolataik szerint. Nincs erre mód, mert épp a kapcsolatok szálait metszette el túl korán a költő, mielőtt a föl villantott értelem fokozatosan kibomolhatott volna. A fenyegetést és a fenyegetettséget mégis észrevesszük, kiérezzük a kusa-ságon és a homályon át. Ha eddig kétféle költői elv viaskodására kellett ráfigyelnünk, ugyanezt a szürrealista hitvallás környezetében található versei még kiütőzöbben mutatják.

A *Dokumentum* utolsó számában közölt *Újra föl* című verse sok kérdést megvilágít. Itt már nyíltabban beszél, közvetlenebbül fogalmaz. Innen érthetjük meg, hogy szürrealista verseiből kiolvasható nyugalanság, önemésztő viaskodás, küzdelem a kifejezéssel, reális és irreális elemek váltakozása mind a *forradalmár költő* átmeneti alkotói nehézségeire vallanak. A forradalmi világnézet küzd a formával, a teljesebb megszólalásért.

Újra föl

magánosságodban lombtalan
szél kapta el hulló gesztusaid levelek buknak mögötted intések búcsúzások
a síkos járdán hol véletlen s percek szigorú árama sodor micsoda szél ez
micsoda víz
mi fojtotta beléd a szót évek óta mi fojtotta beléd a kiáltást felébreszthetetlen
feledés enyhe hullámain fel-felriadt ujjaid hány ág után kaptak hányszor
a nap köteleibe
a síkos járdán hol annyi vér ömölt kiköpött düh undor kiköpött keserűség füst
hányszor elszakadt itt kezeim horgonya szívem horgonya hányszor felszakadt
szállodai szobákban hol délután a halál hervasztja az inget
délutáni szobákban hol a gyúrt ing emlékeztet a halálra s hervasztja a szerelmet
hervadó szobákban hol a vánkossok közt haldokló szerelmed illata árad életed
ebben az áramban minek ízét éreztem csak irányát soha
bölcsönkre keringő lágy liliompihéék anyánk meleg dalából
forró csírájára alig emlékszik már a lombhullató szív az öntözetlen szem
simogatások legyezték egykor arcunk nővéreink kezei tejnedvű levelek
üzenetek illata ó tavasz ide érnek némán kimúlni az elsüllyedt harangok
nyelvük alatt a kifejthetetlen gyöngy a panasz

vidámság puha madaram torkában undorodva némítottalak el
gyermekkoromból ajtók dörrenését hallom az elítélt lehanyatlik
a tükröt a tényért a kilincs szárnyait
a könnyező ablakot kéményem búcsúzó zsebkendőjét a dalt
egykedvűen hagytam el
mögöttem egy állat sírja ömlő vérét
sarkokon levágott kéz mutatja sorsom
tovább

tovább csak tovább születés és halál légvezetékben lebegő fűrtökkel ha ingadozva
emlékeztet könnyű felhői alatt kicsit elfogódva kicsit óvatosan
óvatosan s belül már gyászoló eleganciával esti szellők finom ízlése szerint
tűnődés s hasztalan cigaretták ízével a fejben
jobb felől a süket bal felől a vak közönyös kezeid
légüres ez a táj állnak a felhők dermed a csend hallani amint
hűvös ködökben sisteregve forog a kíméletlen nap a kíméletlen hold
a nedves lomb az ablakhoz verődik a halott házmeister szívére fordul
hasztalan zajongnak hasztalan döng a kapu fáradt ő fáradt a folyosó puha
szőnyegén tompuljon el az élet ússzon el az élet ússzon el benne amiként
az ő élete is már mély pataokban úszik s felelget a vízsusogásnak
légüres tájban hol csak a gyárkémények s a bebörtönzöttek gondolatai
füstölnek fel az elnéptelenedett magasságokba egy múlt századbeli isten
ködhullája felé s csak a külvárosok el- s felbukkanó zátonyai között
csavarog még egy ittfeledett dal átsap szívemen ám róla ezúttal nem kívánok szólni
valamint az akasztotról sem ki e dal fodraiban leng és figyelmeztet
sorsomra sorsodra mely várakozások s ábrándok csendjében foszlik észrevétlen
korommá s lecsapódik hajnali folyókra valamint
a várakozás-mélyítette szemekről sem gyalázatukban érő szeretőkről
egy szegény de szép munkásleány történetéről az elveszett kőműveslegényről
kiről levedlettek már az enyhe költészet s megváltás jelzői s már egyedül
riad csak reggelente a didergő jövődő s a gyárkürt jajaira
nyíló fejeket ingat ez a szél lassan súlyosodnak s fonnyadtan hullnak le a
keserű ágakról
s a megnémult paraszt száradó élete egyenletesen száll pipája füstjében a
csillagtalan estbe
savanyú ízét érzem szájamban annak mit nem mondhatok ki s nem nyelhetek le
fekete fogú kísértetek fogják karon délután a munkakeresőt a lágy pompa és
hatalom tornyai alatt
az éhségről általában bármennyire költőietlen s divatjamúlt is már az éhségről
az ú. n. proletáriátus szenvedéseiről
az öngyilkosság hirtelen csöndjéről
s a hördülésről mi annyiszor elállítja szívem kronometrikus dobogását
annyiszor elállítja
ebben az áramban minek ízét csak eddig irányát soha
távolodva egyre attól mi lehetél volna kicsit közönyösen kicsit elfogódva
ügyesen siklódtam a nap kései között s akadályokon át mikről magam sem
tudtam mitől választanak el
feldobva párszor a szintváltó szívet egy mosoly ellenében vagy csak a játéért
fej vagy írás veres fekete mosoly vagy harag mi a véletlen égből az
érkező arcába zuhan
a simulékony ujjakkal megejtett ajtó széljárta üres balkonra nyílt alatta a tenger

a szelíd gesztusokkal félrehúzott éj mögött a napba ásitó hajnal várt
unalom s a kaland lépcsőin a rohanástól lélekzetet veszve a rémülettől
megálltam hallgatóztam a nyitvahagyott ablakon gyermekzokogás
hajolt mint finom füst micsoda üzenet ez volt az ifjúságom
rügyek emléke ó tavasz mikor Ikarusz kibontotta szárnyát
s egy keleti ország szívéből a remény csattogva felszaladt mint a lift
savanyú ízét érzem számban annak mit nem mondhatok ki s nem nyelhetek le
a bezárt elfeledt penész hűvös virágaival koszorúzott agyban
áporodott álmok s nyirkos tükrök között kései visszhang
dobban visszaverődik hullám lesz s e hullám bosszús morajlásaiban
felzúdulnak az elárult tervek lekésett indulások
a nehéz fejet támasztó tenyér kagylóiban micsoda szélvész megveszett orkán tengeri zaj
elfeledt kézfogások eskük simogatások zokognak mialatt
a láthatár mögött üvöltve merülnek fel a fiatal hónapok
röhögve kapnak a nap szekerére dörög a patkó keserű kormot habzik az ég
csend! fel a függőnyt! az éj ráncai közt halálraűzött bekerített állapot
emlékek kuszált szavak bozótjaiban a földet harapva véres szemekkel rázza a húsbavágó erek
indáit finom lasszók s csörgő serpentinek fején de szélköszörülte nád s gyöngyházfogú
csapdákban kínozott teste utolsóira feszül forog vért köpköd ugrásra lapul bordái közt a nyíl
föl föl az arccal égő poreső verje szemünket vagy a hatalmas gúnykacagása
gyávák szittkai vér — az éj ráncai közt halálraűzött utolsó odvában bekerített állapot
torpan véribé kóstoi s a holdra hörögve felveti testét
s ebben az ugrásban pattan a húr s a túlfeszített szív
siket zakatolással pergeti vissza a gyengéd ujjakkal s estéről-estére oly óvatosan
fel-felhúzott életet s aztán dermed a csend megállnak a felhők s hallani
amint az első hajnali óra felcsapja szárnyait
ebben az áramban aminek eddig ízét éreztem csak
s aminek irányáról —
zokogó gépfe gyverek gyors ütemére fogom a bosszú sűrű dalát dalolni tinéktek

Ami első pillantásra föltűnik, a vers alakja. Végig kis betűvel írt, sehol egyetlen írásjel, mint áradat zúdul végig. Hat szakaszra tördelte, teljesen szabálytalanul, vagyis a hagyományos poétika szerint szabálytalanul (Sorrendben egy-egy szakasz, 13, 7, 12, 31, 15, 17 sorból áll.) A sorok hosszúsága is kiszámíthatatlanul, „rendetlenül” váltakozik. Rövid, néha egyetlen szóból állót hosszan hullámzó, terjedelmes sorok követnek. Rímek nincsenek, olykor hangsúlyos, másszor időmértékes ritmus tagolja vagy lebegtetí némelyik részletet. Minden ízében szabálytalan, saját törvényű: ez a verstípus lesz néhány évre Illyés elidegeníthetetlen sajátja.

Mit akart elmondani? Már ennek a kérdésnek feltevése eleve elhárítja, hogy „tőről metszett” szürrealizmussal van dolgunk. „Jelentése” van a versnek, „mond” valamit: nem témátlan, tárgya van, amit ki akar fejezni. A szürrealizmus elveti a jelentést, illetve nem megszokott értelműt teremt. Viszont igaz, hogy nyugtalan és szeszélyes hullámzása, megértését homályos, nehezen követhető utalások nehezítik.

A vers élén éles hatású sor üti meg szemünket: „magánosságodban lombtalan”. A nyitány fontos jelentéseket zendít meg. Erre hoz feleletet a befejezés is. Magánosság, kidalolatlan, visszafojtott szavak, az elmúlás jelei: az első szakaszban ezek a képei. Meglepő a kavargás, múlt, jelen, búcsúzás, fájdalom s most még sejtelemszerűen valami komorabb jelentésű érzés tolong, csak nem úgy, abban az esetleges rendben, ahogy a tudat mezején sorra elvillannak. Ha „szabadon” is, de él a vers alaki elemeivel. És egy sajátságos feszültség és indulat áramlatába ragad: felkiáltást csönd követ, erre kérdés következik, nekieredés és visszatorpanás váltakozik. A másik jellegzetesség a visszatérő elemek szerepében rejlik. Rögtön a vers elején

föltűnik egy összetétel: „a síkos járdán”, ami még ugyane szakaszban újra előjön. Amit megismétel — ősrégi eszköze ez a lírának s egyáltalán minden irodalomnak —, arra nagyobb nyomaték esik, azt kiemeli és felfokozza. Az első strófa eme kettőzésének nincs különösebb jelentősége, de ezt a formai leleményt később még alkalmazza és fontos szerepben. A második szakasz tárgy-szerűen érzékelhetőbb tájra visz: a költő gyermekkorát lebbenti elének, — annyi későbbi Illyés vers témáját a gyermekkor édes világát, az anya liliompihés dalát. A verskezdő sorra itt esik egy visszavilágító sugár. „Lombhullató szív” e helyen az idő elmúlását, az édes gyermekkor elvesztését fejezi ki. Ezért érzékelhetjük most már a „magánosságodban lombtalan” kezdetet úgy is, mint ami a családból kiszakadt költő fájdalomainak is foglalata. Ez a jelentés azonban csak most világosodik meg, a második szakasz tesz hozzá érzelmi-hangulati többletet. Az első szakasz tétovaságot, bizonytalanságot is sugallt, a visszafojtott indulat szomszéd-ságában, abba belefondódva, „hányszor elszakadt itt kezeim horgonya szívem horgonya” olvastuk, s erre szintén mint magyarázó válasz érkezett a második strófából: „simogatások legyezték egykor arcunk nővéreink kezei tejnedvű levelek.” Úgy látszik tehát, hogy a „lombtalan” élet a családból kiszakadás következménye és ezt a benyomást a vers keveset mondó következő szakasza sem másítja meg, bár valaminő érzelmi és gondolati továbbhullámozást érzékeltet. A negyedik annál erősebb és hatásosabb: mind egyre messzebb vezet. Vigasz nélküli világba jutunk, az egyetlen komor hangulatú sort („a síkos járdán hol annyi vér ömölt, kiköpött düh undor stb.) újak követik, a szólám fölérősödik. Most bizonyosodhatunk meg, hogy a költő nem privát fájdalomról énekel. Megdermedt, elnéptelenedett és kiszolgáltatott tájról szól, „hüvös kódokban, sisteregve forog a kíméletlen nap”. A terrort idézik elének a sorok, a kíméletlen elnyomást, ami a külvárosok lakóit sújtja: „bebörtönzöttek gondolatai füstölnek fel az elnéptelenedett magasságokba.” Az elsvárosodott világ ellenszere a gúny, itt még épp kivillan: „csak a külvárosok el- s felbukkanó zátonyai között csavarog még egy ittfeléd dal átcsap szívémen ám róla ezúttal *nem kívánok szólni, valamint az akasztotról sem.*” Néhány sorral arrébb annál leplezetlenebbül és élesebben szikrázik elő: az „elveszett kőműveslegény” a „megnémult paraszt”, kik a „lágy pompa” s a „hatalom tornyai” alatt jelennek meg, a vers egyik súlyos gondolatának kimondhatását készítik elő: „az éhségről általában bármennyire *költőiellen s divatjammal is már az éhségről az ú. n. proletáriátus szenvedéseiről.*” Az ötödik strófa egyszerre értelmet nyit sok mindenre. Eddig már kétszer fordult elő a kimondhatatlanság felett érzett keserűség és önvád: „mi fojtotta beléd a szót évek óta mi fojtotta beléd a kiáltást felébreszthetetlen”, s azután: „savanyú ízét érzem szájamban annak, mit nem mondhatok ki s nem nyelhetek le.” A forradalom üzenete és gyásza kerül a vers középpontjába: erről nem tudott beszélni, ezt nem tudta kimondani: „ó tavasz, mikor Ikarusz kibontotta szárnyát s egy keleti ország szívéből a remény csattogva felszaladt, mint a lift”, s megismétli az előbb idézett sort, nagy nyomatékkal, amit helye biztosít, s innen válik félreérthetetlené hogy a kimondhatatlanság az „ikaruszi időre” vonatkozhat.

Megint egy késleltető szakasz következik utána az indulat egyenes, kerülgetést nem tűrő kitörése, sőt kirobbanása: a kimondhatatlan dal fölszáll, elnémíthatatlanul. A megdermedt világ és didergő jövőendő láttán föltámadó indulat elérte tetőpontját a bosszú sűrű dalában . . . Látnivaló, az *Újra föl* nem „valódi” szürrealista vers. Bonyolultabb és kötetlenebb módon, de nyomon követhető lelkiállapotot tükröz. Felépítése szerint nem egyenes szerkezetű, érzelmi világa nem lépésről lépésre haladó mozgásban fejlik ki. Hol szétindázik, hol meg összetorlódik a vers anyaga; a szerkezet is követi a költő látszólagos tétovaságát. A rendezetlen gomolygásban is kitapintható azonban a célra tartó alakító szándék. Eleget tesz az elemi szerkezeti törvénynek — a versnek van eleje és van befejezése — de ennél többet is megvalósít. Az ismétlés és késleltetés a költői fokozás szolgálatára rendelt. A szabálytalanul következő szakaszokat az érzelmi állapot egyes mozzanatainak tekinthetjük: a vers minden szakasszal előre halad. A magánytól és tépelődő önvádtól, a háborgó elégedetlenségtől eljut a bizonyosságig: a közös baj vállalásáig és a vád kimondásáig.

Nincs azonban minden ízében átvilágítva, jelentése szó szerinti értelemben nem követhető végig. A kuszaságot magyarázza az is, hogy nem „kész” eredményt, lehiggadt lelkiállapotot tükröz. Beavat, közvetlen részesévé tesz a gomolygó, nyugtalan világnak. A folyamat előttünk játszódik le, in statu nascendi rögzíti, a tépelődő, önmagával vitázó gondolat alakulásának és célhoz érésének lehetünk tanúi. A líra egyik törvénye, hogy a vers folyamatban bontakozik ki, a világot a költő szubjektumán át tükrözi különböző terjedelmű és mélységű élmények mozgalmasságában. Az *Újra föl* egyéni jellegzetességet ad a lírai folyamatosságnak: a formátlanság szemünk láttára egy versben válik formává, az alaktalanság szilárd alakot nyer. E sajátos folyamatosság részint még a szürrealista alkotási módszerre mutat; a költő „élete áramának” fölidézésében részesített. Az élet spontánul fejlődő „áramát” kívánták a szürrealisták is nyomon követni, közvetlenül és irracionális távlatok érzékeltetésével. Az „élet árama” Illyés versében is hordoz ellenőrizhetetlen elemeket, mégsem a szürrealista alkotói módszer és világlátás formáló elvét érvényesíti. A rendezetlenség arra való, hogy mennél nyomatékosabban tűnjék ki az élet áramának „iránya”. Ez viszont más természetű elv uralmát terjeszti ki a versre: a témátlansággal szemben a témáét, a kaotikus alaktalansággal szemben a rend igényét. A szürrealizmusból örökölt irracionális épp csak beszívárog a versbe a szabadabb képzetkapcsolások révén. Az *Újra föl* átmenet: a tiszta szürrealizmus után meggyökeresedő típus egyik változata, az automatizmus felszámolása. Ösztönös és tudatos ihlet kapcsolatából született; e viszony nem fékezi, hanem érvényesülni engedi a költői spontaneitást. Versalakításnak e formája a költői életmű igen rövid szakaszán él; s hozzávaló kedvét mihamar elveszti Illyés, az ösztönös-spontán teremtésnek kevés helyet enged; szigorú fegyelembe zárja magát, kialakítván az új költői realizmus formáit. Éles metszetű, világos képeket rajzol, szóhoz juttatja a tárgyias elbeszélést, tollát az értelem vezetésére bízta. Az *Újra föl* egyedül érzelmi-gondolati magvában, témájában hordozza a későbbi versek jellemét; mint verstípus, kizárólag az induló költő tulajdona. A hazatérés élménye és megrázkódtatása készítet Illyést költészetének átformálására. Az *Újra föl* még a párizsi évekhez is tartozik, de már az új igény alakulásának némely jegyét is magán viseli.

Miklós Béládi

GYULA ILLYÉS ET LE SURREALISME

Gyula Illyés a émigré à Paris en 1921 à l'âge de dix-neuf ans, au temps de la persécution des communistes. Il suit des cours en Sorbonne et prend une part active dans le mouvement culturel syndicaliste des travailleurs hongrois à Paris. D'abord paraissent en grand nombre ses traductions dans diverses périodiques des écrivains et aussi à Budapest. Il a traduit en hongrois la pièce de Cocteau, La Tour d'Eiffel, des vers d'Eluard, de Marcel Sauvage, Blaise Cendrars, Pierre Jean Jouve et d'autres. Pendant son émigration il n'a publié que peu de poésies originales. Sa maturation poétique s'étend à plusieurs années. Il se joint au mouvement des surréalistes, il se lie d'amitié avec Eluard et Aragon. Une compréhension complète l'attache aux surréalistes; il ne put cependant jamais s'adonner entièrement à l'expression poétique surréaliste, à la manière automatique d'écrire. Il n'a pas pu ressentir sans réserve «l'explication du monde» surréaliste: l'attraction de la réalité était plus forte que celle de la „surréalité”. Paris et le surréalisme signifient quand même un motif précieux dans sa formation — c'est à ces années que remontent les racines de sa manière de voir «européenne». Après l'expiration du mandat d'arrêt, en 1926, il retourne en Hongrie. Dans la même année il s'engage en qualité de collaborateur permanent à la revue intitulée Dokumentum (Document), rédigée par Lajos Kassák, le seul périodique notable du surréalisme hongrois. C'est ici que Gyula Illyés a publié aussi les vers qui montrent encore quelques caractéristiques du style surréaliste, mais laissent déjà entrevoir un style réaliste plus dénoué, plus flottant. Ses vers intitulés „Újra föl” (A nouveau vers le haut) exemplifient cette période de transition. Ses lignes dissolues associatives montrent autant l'influence de «l'intuition spontanée» surréaliste, comme la conscience de la formation poétique qui s'annonce. Ces vers, les plus beaux de la revue Dokumentum, élèvent un monument à la mémoire de la chute de la révolution hongroise, du „temps d'Icare”.

Balassi kiadatlan végrendelet-töredéke

A szepesi káptalan levéltára (Szepesváralja) őrzi Balassi ismert magyar nyelvű végrendeletét 1585-ből. Kutatóink figyelmét azonban elkerülte az ugyanott található latin nyelvű végrendelettöredék, amely a káptalani hiteles hely jegyzőkönyvében a magyar nyelvűt közvetlenül megelőzi.¹ A magyar nyelvű szöveg rendelkezéseinek az első harmada szerepel e latin nyelvűben s a bevezető sorok kivételével csaknem azonos fogalmazásban. A bevezető részben a szepesi káptalan mint hiteles hely tanúsítja, hogy a beteg Balassi nem tudván személyesen felkeresni a szepesi vagy más hiteles helyet, két megbízottját, Sárosi Tamás és Komár György kanonokot küldte el végrendeletének hitelesítésére. A magyar nyelvű végrendelet 1585. október 3-án készült, s valószínű, hogy Sárosi Tamás és Komár György ennek a szövegével jelentkezett a szepesi káptalannál.

Az alábbiakban közöljük a végrendelettöredék szövegét:

Testamentum Valentini Balassa²

Nos capitulum v. universis, quod cum Nos ad instantem et legitimam petitionem Magnifici domini Valentini Balassa de giarmath, comitis Comitatus Neogradiensis, qui propter adversam suam valetudinem nostram vel alterius loci credibilis venire nequivisset in praesentiam, duos e medio nostri videlicet venerabiles magistros Thomam Saarossium (?) et Georgium Komar socios, fratres et concanonicos nostros ad infrascriptam testamentariam dispositionem exaudiendam nostro pro testimonio fidedignos duxissemus esse transmittendos. Ipsi tandem exinde ad nos reversi nobis sub iuramento pariformiter retulerunt hoc modo, quomodo ipsi sabbatho proximo ante festum beati Galli confessoris novissime transactum praeterito ad facies arcis Wywar dictae in Comitatu Liphthoviensi Existens habitas (?) consequenter ibidem erga praefatum Valentinum Balassa de gyarmath in lecto aegritudinis suae decumbentem accessissent, qui quidem Valentinus Balassa (corpore quidem infirmus sed mente (parites) et anima sanus coram antedictis testimoniis nostris personaliter constitutus tale ultimum verum, legitimum ac reale fecisset testamentum: Imprimis autem animam suam Deo, omnipotenti creatori suo commendasset, corpus vero terrae honorifice sepeliendum. Quoniam vero cuilibet christiano homini morituro necessaria heredum iura tangi vel affici convenit, proinde idem dominus testator quoque de bonis et rebus suis mobilibus taliter disposuisset, quod ipse totalem portionem suam in praedicta arce Wywar et in Wegles arcibus nuncupatis, quae inter res mobiles tanquam bona pignoratitia computantur cum cunctis suis pertinentiis, ceterisque rebus pariter mobilibus aureis item et argenteis ac allodiaturis cuiusque generis existant universis generosae ac magnificae dominae Christinae Dobo de Ruzka consorti suae testamentaliter legasset. Item habet idem dominus testator cum magnifico domino Francisco Balassa de giarmath fratre suo ter mille florenos viennenses in camera salium in banche sive in interesse, fructus illius summae seu usura annalis ipsum testatorem ex dimidia parte concernit, quam quidem usuram seu fructum ex dimidia portione sibi congruentem simili ratione memoratae dominae Christinae Dobo de Ruzka consorti suae legasset. Item magnificus quondam dominus Johannes Balassa genitor ipsius testatoris una cum magnifico domino Andrea similiter Balassa de gyarmath dederant mutuo ad interesse magnifico domino Francisco Dobo de Ruzka duodecim millia florenorum Hungaricorum. Ex qua quidem summa edunt ad partem ipsius domini testatoris tria millia florenorum et

¹ Szepesi káptalan levéltára (Szepesváralja) Prot. 1586. fol. 24.

² A rendkívül nehezen olvasható kéziratról készült mikrofilm megfektetéséért SINKOVITS ISTVÁN professzornak tartozom köszönettel.

ex eadem summa duodecim millia florenorum deputati fuerant bis mille florenorum, quos praetacta domina Christina Dobo pro sua paratu (?) exsolvere dicto domino testatori debuisset, eosdem bis mille florenos eidem dominae consorti suae gratuito relaxavit et condonavit. Ita ut nullus fratrum ipsius domini testatoris nullo, unquam tempore hanc summam super praedicta domina Christina Dobo, iure vel quovis alio modo a modo deinceps requirere vel exigere posset. Nam idem dominus testator de praetacta sua portione tria millia florenorum sibi ex sepedicta summa duodecim millium florenorum provenire debentium hanc bis mille florenos eidem dominae coniugi suae relaxavit. Restabunt adhuc mille floreni, quibus dictus dominus Franciscus Dobo eidem testatori obligaretur, hos siquidem mille florenos praefato Francisco Balassa fratri suo legasset. Item res suas argenteas, quarum numerus sibi non constat, quia etiam regestum est super his deperditum, quae in arce Saarospathak vocata remanserunt in quibus quidem rebus argenteis habentur scutellae, cuppae et alia fragmenta argentea, orbes argentei, haec etiam sepedictae dominae consorti suae legasset. Item habet in eadem praeterea arce idem dominus testator tres sellas deargentatas, duos pugiones argentatos et deauratos, duo fixoria argentea vulgo hegiesther(ek) dicta, alterum argento solum, alterum argento deaurato tectum, unam galeam deargentatam, unam loricam deargentatam . . . unum collare equorum ex argento deaurato, unum antile et postile epiphia equorum argenteum et deauratum, unum par calcarum ex argento, unum frenum deargentatum et deauratum, unum frenum quo equi ligari solent, quod Johannes [Horvat?] praeparavit deargentatus, unam galeam deargentatam in Velethe habet, cuius genae, et collaria acrostra ex argento deaurato sunt fabricata quas quidem res omnimoda militaria instrumenta domino Francisco Balassa strenuo militi ac fratri suo charissimo testamentaliter legasset. Item quod ad

*

A kritikai kiadásban szereplő magyar nyelvű végrendelet szövegén³ az eredetivel való összevetés után néhány igazítást kell tennünk:

Kritikai kiadás

Kézirat

342. l.

7. sor: hagyom az én
11. atyám hagyott
12. tizenkét ezer forint
14. az ő részéből
16. mert én
26. ezüstös aranyozott szügyelőm

az my kewes wagyon mynd majorsagal
egyetemben, hagyom az en
atyám adott
tyzen két ezer forintnak
az ő résziről
mert az en
eszüsteos szügyeleöm

343. l.

14. szerint az
16. ne foglalhassa
24. az várbeli
37. minden egy

szerýnt, az en
ne foglalhassa el
az vj varbely
mynden ruhamot egy

344. l.

18—19. millesimo quingentesimo quinto

millesimo quingentesimo octuagesimo quinto

Komlowszki Tibor

Kovács Kálmán

HOZZÁSZÓLÁS A REALIZMUS VITÁJÁHOZ

Régi állítás, hogy az ész nem önértékű, mert azok a célok és eszmények határozzák meg értékét, amelyek felé törekszik, amelyeket szolgál. Hiába érződik Ferenczi László cikkében a felfedezésre vágyó értelem izgalma, elkedvetleníti az olvasót az a játékos felelőtlenség, ahogyan ráerőszakolja ötletét az anyagra. A kutató elme sok mindent vitathat, de önmagának mond ellent, ha kalandokká szegényíti expedícióit, s a szellem nevében vet Prokrusztész-ágyat a szellemnek. Akárhogy vélekedünk is Arany „személytelenségéről”, bizonyos fokú objektivitás a történetírónak sem árt. Legalább annyi, hogy ellenőrizze koncepcióit, hogy igyekezzon valamennyire is összehangolni őket a tényekkel, a valósággal. Egészséges irodalmi közéletben persze még a „kisértetjárásnak” is lehet haszna; új eredmények kristályosodását indíthatja el, ha fényt vet fogalmaink tisztázatlanságára, és elégtelen megoldásokra hívja fel a figyelmet. Az a polémia, amely e folyóirat hasábjain bontakozott ki, túl is haladt már Ferenczi cikkén. Általánosabb problémák felé fordult: a múlt század második felének realizmusát vitatja.

Nem véletlen, hogy éppen a forradalom utáni költészetben okoz legtöbb gondot a realizmus értékelése. E kor művészi folyamatai beletorkollanak a XX. századba, tehát a modern irodalom kialakulásának bonyolult előjátékát figyelhetjük benne. Ráadásul túlságosan zezgus a fejlődés. Heroizmus és idomulás, erőfeszítések és kudarcok népesítették be a történelem útvesztőit. Az irodalmi ellenzék meglehetősen vegyes konglomerátum volt politikai és művészi szempontból egyaránt. Az akadémizmus nemcsak a reális társadalomábrázolást akadályozta, hanem szembe fordult a romantikával is. Az új, az ellenzéki tehát nem mindig azonosítható a realizmussal, viszont a Gyulai-hagyománynak is voltak olyan elemei, amelyek a realizmus felé mutattak. További nehézséget okoz a külföldi irodalmak hatása. Ismeretes, hogy 1849 után ismét megbomlott a magyar és a világirodalom harmóniája, ismét tanúi lehetünk annak a sokat emlegetett „fáziskülönbségnek”. A század utolsó harmada aztán egyszerre próbálta asszimilálni az elmúlt 50 év torlódó irányzatait. Itthon a pátriárkai kort megért romantika igézte meg a lelkeket, de igézte a realizmus felé törekvők bátortalan lépteit is. Mellettük ott kavargott a kor szinképében a naturalizmus, a szimbolizmus, az impresszionizmus, tehát a realizmuson túljutott irányzatok. Hatottak már az introverziót sugalló filozófiák, főleg Schopenhaueré, amelyek szintén nem kedveztek a realitást jellemző személytelen, közlő-elbeszélő, boncoló-bíráló, objektív írói magatartásnak. Óhatatlanul belebotlik az ember a kérdésbe: várhatjuk-e, hogy ilyen torlódó, örvényes helyzetben a realizmus tiszta képlete szülessen meg? Véletlen-e, hogy Eötvös és Móricz realizmusát vitathatatlanul érzi a köztudat, de a közöttek szakasz értékeléséért kiegyenlíthetetlennek látszó nézetek küzdenek egymással? Az ellentétek pedig tovább szaporodnak. Király István; Barta János és Mezei József után hovatovább számolnunk kell a negyedik koncepcióval is: Gergely Gergely kandidátsi disszertációja Tolnaiban látja Eötvös folytatóját és Móricz elődjét.

A nézetek sokfélesége bizonyára elvezet a „magasb harmóniá”-hoz, a színvonalasabb szintézishez, s bizonyára árnyalja majd fogalomkészletünket is. Mert jelenleg valóban van feszültség az irodalomtörténeti anyag és elméleti kategóriáink között. Oka jórészt néhány évvel visszább keresendő. Arra a periódusra gondolunk, amikor még csak a realizmus és az antirealizmus harcának tekintettük az irodalom fejlődését, s amikor a realizmus fogalma értéktelletté szublimálódott. Két irányú következménye ismeretes; a történetíró értékmentő misszióként vélte, ha minden körülmények között bebizonyítja a költő-író realista mivoltát. Ugyanakkor egyre történetitlenebb, általános elvvé, szinte ismeretelméleti kategóriává fágította a realizmus fogalmát. Ferenczi cikke mellett ez a „minden érték realista”-elv is szerepet játszott a vita kirobbanásában.

1. Móricz és Arany

Kísértetjárás — említettük korábban. Bizonyára könnyebben vitatkoznánk Ferenczi Lászlóval, ha nem kísértene szemlélete mögött Móricz 1931-es cikke (*Arany János írói bátorsága*). Így azonban szükségszerű kitérésre kényszerül az ember; mindenképp keresnie kell az előd, az ősz túlzásának okait. Mert mondjuk ki nyíltan: a szellem különös megbicsaklása volt Móricz írása. Küzdelem, amelyben igazságtalanság árán védte igaz eszményeit.

Ha cikkét olvassuk, az az érzésünk támad, hogy elemi erejű expresszív vágy billentette meg ítéletének iránytűjét. Az *elveszett alkotmányt* lapozgatva egyszerre kavarodhattak fel küzdelmes életének keservei: meghurcoltatás, a fejére szórt vádak, hogy gyalázza a magyart, hogy vét a nemzeti becsület ellen, hogy rombolja az állam tekintélyét. Talán sérelmeit bolygatta fel a mű, amelyeket a fehérterrortól kellett elszenvednie, talán a jobboldali bojkott nyomasztotta, amely a sarlósokról írt cikkei miatt szakadt rá, talán a világgazdasági válság nyomora sötétítette el lelkivilágát. A zaklatott író első rádöbbenése éppen az volt, hogy az ő korában meg se lehetne írni az új *Elvesztett alkotmányt*, mert sokkal fenyegetőbbek az író figyelmeztető tilalomfák. A nyomott ember kifejezésvágya aztán már az indulat logikája szerint haladt: szinte alkalom lett számára az olvasmányélmény, hogy az írói bátorságot glorifikálja, még Arany iránti igazságtalanság árán is. Mert 1857-ben *A walesi bárdokat* írni, — ehhez mégiscsak kellett némi bátorság, s talán több is, mint a társadalombíráló realizmus folytatásához. Emezt csak az egységes ellenállás eszmei cenzurája tiltotta, amazzal viszont egy egész zsandárrendszer.

De más tényezők is fokozták Móricz rokonszenvét *Az elveszett alkotmány* iránt. Egyik idézetét így kommentálja: „Korunk szociális és tiszta emberi hangja ez. Ezekben a sorokban jelenik meg először az a szociológiai szemlélet, amely csak most, szinte száz év múlva nyert polgárjogot Magyarországon.” Fel kell figyelnünk a *szociológiai szemlélet* fogalmára; nem nehéz rájönnünk, hogy a kritikai realizmus specifikumát nevezte így Móricz. Am bizonyára jelent valami többletet, helyesebben valami sajátosat is, hiszen a 20-as, 30-as évek fordulóján érdekes jelenségek figyelhetők meg regényíróink művészetében. Ekkor írta két legzordabb regényét, a *Forró mezőket* és a *Rokonokat*. Komor atmoszféra üli meg cselekményüket; nem hagyta az író felszínre törni örökös szépségvágyát, amely máskor mindig talált módot, hogy rácsodálkozzon alakjainak egy-egy mozdulatára. Feloldódás nélkül kíséri hőseit a pusztulás útján, s mintha csak a törvényszerű folyamatok rendezésére korlátozná erejét, s tudatosan elzárkózna az élet kozmikus gazdagsága, líraisága és szépsége elől, pedig szinte minden művét jellemzi az ilyen irányú átéltség. Hiányoznak belőlük a lírai felhangok, mert az elkomorodott lélek csak a nagy, tragikus társadalmi tények ábrázolására koncentráltta magát. Közélt ekkor már Móricz művészi világához az a szociologizmus, amely a *Válasz* szerkesztőségében megérlelte a *Magyarország felfedezése* című sorozat eszméjét. Nem véletlen, hogy szociográfiai regénynek nevezzük a következő regényét, a *Boldog embert*, s azoknak a fiataloknak vált mintaképévé, akik „rövidesen szétajaznak az ország tájaira, hogy pontos és pontoságukban felhaborító, változást követelő leírásokban ismertessék a magyar parasztság ... kiszolgáltatottságát...” (Nagy Péter). Jó György boldog életét ugyan ismét a „régit”, a gyönyörködni is tudó Móricz írta, de fellazította a realista regény hagyományos kereteit. A cselekményt és a jellemrendszert elárastotta a falu apró jellegzetességeivel. Néprajzi és szociográfiai színezetet nyert környezetrajza, s a mű lassú, feszültség nélkül haladó folyama egyszerre tükrözte az alapvető társadalmi irányokat és a falusi élet áradóan gazdag néprajzi tényeit.

Valóban felismerhette elődjét Móricz *Az elveszett alkotmány* írójában. Felismerhette a nagy társadalombírálot, de azt a „szociológiai szemléletet” is, amelyet fentebb jeleztünk. Régen észrevette az Arany-irodalom, hogy költőnk pályáján szinte páratlan a személyes élmények ilyen gáttalan áradása. Magának írta az eposzt, minden előzetes terv nélkül. Bosszúságát akarta kiönteni, s szinte tobzódott megfigyeléseinek papírra vetésében. Az írói bátorság, a társadalomszemlélet mellett éppen az életények bősége és közvetlensége ragadta meg Móriczt. „Pompásan ismeri környezetét” — állapította meg a fiatal Aranyról. A „tény-tisztelet”, a „szociológiai szemlélet” aspektusából látta oly nagyra *Az elveszett alkotmányt*, s ezért volt különböző a társadalmi harcokba közvetett módon beleszóló Arany iránt, s azok iránt a „rejtettebb dolgok” iránt, amelyeket a költő „szépség gyanánt” írt műveibe. A közönségért küzdő író választotta eszményképének Móricz, hiszen szakadatlan tusakodás lecsapódása volt saját életműve is, amelyen nyomott hagyott az alkotó harci lendülete és izgalma.

Végül ítéletét azonban Arany „utóélete” is befolyásolta. Az epigonizmussal, az akadémizmussal ekkor már nem kellett viaskodniuk az új törekvéseknek. Gyulai esztétikáját betemette az idők pora, Arany nevét viszont tőle idegen irányzatok írták zászlajukra. Babits híres (vagy hírhedt) *Petőfi és Arany* című tanulmányára gondolunk, amely szinte ellentétpárja volt Ady 1910-es *Petőfi*-cikkének. A XX. század is szembeállította tehát a 48-as napok e két

költőóriását. A baj csupán az volt, hogy míg Ady a nem alkuvó, a forradalmár Petőfit ébresztgette, addig Babits dekadens elődöt formált Aranyból. Közismert megállapítása: „Arany a beteges, abnormis zseni, Petőfi az egészséges nyárspolgár”. „Örök fájvirág” lett Arany, aki az élet tuskéit rejtette sebzett lelkében, s fájdalomának titkolt rezdüléseit öntötte verseibe. Kétségtelen, hogy Babits felhívta a figyelmet egyéniségének és alkotásmódjának több tulajdonságára, mégis: tudatos önigazolás österemtése folyt itt, a tények eléggé önkényes magyarázata árán. Lényegében Adyval való ellentétét vetítette rá Petőfire és Aranyra.

Móricz váratlanul bukkant rá *Az elveszett alkotmányra*, s a meglepetés lenyűgözte, talán el is kápráztatta. Miközben saját eszményei sorába emelte a művet, hitvallást tett a költő feladatáról, a költészet céljáról. Óhatatlanul feleselés volt ez az esztéták nézeteivel. Nem helyesbítette kortársait, nem rajzolt más portrét Aranyról, egyszerűen elmarasztalta a „konstatáló” költőt, aki „elfojtja érzéseit, elfojtja gondolatait, elfojtja egész életét”. Világ-nézeti kinyilatkoztatás volt írása, s talán mellékes is, hogy ki vagy mi adott ösztönzést megfogalmazásához. Lélekrokkasztó időkben védte saját igazát, s ez igazság marad akkor is, ha rosszul választotta meg közvetítő eszközeit. Kosztolányinak elég oka volt a feleletre, avatottan bánt a polémia fegyverével, mégis furcsán hat ránk, amikor önkényesen értelmezve Arany gondolatát, az „esztétikai individualizálás” elvét, a dekadencia korai bajnokává avatja ő is költőnket. Nem szabad hát az irodalomtörténész alapállását keresni cikkeikben. Szubjektivitásuk annyira töri a tárgyat, annyira módosítja a valóságos arányokat, hogy a mának többet mond a túlköz közeg, mint maga a túlkörkép.

Azzal még csak kibékülénk, hogy Ferenczi nem vette észre Móricz cikkében a tárgytól független lelki feszítőerőket. Legmeglepőbb az esztétikai fogékonyságnak az a rövidzárata, amely egy ötlet bővületében öngyilkosságnak, kisiklásnak vagy éppen „álcázott bűnöknek” minősít remekműveket. Elismerjük, hogy sok gondot okoz még Arany titkainak megfejtése, de biztosak vagyunk benne, hogy az ilyen varázsigékre sohasem táruhnak fel azok a titkok.

2. Morál és realizmus

Induljunk ki a hétköznapi igazságból: az erkölcs önmagában nem ellentétes a realizmussal, s az erkölcsi embert sem lehet kitessékelné a művészet birodalmából. A morál mindig az élet nagy formáló tényezője volt, ha nem is az egyetlen, ha nem is az alapvető formáló tényezője. Erejét éppen az bizonyítja, hogy számtalan konfliktus-lehetőség rejlik benne. Gondoljunk mindjárt a bűn problémájára, amikor vagy önmaga normáival kerül ellentétbe az egyén, vagy a társadalom értéktudata ellen vét. Ott van aztán az egyéni erkölcs és a csoporterkölcs konfliktusa. Különösen falusi, paraszti tárgyú szépprózánkban találkozunk vele gyakran. Az *Életem regényében* olvashatjuk: „A falutörvény úgy van megállapítva, hogy mindig bele van kalkulálva a hét szűk esztendő is. Ezt jelenti az, hogy soha nem szabad se italban, se ételben, se életmódban, se szenvedélyekben a falu tagjainak túllépni a község által megszabott kereten”, s „aki csak egy parányit is eltér a megszokottól és önállósítja magát, azzal szemben rögtön óvatossá és gyanakvónak kell lenni.” Amikor vállalkozásokba kezdett Móricz Bálint, „törvényen kívüli állapotba került.” Szabó Pál *Jóság* című novellája azt a folyamatot tükrözi, hogy a hős hogyan idomul, hogyan simul bele a falu szokásjogába, etikai szemléletébe. Olyan eseteket is ábrázol az író, amelyekben a kollektív morál maga alá gyűri az ellene vétőket (Követválasztás, Zángóznak). Hány és hány változatát ismerjük a régi és az új erkölcs harcának! Nem feltétlenül normák összezapásáról van szó, hiszen a legkülönbözőbb alakzatok elképzelhetők. Ha a régi már konvencióvá merevült, hedonisztikus jellegű életérzésben is jelentkezhethet az új, mert a tiltott, a bűnnek kikiáltott dolgok varázsát szökezteti meg (Babits: Óda a bűnhöz). Komorabb, patetikusabb változat Byron és Victor Hugo sátánizmusa; titáni erővel lázadó szenvedélyek ütköznek itt össze a hagyományos erkölcsi világgal. Ha viszont a nihilizmusnak nyitnak utat a hitelüket veszített régi követelmények, felléphet az új normatív alakzatban is. Gondoljunk Péter apostolra *Az ember tragédiája* római jelenetében. Végül lehet e küzdelem eszmények összezapása; gazdag példatárral szolgál a mai falu szocialista átalakulása. Jól tükrözik e konfliktusok, hogy a morál makacs és egyetemesebb tudatforma. Sohasem szabad leszűkíteni a tizedik parancsolatra.

Abban semmi csodálatos nincs, hogy gyakran találkozunk erkölcsi motivációval a realista műalkotásokban. Milyen végzetes szerepe volt például Tess tragédiájában (Egy tiszta nő) a konvenciónak és az előítéletnek, s milyen nyomasztó atmoszféra keletkezik az erkölcsi sikra is átescapó konfliktusokból Hawthorne *A skarlát betűjében*! Ábrázolását szegényítendő el az író, ha nem a ráhatások bonyolult szövevényében bontakoztatná ki jellemeit, ha valóságos erőkről nem venne tudomást. S ismét az egyszerű igazságot kell felidézünk: a „moralizmus” megítélésében minden az arányokon múlik. Ha a metafizikai eredetűnek vélt erkölcsi ideál kiszorítja a jellemfejlődés alapvetőbb motívumait, ha egyetemes és egyetlen hatóerővé

nő az ábrázolásban, akkor már valóban messze estünk a realizmus ember- és társadalom-szemléletétől. Ilyen véget azonban igen ritka az újkori irodalmakban, hiszen még a tényleg moralizáló Goldsmith is társadalmi színekkel árnyalta regényének, *A wakefieldi lelkésznek* morális szentimentalizmusát.

A magyar költészetben nagy hagyománya van az erkölcsi szemléletnek. A reformáció nemzeti katasztrófák okává avatta a morál hanyatlását, s a társadalmak virágzásához az erkölcsi normák épségét társította. Azóta is bűvópatakként kísérté irodalmunkat e gondolat. Gyakran váltott formát, gyakran idomult a kor általános eszmévilágához, de könnyen rábukkanhatunk a tovább élő összejtre. Amit Berzsenyi három évtizeddel korábban megfogalmazott („Így minden ország támasza s talpköve A tiszta erkölcs, mely ha megvész, Róma ledől s rabigába görbed”), a reformkorban virágzott fel igazán. A nemesi regeneráció gondolatát oly mélyen áthatotta az erkölcsi megújulás eszméje, hogy a művészi célt többnyire árnyalták morális és pedagógiai célok is. Bizonyára elég, ha az Abafi *Toldalékjára* vagy *A csehek Magyarországon* előszavára utalunk. A 30-as évek végén s a 40-es években lanyhult el ez az erkölcsi hangoltság, s a népies költői forradalom számolta végelegesen fel. Ferenci cikkének másik tévedése éppen az, hogy olyan időszakban rajzolta Aranyt moralistának, amikor ez sem a korra, sem a költő művészetére nem jellemző.

A világsi tragédia vezette be a moralizmus új reneszánszát, s gyökerei is a rendkívül súlyos történelmi helyzetben keresendők. Az elvesztett fegyverek után az eszmékhez, a kötelességekhez való hűség lett egyetlen mentsvére a nemzeti gondolatnak. Az a bizakodás izmosodott meg, hogy a harc nem zárult le a fegyverek, a fizikai erő síkján, hanem tovább folyik az eszmék, az eszmények világában (Barta János), ebben a még nem kapitulált, független birodalomban. Király István is azt hangsúlyozta az 1955-ös irodalomtörténeti kongresszuson, hogy a lelki behódolástól, a közönytől, a nihilizmustól óvta a nemzetet a Bach-kor moralizmusa. Korszerűvé váltak olyan nézetek is, amelyeket manapság esetleg szeptikusan fogadunk, mint például a szabadakarat s az egyéniség erkölcsi autonómiája.

Költészetünk elsőik között szólaltatta meg a nemzeti eszményekhez való hűség és kitartás gondolatát. Olyan értéktudatot akart kialakítani, amelynek az egyének helytállása a fegyvere, s amely mindenek fölé helyezi a nemzet iránti kötelességeket. Ezért vállalták a hősi mártír-morált Szondi apródjai és a walesi bárdok, s ezért írta Gyulai: „világfájdalmas eszme helyett nem vigasztaló, lelkesítő-e a vértanúság istenülése, az eszme győzelme a leg erősebb világi hatalom ellenében.” Egyik verse szerint „Nem legnagyobb rossz börtön és halál”, s két év múlva csaknem ugyanezekkel a szavakkal hirdette Madách is: „mert a javak közt nem legfőbb az élet”. Semmi nem volt ellenszenvesebb számukra, mint az epikureista életélvezés, a hedonizmus felelőtlensége vagy a nagy, szent eszményekkel való játék. Az erkölcsi ember felelősségtudatára és tiszta indokaira apelláltak a megkeseredettekkel, a pillanat gyönyöreinek élőkkel, az eszmék divatlovagjaival szemben (Rendületlenül, Horatius olvasásakor). Szükségszerűen jutott el ez az érzület a szabadakaratnak és az egyén erkölcsi autonómiájának gondolatához. A fegyvertelené vált bizakodás kapaszkodott bele abba a hitbe, hogy az egyén képes megkülönböztetni a nemeset az értéktelentől, s ereje is van a jó, a nemes, az eszmény felé törekedni. Tételesen fogalmazta meg e hitet az angyalok kara *Az ember tragédiája* végén, de gyakran rábukkanunk a kor folyóirataiban és napilapjaiban is. Hadd idézzük Kubinyi *Életünk folyama és tételveink* című cikkét: „Életünk folyamából csak azt nevezhetjük sajátunknak, melynek vezetése szabad akarattunktól függ; cselekvéseink közül csak azok bírnak reánk vonatkozólag beccsel, vagy csupán azokért bűnhődünk méltán, melyek saját akarattunk kifolyásai.”

Kapott ösztönzést korunk erkölcsi szemlélete attól a kapitalizmusellenes, morális színezetű visszahatástól, amelynek az angol liberalizmus volt a fő képviselője. Ismeretes, hogy súlyos ellentmondásokkal küszködött a gondolkodás már a klasszikus kapitalizmus virágkorában. Hamar csődbe jutott a manchesteri iskola doktrínája, a szabadverseny gondolata. Nemzetközi méretekben, államközi viszonylatokban útját állták a vámrendszerek, a nemzetek belső életét viszont terhelte a társadalom véletes kettészakadása. A nagy ipari központok, a világvárosok periferiáin kialakultak a „slum”-ok, az embertelen nyomorról beszélő, zsúfolt munkásnegyedek. Rátélepedett a világra a pauperizáció réme. E krízis táplálta az utópista szocializmust, az utópista anarchizmust, s a reformtörekvések hatották át Mill és Bentham munkásságát. A társadalmi ellentétek s az ideológiai krízis felszították aztán az idealista visszahatást is. Arra a harcra gondolunk, amelyet Carlyle folytatott az utilitarizmus értékelmélete, a gyönyör, a vágy filozófiája ellen. Jórészt rá is vonatkoztatható az, amit Parrington állapított meg az amerikai transzcendentalistákról: működésük „morális tiltakozás volt azok ellen a kegyetlenségek és igazságtalanságok ellen, amelyeket az ipari forradalom hozott magával”. Akkor adtak hangot az ember elidegeníthetetlen szellemi-lelki igényeinek, amikor a kegyetlen verseny, az eltárgyasodás, a hasznosság, a mechanizálódás pusztította az emberek tudatát.

Érthető, hogy az elnyomatás kora élénken érdeklődött a nyugati társadalmak iránt. Osztályok, egyének, eszmények és hagyományok keresték helyüket az új polgári fejlődésben. Az sem véletlen, hogy meglehetősen ellentmondásos reakciókat váltottak ki a látott-hallott dolgok. Nagy vonzereje volt a technikai és gazdasági vívmányoknak, ugyanakkor érezték azt is, hogy a társadalmak általános fejlődése több ponton összeütközhet a magyar viszonyokkal. Az elnyomatás kora nálunk a nemzeteszmeny zászlaját emelte magasba, a burzsoá rendszerekre viszont rányomta bélyegét a tőke nemzetietlensége. Kemény gondolatait ismételte Gyulai Szépirodalmi szemléjében: „az óriási közlekedési eszközök, szellemi és kereskedelmi érdekek gyöngítik a nemzeti sajátságokat s az egyetemesség eszméjét hintik szét.” Nálunk a társadalmi összefogást sürgette a nemzeti ellenállás, Nyugaton végtelen kettészakadás alakult ki a társadalmakban, s felerősítette a tőke és a bér munka osztályharcát. A sok példa közül hadd idézzünk ismét Kubinyi cikkéből: létrejött a „bellum nil habentium contra aliquid habentes”; a társadalom „mindenkinek mindenki elleni küzdelmévé” változott.

E bonyolult háttérű jelenségből egyetlen tünetet ragadunk ki: a magyar „moralizmust” is árnyalták a lélekhez, az eszményhez, a kötelességekhez fellebbező antikapitalista színek. Rendkívül érzékenyen érintették a felépítményben, a tudatformákban, az emberi magatartásban bekövetkező változások. Ellenszenvvel gondolt arra az embertípusra, amelyet a polgári társadalmak formáltak ki, s harsányan támadta az erkölcsi normák diszkreditálódását, az eszmények, a nagy érzületek sorvadását, az élet elmechanizálódását (lásd Eötvös önközi megnyitót a Kisfaludy Társaságban, Arany Gondolatok a békekongresszus felől, vagy Vajda Aranykor című versét). Sokat viaskodtak a kozmopolitizmussal, a nemzetietlenség rémével, hiszen azokon a lelki-erkölcsi fellegvárakon üttött volna rést, amelyek nem lebecsülendő ellenfelei voltak a zsarnok önkénynek. Gyulai *Társaséletünk* című cikkében olvashatjuk: „A világpolgárság száján peng minden gyávanak, midőn megtöri hazafiúi kötelességét; köpenyül szolgál némely közügyekbeni részvétlenség eltakarására; evvel kérkedik a nemzeti-ségét levetkezett mágnás; vele áll elő a ravasz diplomata, midőn a népeket meg akarja csalni; nem maradhat ki a hódolttató beszédéből, midőn valamely nemzet eltörlését kívánja igazolni.” A kor morálja tehát nemcsak a Habsburg-ellenes függetlenségi gondolatot táplálta; színeződött kapitalizmusellenes tendenciákkal, s olyan társadalom- és nemzeteszmenyt hordozott, amelyet korlátozott polgárosodásnak szokás nevezni.

Barta János elemezte, hogy a gondolkodás erkölcsi telítődése hogyan hatott az irodalom valóságábrázolására, hogyan módosította a műalkotások konfliktusait, a kor íróinak társadalom- és művészeteszmeletét. Ferenczi László vélegtekig túlozta, s az 1849-es vízvázlatzó elé vetítette vissza a későbbi jelenségeket. Túlzott, mert olyan mérvű csunkulás nem jellemezte sem szépirodalmunkat általában, sem Arany költészetét. Az a helyes álláspont alakult ki a már említett irodalomtörténeti kongresszuson, hogy az erkölcsi szemlélet olyan tartalmi értékeket juttatott szöhoz a műalkotásokban, amelyek ha pótolni nem is, de feledtetni tudják a társadalomszemlélet szegényedését. Ma is megrendülve olvassuk e hősie, kitartásra és szenvedésre kész magatartás alkotásait, mert megérezzük a morális ember kínját, midőn a történelem szakadéka szélén vívódik. Szükségszerű volt az ilyesfajta „moralizmus”, egy adott korszak terméke, amely előbbre helyezte a függetlenség kérdését a szociális problémáknál.

Más világba lépünk, s közeledünk Ferenczi „eredményeiehez”, ha az erkölcsi törekvések végső világnézeti következményeit keressük. Az 50-es évek második fele koncentráltta a morális tendenciákat, s kialakította az *erkölcsi világrend* képzetét. Nem pusztán morálról, nem pusztán étoszról volt itt már szó, hanem egy metafizikus konstrukcióról, amely az irodalomelmélet legfontosabb területein éreztette hatását. Nyomott hagyott a szépirodalmon is, de sohasem oly végletest, mint az esztétikai gondolkodásban.

Nehéz leírni az erkölcsi világrend tartalmát és jellegét, mert részletesen nem fejtette ki senki. Még az elnevezésben is tapasztalható ingadozás; Gyulai például „társadalmi-, erkölcsi- vagy világrendnek” mondta. Az objektív idealizmusnak az az illúziója jelent itt meg, hogy az evilági, az anyagi, társadalmi valóság fölött van még egy másik önálló birodalom is: az erkölcsi, eszményi követelmények világa. Egyen fölötti övezetnek képzelték, amely képviselője és őrzője a legkülönbözőbb normáknak; aktivitása viszont abban rejlene, hogy nem zisként sújtja le az ellene vétőket. Eszerint csak akkor jöhet létre eredményes, büntetlen életforma, ha az egyén vagy a nemzet aláveti magát az egyetemes követelményeknek, ha nem kerül szembe velük, ha nem vét ellenük. Gyulai szerint a tragikus konfliktusban a hős „összeütközik a jogos viszonyokkal, a hagyományos erkölccsel, a kegyelettel, a kötelességekkel: szóval azzal, amit társadalmi-, erkölcsi- vagy világrendnek nevezünk”. Csak éppen megemlítjük, hogy rokonságban volt e fikció a protestantizmus korabeli eszmévilágával. (Költőink, íróink nagy része protestáns!). A felvilágosodás után lábra kapott deizmust felváltotta a Kant-féle természeti vallás, amely komoly színezetű, erős moralizmussal itatódott át. Ezzel lényegében az erkölcsi ember glorifikálására apadt a vallásosság tartalma.

Igen messze nyúlnak e koncepció következményei. Bennük már valóban megfigyelhetni a kritikai realizmustól való fokozatos elszakadást, az elméleti gondolkodás más irányú terjeszkedését. Mindenekelőtt magában hordta azt az ember- és költőszemélyt, amelyet a 60-as években már külön csoporttá, irodalmi Deák-párttá szerveződő írók vallottak magukénak: az érzelmeit, szenvedélyeit erkölcsi és értelmi erővel fékező, harmonikus ember ideálját. Azonnal látszik, hogy megbízhatatlannak tartotta e szemlélet az érzelmek, az indulatok világát. Erős szenvedélyellenesség jellemezte, mert benne fedezte fel a tragédiák fő forrását. Ugyanakkor egyirányú beállítottságot adott képviselőinek; bizonyos konfliktusok jelentőségét eltűlozta, más jellegű összeütközésekről viszont nem vett tudomást.

A Bach-korban szinte kizárólag olyan ellentéteket ábrázolt Gyulai, amelyekben a szenvedélyek sodorták tragédiába az egyént. Dávid, a vén színész színpadon, féltékenységből ölte meg feleségét, s örökre elvesztette lelki egyensúlyát. Varju István sorsa a vak indulat tévedését és bűnhődését példázta. Az *Egyszerű történet* hősnője az erkölcsi normákkal összeütköző szenvedélyt tükröztette. Gazdag tárháza e konfliktusnak a *Jó éjszakát!* című novella. Kemény *A rajongók*ához hasonlóan csendültek fel benne a szenvedély változatai, s végül összeütköztek a hősök is. Újabb típust jelent, amikor a harmóniát nem a kirobbanó indulatok bontják meg, hanem ábrándok és illúziók csökkentik az egyén tájékozódási képességét. Sükei Károly verseiről írta Gyulai: „minden sorából kirí a való gyűlölete, vágy az ábrándozáshoz, maga az ábránd, mely a romokat virágokkal akarja behinteni... Többször halljuk, nekem nem kell a valóság... Mintha el akarná feledni egész múltját, hogy az emlékek ne zavarják álmódosását, mintha titkolná sebeit, hogy megújult erővel érezhessen, de éppen innen tudjuk: mindez nem való, — önámítás”. A „költemények hibáinak alapja itt rejlik. Nem magáért a lélekállapotért — ez korlátozott nézet volna —, hanem mert az önámítás útjában áll a lélekállapot tiszta öntudatának, s ennek hiánya nem engedi a fölöttéi uralkodást”. A Radnóthy Elek-féle konfliktus-típus első nyoma ez. Az ember, aki az élet lehangelő tényei elől az ábrándhoz vagy az emlékekhez menekül, kiszakad a valóságból, egy más, irreális szférába éli bele magát, s bár nem támadó, nem aktív jellem, mégis sorozatos tévedésnek van kitéve.

Ha költőkről vagy politikusokról írt, szintén belevetítette jellemükbe a belátás, a kötelességek és a szenvedély összeütközését. Katona — szerinte — gyermeki kötelességből, szülei iránti szeretetből nyomta el saját tehetségét. Öregedő apja ügyvednek szánta, nyugodt öregseget remélt mellette, s a fiú nem akarta szétteperni reményeit. Szándékosan erősítette magában a kötelességtudatot, s fokozatosan szagatta szét művészi vágyait. Beleplántálta Vörösmarttyról írt jellemrajzába is az erkölcsi és értelmi erők, valamint a szenvedélyek harcát. Eljárására jól rávilágít az, ahogy a költő első szerelmét ábrázolta. Szinte semmit sem tudott a nagy érzés külső körülményeiről; Perczel Etelka nevét mégcsak nem is említette. Fel se ötlött benne az a lehetőség, hogy társadalmi gátak is elnyomhatták Vörösmarty vallomásvágyát. Azonnal a szenvedély és belátás harcára gondolt, s arról írt, hogy a lány érdekében fojtotta magába érzéseit a költő. Nem akarta mostoha és bizonytalan sorsával terhelni azt, akit legjobban szeretett. Így rajzolta meg mindkét esetben a némán tűrő, belül emésztődő s csak a legnagyobb ráhatásokra kirobbanó ember erkölcsi fenségét.

Az erkölcsi világrend égisze alatt alakult ki az a tragikum-elmélet, amely szinte változtatás nélkül élte végig a századot. Kemény fogalmazta meg először *Eszmék a regény és dráma körül* című tanulmányában, de Gyulai vitte át a köztudatba, s védte, terjesztette évtizedeken át. Részletes elemzés helyett csupán sarkpontjaira szeretnénk rámutatni. Szembeszökő, hogy nem vett tudomást Gyulai a tragikus összeütközés számtalan változatáról, s csupán egyetlen típust favorizált: a világrenddel szembekerülő egyén konfliktusát. A cselekvő hőst *szenvedélyei* sodorják *tragikai vétségbe*, s a bűn szükségszerűen vonja maga után a bűnhődést. Mártírtagikumot, azaz büntelen bukást nem ismert el Gyulai, legalábbis ekkor még nem. Többek között ezért támadta Jókai *Dózsa György* című drámáját. Magához hasonította e koncepció a katarzisz fogalmát is. Kritikusunk szerint a bűnhődés ténye emeli fel a nőt, mert a bűnös bukásában az erkölcsi világrend győzelme konkretizálódik, s „ez kiengeszteli szívünket.”

Ha jól átgondoljuk az erkölcsi világrend s a most változtalt konfliktusok funkcióját, észre kell vennünk, hogy itt már más gyökerű, más szándékú „moralizmussal” van dolgunk. Nem a hősie, nem a lelki behódolástól óvó, nem az egyéni helytállásra buzdító szemlélet ez. Sokkal erősebb benne a *fékező* tendencia, amely a szenvedélyek és az ábránd világtól akarta távoltartani az egyént. Ha voltak is érintkezési felületei amazzal, inkább a forradalmi eszmék revíziójából és az úgynevezett illúziórombolásból táplálkozott. Az erkölcsi világrendben testesült világnézet a forradalom bukásának élménye. Az sem véletlen, hogy az évtized közepén alakult ki, akkor, amikor nagy méreteket kezdett ölteni a passzív ellenállás. A „kivárás”, a „kibőjtölés” világnézete volt, mert nem adott lehetőséget a harcra, mert az élet és a történelem konfliktusaiban oda mutatott a világrendre, ahol a passzív erkölcsi magatartás el van jeyezve a diadallal.

Egyszerre nyitott utat az erkölcsi, lelki konfliktusoknak és a költői igazságszolgáltatás oly sokat szorgalmazott elvének. A világrend aktivitása ugyanis csak akkor képzelhető el, ha követelményei benne élnek az egyénben. A bűnös így önmagával is összeütközik, s a megsértett normák a lelkiismeret hangján szólnak meg. Ha még azt is felidézzük, hogy a nemzeti egység eszméje ellenzte a feloldhatatlan osztálykonfliktusok, az osztályharc ábrázolását, akkor megértjük, hogy sokan miért tekintették a művészet hordozó tényezőjének a lélektani motivációt. „A kritika... — írja Salamon — a költészetet némileg alkalmazott lélektannak tekinti”. „A költészet mindenben a szívhez és lelkiismerethez közelebb álló lélektani rajzokat követel” — olvashatjuk a *Koszorúban*. Arany egyik szerkesztői megjegyzése is azonosítja a költészetet a lélektannal. Gyulai eszményt várt a költőtől; a kötelességek, az erkölcsi normák feltétlen érvényességét kereste ekkor már a jellemek sorsában. Nemcsak az ismert elvet jelentette az, miszerint a bűn bűnhődjék, s a jó megjutalmaztassék. A művészet funkciójáról vallott nézetekben következett be alapvető eltolódás. A társadalmi, anyagi valóság tükröztesét kevesellte kritikusunk. Mellette még a másik, a tapasztalat feletti övezet megnyilatkozását várta, hogy példát, eszményt kaphasson az olvasó. Rosszallólag írta: „A szinpad többé nem követeli, hogy a társadalom az ő képére teremtsen magát, meglegecszik, ha a társadalom hü képe lehet.” A tükrözés tartalmát, a valóságfelfogást módosította az erkölcsi világrend, mégpedig dualista, objektív idealista irányba módosította. A fiktív etikai törvények fölé nőttek az anyagi, társadalmi törvényszerűségeknek.

Fokozta a kritikai realizmussal ellentétes irányú fejlődést az is, hogy e moralizmus hatad ütött az anyagelvűségnek. Az erkölcsi hangoltságból következik, hogy nem filozófiai kategória volt a „materializmus” a kor számára, hanem etikai probléma. Az anyagiassággal, az amoralitással, a végtelen utilitarizmussal azonosították, éppen ezért ingadozott is e meglehetősen kevert konglomerátum megjelölése. Hol materializmusnak, hol realizmusnak nevezték, de használták az erkölcsi relativizmus fogalmát is. Támadásától annyira hangos volt a kor, hogy példákra alig van szükség. Talán annyit, hogy több éves csetepaték összegezésésképpen született meg 1859-ben Greguss összefoglaló cikke *A materializmus hatásáról* címen.

Az esztétikai gondolkodás szempontjából azt jelentette a materializmus támadása, hogy újabb tényező sorvasztotta a kritikai realizmus ember- és társadalomszemléletét. Mert ebben az irányzatban a jellem mégis elsősorban fiziológiai és társadalmi, azaz anyagi tényezők által meghatározott képződmény. A lelki élet elvesztette benne szubsztancia mivoltát, az érzelmeik azonosultak a nekik teljesen megfelelő érzékléssel, tehát anyagi, fiziológiai hatásukban jelentkeztek. Különösen a francia realizmusban gyakori, hogy az író világnézeti téren is közeledett a materializmushoz.

A magyar kritika világirodalmi orientációja pontosan tükrözte elméleti gondolkodásunk állapotát. A mondottak után már nem meglepetés, hogy legtöbbet éppen a francia irodalmat támadták. Kemény azt a tanulságot vonta le a francia színmű helyzetéből, hogy Európá-szerre hanyatlak a drámaírók; Gyulai is csak romlást látott Hugo utódainak munkásságában. 1857 április 3-án kezdte közölni a *Pesti Napló* Salamon Ferenc hosszabb cikksorozatát *A jellem francia irodalomból* címen. Planche nyomdokain haladt a szerző: örömmel tapasztalta, hogy ugyanazokat az erkölcsi nézőpontokat vallja a francia kritikus is, s szinte szárnyakat kapva kifogásolta mindenütt az „erkölcsi deklarációt” (Greguss kifejezése). Fél év múlva Julian Schmidt *Geschichte der französischen Literatur seit der Revolution 1789* című munkáját ismertette a *Napló*. Főleg a tanulmány bíráló szempontjaira igyekezett fényt deríteni a cikk, s a morális ítéleteket citalta állandóan. Egybehangzott a magyar kritikai gondolkodással, hogy Schmidt elítélte a „buja” francia regényirodalmat, s a forradalmak anarchiájának előhírnökét látta benne. Az „átmenet ez ocsmány regényekről a forradalomra oly könnyű, a mily közel áll ezek érzéki garázdálkodása a szörnyuraság vérontásához” — olvashatjuk az ismertetésben. Még néhány rokon hangú s rokon szempontú cikket kell megemlítenünk. A *Szépirodalmi Figyelő* kétszer is boncolta a francia irodalmat (Francia költészet. Mazade után. 1860. 8. sz.; A francia költészet 1861-ben. Pontmartin után. 1861. 50. sz.). A *Koszoru* Flaubert *Salamboját* támadta, a *Budapesti Szemle* pedig a Balzac-vita után is közölt hasonló szellemű írást.

A francia irodalom támadásával egyidőben indult meg az angol irodalom propagálása. Főképpen a *Budapesti Szemle*, majd Arany folyóiratai képviselték, időnként azonban a *Pesti Napló* tárcájában is felbukkant. Bérczy Thackerayt és Dickenst ismertette, Brassy Collins *A feherruhás nő* című regényét, Beöthy Ákos Tennyson magasztalta, Eliot műveinek elemzését pedig a romantika támadásával kapcsolta össze a *Figyelő* kritikusa. Szász Károly szerint „egy elfogulatlan tekintet meggyőz, hogy a regényírás igazi hazája Anglia”. Bérczy szerint az angol regény nagyobb hatást érhet el nálunk, mint a francia: „az intézmények, melyek közt növekedtünk, rokonabbak az angol, mint a francia intézményekkel; falun lakni szerető birtokos osztályunk életmódja megegyezőbb az élményeit szintén falun találó angol aristocrazia és gentry kedvteléseivel, sőt egy-egy jó öreg squire meglepő hasonmása egykori táblabíráinknak; a komoly, nyugodt, barátságával nem pazar magyar jellem összeolvá-

dóbb az angol zárkózottsággal, ... mint a francia röpke ragaszkodással ...” Párhuzamos a kritika orientációjával Csengery (s időnként Trefort) erőfeszítése, aki Macaulay és Carlyle eszméit terjesztette. Alkalmanként fel-felfigyeltek az orosz realizmusra, a *Koszoru* még a cári sajtóviszonyokat is boncolta, eléggé mélyen mégsem ismerték a kortárs orosz irodalmat. Leggyakrabban felbukkanó név még mindig Puskin és Gogol; az újabb fejlődésből szinte csak Turgenyev ismert.

Tagadhatatlan, társadalmi, politikai szándékok is feszítették az izolálódást. Nemcsak a műkritikában, hanem a publicisztikában is megfigyelhető a francia és angol viszonyok szembeállítás. A magyar középnevelési liberalizmus szintén támadta a polgári fejlődés francia változatát, s inkább az angol példához vonzódott: a tőke és a nagybirtok kompromisszumához. A világirodalmi tájékozódásban ott munkált tehát a korlátozott polgárosodás társadalmi, politikai eszméje.

Már a jelenségek leírása mutatta, hogy a francia realizmus támadásában mégis korunk erkölcsi hangoltságának volt oroszlanrésze. Salamon mélyen rosszalta, hogy Balzac hősei többnyire ezt hirdették: „Nincs általános, nincs abszolút, csupán körülmények szerinti erény.” „A boldogság, az erény, valamint a bűn csak relatív fogalom.” Flaubertnek azt vetette szemére a magyar kritikus, hogy a lelki jelenségeket a pusztá érzékiségre és a nyers ösztönökre szorítja, szűkíti össze, s vadállattá fokozza le az embert. A modern realizmus ember- és társadalomszemléletétől fordult el kritikánk. Az abszolút morál, az autonóm lélek bűvöletében elviselhetetlennek tartotta, ha az író a polgári élet erkölcsi relativizmusát tükröztette, ha megmutatta az egyént feszítő amorális ösztönöket, a pénz, a hatalom, a kéj, a gyönyör sóvárgását. Szinte hemzsegek Salamon cikkében az „undorító”, „kéjenc”, „pórias” jelzők s a „tisztátalan iránti hajlam”-szerű ítéletek. Balzac típusait alkutuk, körülményeik, osztályviszonyaik determinálták, tehát empirikus motívumok. Az eszményítés emberszemlélete viszont legfeljebb egyetlen formálórónak tartotta e szférát; mellette az egyetemes erkölcsi, eszményi sugallatok hatását kereste a költészetben, s ha nem találta, mint lélektelen, amorális, alacsonyrendű materializmust utasította el magától. Nyilvánvaló, hogy e koncepcióban csökkent az ember anyagi, fiziológiai, társadalmi meghatározottsága, s ahogy csökkent, úgy nőtt a szakadék a kritikai realizmus és a magyar eszményítés között.

Az anyagi tényezők visszaszorítása érdekében emeltek szót az elemzés, az analízis ellen, s szembeállították vele a „költői festést”. „Az analízis nem a költő dolga” — hangoztatta kritikánk. Salamon is megróttá Balzacot: „a helyett, hogy elbeszélne, elemez”. Azt bizonygatta Salamon, hogy a boncoló elme csak a valóság külső burkát, az esetlegest, a lényegtelen képes átvilágítani. „Bútorlajstromokat” alkot, azaz túlrészletezi, szinte önállósítja a környezetrajzot, s növeli az anyagi ember szerepét a szépirodalomban. A költői festés viszont csak nagy vonásokkal vázolja a környezetet, nem törődik például a szem könnyzacskójának bonctanával, mert „a változhatatlan örökkévalót” keresi. Beszél maga helyett ez a probléma is; nyilvánvaló benne az embert meghatározó külső tényezők lefokozása s az eszményi mozgatóerők hangsúlyos. Inkább csak arra hívnánk fel a figyelmet, hogy a kritikai realizmusban oly fontos analitikus szemléletet igyekezett itt diszkreditálni az eszményítés.

Mint önmagában visszatérő kör, úgy zárta be e fejlődést a „rút” esztétikai megítélése. A romantika adoptálta a rútát (elméletileg is Friedrich Schlegel foglalkozott vele először); a klasszicista művészeteszménnyel való harcában új esztétikai hatásformákat keresett, új témákat vont be a művészi ábrázolás világába. Ez a progresszív, újabb és újabb életkörükre merészkedő folyamat ölelte magához a rútát. Az élet és a művészet határai közeledtek általa egymáshoz, hiszen az egymást követő költői irányzatok története az új életterületek meghódításának a története. Erdélyi János tudta ezt 1847-ben; ezért vallotta, hogy döröszeg szép vagy rút témákról beszélni. Az igazi esztétikus „önként fogad el mindent a művészet tárgyául”, mert az értéket úgyis a felfogás és a „kivitel” dönti el (Egyéni és eszményi).

Úgy látszik, a magyar eszményítés nem akarta követni elődei felfedező expedíciót. Bizonyos életkörüket kizárt a művészet birodalmából (Barta János „tabu-területek”-nek nevezte őket), s ezt a szűkítő, elhatároló tendenciát tükrözi Greguss *A rútáról* című, 1858-as tanulmánya. Nem önálló munkáról van szó, hiszen a szerző csak kivonatolta Rosenkranz *Aesthetik des Haesslichen*-jét, de a mű szellemisége összhangban volt a kor gondolkodásával. Bár nem zárta ki teljesen a rútata költészetből, funkcióját csökkenteni igyekezett, alkalmazását pedig korlátok közé akarta szorítani. A szépséget egyetemes érvényű értéknek minősítette, s mellette a rútát csak viszonylagosnak, esetlegesnek. Szerepét legfeljebb abban látta, hogy kontrasztthatás következtében kiemelve, hangsúlyozza a szépséget, bár — állítja — erre nem szorul rá a szépség, mert abszolút érvényét nem csökkentheti, de nem is fokozhatja a rút. (Vajda-bírálatában hasonló nézeteket vallott az érzékiség szerepéről.) Az erkölcsi szempont uralja a kivonatot, s különösen a definíciókban érvényesül. Végso következménye mindennek az a legkülönbözőbb változatokban felcsendülő elv, amely túlhangsúlyozta az élet és a művészet, az empirikus valóság és a művészi valóság különbségét. Hadd szólaltassuk meg

végül az annak idején igen népszerű, de másodrangú angol regényíró, Bulwert (Arany bizonyára azért közölte a *Koszoruban* művészi nézeteit, mert a „Nem a való hát, annak égi mása”-szerű gondolatot érezte bennük): „mert hiszen a költemény amaz országában... éppen azért vonulunk el, hogy megmenekedjünk, bár pillanatokig, attól a szűk és nehéz tetleges világtól, melyben élünk; hogy rövid szünet alatt felejtjük el a fel- és alegyház, a toryk és radikálok közt fennforgó vitákat — egyszerűen hogy vesszük el szemünk elől a különösségeket, midőn az általános igazságokra irányozzuk figyelmünket. Hiszen megkaphatjuk mi a valódi életet minden ő szegletes és érdes vonalaiban akármikor; olyankor nem kívánjuk a valódi életet, hanem eszményi képet látni a művészet mesés országában”. A kritikai és esztétikai gondolkodásban egyre és egyre sorvadt a művészetek valóságfeltáró, ismeretközlő, bíráló, leleplező funkciója.

Megpróbáltuk felderíteni eszményítő realizmusunk világnézeti hátterét és esztétikai gondolkodását, de nem határoztuk meg, hogy kikre, milyen csoportra vagy csoportokra érvényesek az elemzett jelenségek. Sok tennivalója van még a kutatásnak, ha pontosan akar válaszolni e kérdésre. Annyi bizonyos, hogy a 60-as években érte el tetőpontját az eszményítés, s elsősorban az az írói tábor vallotta magáénak, amely ekkor szerveződött irodalmi Deák-párttá. Az alapelvekben egyet értettek az idesorolható egyéniségek, bár voltak közöttük árnyalati eltérések. A legvulgárisabb, a túlzásra leginkább hajlamos elme Salamon volt. Azonnal végtelenségig feszített minden gondolatot. Gyulai fenntartás nélkül hirdette az eszményítés követelményeit, de judiciuma sokszor igazított a szűkkeblű elvekből fakadó ítéleteken. Balzacot például mindvégig nagyra becsülte, s nem befolyásolta a Salamon kezdeményezte hajsza sem. Érdekes, hogy éppen Arany lapjaiban talált fórumra az eszményítés; a szerkesztő elméleti téren is nagyon közel állhatott folyóiratai eszmevilágához.

A Bach-korban nem voltak még írói pártok, s inkább világnézeti téren figyelhetők meg azok a kristályosodási pontok, amelyek a későbbi eszményítés előcsatározásainak tekinthetők. Kialakulatlan vagy csak alakulófélben levő az új irány irodalomelméleti fogalomkészlete. A világnézeti és ízlésbeli változások viszont nem köthetők ekkor még egyetlen exkluzív csoporthoz, mert ha nem is teljesen, de lényeges vonásaiban olyanok is vallották őket, akik később az irodalmi ellenzék táborát erősítették (pl. Jókai).

Am a 60-as években sem kizárólag a „deákosok” tulajdona volt az eszményítés elvrendszere és az erkölcsi világtrend képzete. Sajátos jelensége a magyar fejlődésnek, hogy az irodalmi kettészakadás inkább tükröződött a közéleti harcokban és a műalkotásokban, mint az elméleti gondolkodásban. Az irodalmi ellenzék sohasem összpontosította erejét nagyobb arányú esztétikai leszámolásra, s megfigyelhető, hogy a kibékíthetetlen ellenfelek elvi nézetei között számtalan rokonság, sőt megegyezés van. Zilahy Károly *A tragoedia bölcselete...* című munkájában például csak úrafogalmazta Gyulai tragikum-elméletét: „A tragoedia ezen gondolatban összpontosul: a természetileg igazolható de erkölcsileg nem jogosult indulatot az erkölcsi joggal ellenkezésbe hozni, és a kettő közt az erkölcsi jognak adni elégtételt. Más szóval: a concret *emberi* ellen az abstract *világtrendnek* szolgáltatni igazságot”. Ismét hangsúlyozzuk: az eszményítés kiterjedési körét csak gondos részlettanulmányok után lehet pontosan megrajzolni.

3. Utak és útvesztők

Bármennyire is kétes értékűek a terminológiai viták, időnként nem árt a fogalmakat tisztázni. Elsősorban azért, hogy legalább viszonylag azonos nyelven beszéljünk, legalább nagyjából egyformán értelmezzük kategóriáinkat. Az eszményítésnek többféle változatát ismeri az irodalomtörténet. Alapja valamennyinek az, hogy a művé formálás szükségyszerűen hozza magával az élmények, az életanyag módosítását (rendezés, átalakítás stb.), s így lehetőség nyílik bizonyos fokú stilizációra. Mindannyian ismerjük a romantika elszigetelő, felnagyító eszményítését. Szintén Barta János állapította meg, hogy Jókai regényeiben önmaga fölé van emelve a valóság. A hősök felnagyított és egyirányúvá szigetelt jellemvonásokkal nőnek bele az eszményi szférába. Még könnyebb tetten érni az olyan másodvonalba tartozó írók eszményítését, mint például Vas Gereben, Pálffy Albert vagy Degré Alajos. A klasszicizáló költők törekvése a belső egyensúlyra, a valóság nyers, érdes felületeinek kerülése, általánosító, elvonó szemlélet a konkrét helyett — szintén stilizációt, szintén eszményítést eredményez. Epigonjaival, az almanach költők arisztokratizmusával sokat kellett viaskodnia a népies realizmusnak. S hogy újabb változatot említsünk, Arany is eszményi hőst ábrázolt Toldijában, csakhogy itt a realizmus közismert stilizációjával találkozunk: a társadalmi fejlődés áramvonalai szerint rostálta és rendezte anyagát a költő.

Nyilvánvaló, hogy semmiféle kapcsolat nincs eszményítő realizmusunk és a romantikus vagy az almanach eszményítés között. Arany maga is támadta a Bajza—Kunoss-féle „conventionel eszményiséget”, a *Figyelő* pedig azt hirdette: „Úgy látszik, le is járt a hajmeresztő csodák, néha undorító borzalmak, hihetetlen mesék, rendkívüli iparlovagok költészetének

ideje". Legközelebbi rokonának talán a klasszicizmus tekinthető; emberideáljuk hasonló, az élet nyers, durva konkrétumaitól egyaránt tartózkodnak, s nagy szerepet kapott mindkét irányzatban a formai fegyelem. Gyulai dramaturgiáját például jelentős mértékben formálta a francia klasszicista dráma. Egyedi szint az vitt eszményítő realizmusunkba, hogy adott világnézet állt mögötte, s ez meghatározta ember- és társadalomszemléletét. Ha a fogalomhoz nem asszociáljuk ezt a struktúrát, akkor jelentése tartalmatlanná válik, s azonosul a pusztá idealizálással, a pusztá stilizálással. Talán ez volt az az irányzat irodalmunkban, amelyet leginkább áthattottak a morális célok. Az 1840-es évek realizmusát alakította át. Tudjuk jól, hogy képes volt ellensúlyozni a Fejes Istvánok áleszményiségét és az epigonizmus távlatlanságát, mégis túlságosan hamar végre ítélte önmagát.

Voltaképpen egyetlen évtizedre terjed ki virágzása, tehát a leghamarabb kiszikkadó irányzatok közé tartozik. A 70-es évek elejére legnagyobb képviselőinek kezéből ütötte ki a halál vagy a kényszerű hallgatás a tollat, Lévy, Szász Károly vagy Gyulai egyre apadó költői vénája viszont nem tudta már nagy műalkotásokkal igazolni létjogát. Konvencióvá vált, az akadémizmus kétéjává, s bár a kritika változatlan hévvel képviselte, túlhaladt rajta az irodalmi fejlődés. Am az eszmékben, az esztétikai elvekben is benne kellett jeleniük a tehetséget leterhelő béklyóknak. Meghökkenítő, hogy mekkorát zuhant Gyulai művészete, amikor a *Régi udvarház* után az eszményítő szépprózával próbálkozott. Oly siváran hat az a morális célzat, amely megülte *Nők a tükör előtt* című novellafüzérét, hogy már az epigon-próza steril levegője csapja meg az olvasót. Nem tudjuk, vajon Arany hallgatásához nem járultak-e hozzá a magateremtette, az egykor önként vállalt, de egyre sorvasztóbb hatású bilincsek? Vajon nem serkentette-e az *Őszikék* korának váratlanul felszökkenő alkotó kedvét az is, hogy a költő levette magát az eszményítés Nesszosz-ingét? A nyers, a kegyetlen, a közvetlen élet inspirációjától fosztották meg magukat, s érezniük kellett a tételek ellen lázadó idő bosszúját.

A 70-es évektől már ismét tanulmányozhatjuk a kritikai realizmus bontakozását. A kiegyezés megszüntette azt a kivételes és abnormis történeti helyzetet, amely az eszményítés éltetője volt, s szinte egy csapásra diszkreditálta az irány erkölcsi világképét. Eppen az eszményvesztettség nyitotta meg a realizmus útját, s törte át az előző évtized hadállásait. Epikánk fejlődésében jellegzetesen átmeneti fázist tükröz az úgynevezett dezilluzionista regény. Sok szál köti még a múlthoz. Arany László hőse jórészt még a korábbi összeütközésekkel (ábránd és valóság, képzelet és megfontolás, érzelm és értelem ellentéte) vívódott. Beöthy Kálódi Béláját fél életen át üldözte a bűntudat, az Arany-balladák közismert konfliktusa. Őriztek egyet s mászt az eszményítés emberszemléletéből is, hiszen az autonóm lélek fontosságát emlegették az anyagi erők hatásával szemben. Világirodalmi példaképeik szintén a múltra emlékeztetnek. Az viszont már friss utak sejtelméről beszél, hogy jellemeik mélyen benne gyökereznek a társadalomban, s széles társadalmi, történeti körképet bontakoztat ki a cselekmény. Új típusokat ábrázolnak, gazdagon árnyalják az egyén és a környezet viszonyát, s felbukkan már a modern magánosság-élménnyel rokon konfliktus is.

Végezetül csupán egyetlen jellegzetességét szeretnénk érinteni a későbbi fejlődésnek. Élmények, témák, a hagyományhoz és az új eszmékhez való viszony alapján kettős karaktert mutatnak a 80-as, 90-es évek realista törekvései. Nemcsak a városias élményszínezet különíti el a polgári realistákat (Justh, Bródy, Ambrus, Iványi stb.), hanem a nyugati, modern vagy félmodern eszmeáramlatokkal való találkozás is. Az ő munkásságuk hidalta át leginkább azt a fáziskülönbséget, amely kialakult a magyar és az európai fejlődés között. Velük viszonylag egy időben bontakoznak ki azok az írógyéniségek, akik a magyar epikai hagyomány felől indultak. Az eszményítő Arany egyengette Tolnai pályakezdést, Mikszáthnak viszont csaknem egy évtizedre volt szüksége, hogy megküzdjön Jókai hatásával. Több szempontból is fontos e genezis hangsúlyozása. A hagyomány ellentétben állt a kritikai realizmussal, ugyanakkor megvolt a maga eszmevilága, világirodalmi orientációja és epika-eszménye. Az említett írók még abban az esetben sem tudtak teljesen szakítani e szövevénnel, ha a szakítás olyan látványosan ment végbe, mint ahogyan Tolnai fejlődése mutatja. Számtalan lehetősége volt a keveredésnek, az átfedésnek, a szemléleti maradványok továbbélésének. Mikszáth művészete a realizmus és a romantika választóján bontakozott ki. Nemcsak az olyan „gerendák” igazolják a múlttal való kapcsolatát, mint a romantikus motívumok ismételt felhasználása, hanem a rejtettebb, a „szálkányi” tünetek is: az eléggé cselekményes regényforma, a bonyolultabb jellemábrázolás hiánya, a romantikus hangnemek továbbélése stb. Zola, Dosztojevszkij és Tolsztoj kortársai voltak mind a ketten, de legközelebb Dickens állt hozzájuk (különösen Mikszáthhoz), az az író, akit legtöbbször becsült az eszményítés, s akit példaképének tartott Jókai is. Csak abban az esetben lehet nagy kritikai realitává avatni Mikszáthot, ha egyre általánosabb kategóriává hígítjuk a terminust, s ha nem veszünk tudomást a realizmus európai formátumáról. Az átmenet képviselője volt Mikszáth, talán legnagyobb művésze e kornak, de semmiképpen sem a kritikai realizmus adekvát epikus.

Szabolcsi Miklós

SAITOS GYULA JÓZSEF ATTILA — KÉZIRATAI

József Attila költői-emberi fejlődésének alaposabb megismerése szempontjából nagy értékű kéziratokat volt alkalmunk feldolgozni.

A kéziratok tulajdonosa a fiatal József Attila egyik legközelebbi barátja, pártfogója, Saitos Gyula, a Makói Friss Ujság volt szerkesztője. 1922 végétől 1923 közepéig a fiatal gimnazista-költő szinte naponta együtt volt vele.¹ A fiatalember több verse eddig is ismert dedikációjában tett tanúságot barátságáról és hálájáról.

Saitos Gyula most szíves volt a tulajdonában levő József Attila-kéziratokat a filológiai kutatás rendelkezésére bocsátani.

A Saitos Gyula tulajdonában levő József Attila-kéziratok két teljes füzetet, két különálló kéziratot s egy levelet tesznek ki.

I.

Az 1. sz. füzet barna borítólapján áthúzott írású vignetta tanúskodik róla, hogy eredetileg Kesztner Zoltán II. gimn. tanuló 1921/2. évi földrajzfüzete volt. A barna borítón Saitos írásával: József Attila: Versek indulója. Makó, 1921. (A versek nagy része valójában 1922—23-ból való).

A füzet belső borítólapján versjegyzék található, 1-től 45-ig számozott címekkel (A). A füzet 2. lapján rövidebb, számozatlan versjegyzék (B).

A

1. Keserű nekijoházkodás
2. Névnapi dicséret
3. Fohászkodó ének
4. Szerelmes kiszólás
5. Istenjárás
6. Tanulmány-fej
7. Vers a szemedről
8. Szerelmes vers
9. Megsemmisülés vágya
10. Komor bucsuzás
11. Ónarckép
12. A jüst
13. Távoli ének
14. Vers (Áthúзва, utána: Szonett)
15. Aratás előtt
16. Kép a tükörben
17. Ad sidera
18. Testvérek!
19. Petőfi tüze
20. A bátrak
21. Egy asszony s egy leány
22. Éjjel

23. Asszonyvadás holdfényes szobor mellett
24. Ének 1923-ban
25. Vers
26. Sacrilégium
27. Hűség
28. Ember is, magyar is, magam is
29. Leányszépség dicsérete I—II.
30. Akkor
31. Templom, hulla, rózsza
32. Tavaszi labdajáték
33. Utrahívás
34. Kalózkapitány indulója
35. Lázadó Krisztus. (Áthúзва: 35. A gyerek-szemű élet-tavon)
36. Osvát Ernőnek
37. Ajándék
38. Költőszerelem teremő estje
39. Májusi ének
40. Az utolsó harcok
41. Mintha szerelmes béka
42. Szomorú harcok ének husvét elé
43. Hajnal-várás
44. Ady Endre h. mondom
45. Furcsa fohász a sínek között

¹ SAITOS GYULA: Emlékezés a költőről (sajtó alatt).

(B)

Keserű nekifoházkodás
Névnapi dicséret — Nyugat
(Áthúzva: Istentelen foházkodás)
Tanulmányfej
Vers a szemedről
Szerelmes vers
Megsemmisülés vágya
Távoli ének
Vers (Hidba gyul ki)
Kép a tükrőben
A bátrak

Egy asszony s egy leány
Éjjel — Nyugat
Asszonyvadás holdfényes szobor mellett — Nyugat
Ének 1923-ban
Vers (Pr)
Sacrilegium — Nyugat
Hűség — Nyugat
Ember is, magyar is, magam is
Templom; hullá; rózsá
Tavaszi labdajáték
Utrahívás — Nyugat
A gyerekszemű élettávon
Foházkodó ének — Nyugat

Velük, az alább ismertetendő másik füzet versjegyzékével és a néhány éve már ismert, Espersit Jánosnak adott jegyzékkel együtt² most már négy olyan feljegyzést ismerünk, amelyekben a fiatal költő legerdekesebbnek tartott verseit sorolta fel, megjelölve egyúttal azt is, melyiket milyen lapnak küldte el.

A füzet első lapján gyorsírással feljegyzések; a felső jobb sarokban évszám: 1922/23. Ez is jelzi, hogy a füzetet a költő ebben a tanévben használta. A versek megerősítik ezt a keltezt. A gyorsírással szövegen átírva három tintaceruzás sor:

Ó jöjjetek ti megváltó borok (Verskezdet? ciklus-cím? vers-cím?) s alatta: Keserű nekifoházkodás Névnapi dicséret.

A füzet páratlan oldalain, kb. a feléig, rendezett, tintás vagy tintaceruzás írással régebbi versek, vagy frissen született versek leírása, az eredetileg üresen hagyott páros oldalakon pedig ennél újabb, vsz. 1923 elején született versek vázlatai; a füzetet középtől kezdve megfordította, s a másik felén kezdett írni.

A páratlan oldalakon található szövegek:

(3. l.) a *Bús énekh* vás szövege. Eltérések a kritikai kiadásban közölt alapszövegtől:³ (ÖM. I. 65.): 2 *fel komor* 6 végén nincs pont 9 *ó csókold* — Megjegyezzük, hogy a 6. sor variánsa az eddig ismerteknél valószínűbb szöveget ad.

(5—7. l.) Egy eddig ismeretlen vers, az *Istenjárás* szövege:

Istenjárás

*Az Uristen minket nagyon szeret,
Minket mindennap látogat,
Nehéz, kegyetlen-nehéz a lába
S egy-két magyar-szív néha megszakad.*

5 *Isten-járás van, csöndesek legyünk.
Valaki bús dalokat dalol,
Tudom kicsoda: Ó az, énekel,
Csak énekelget bennünk valahol.*

*Hangja úgy bűg, mint a nagy harangé,
10 Szeme vak, mindent eltipor.
„Uristen, szeress, de eredj innen,
Vendégre nem vár vig halotti tor.”*

*Az Uristen minket nagyon szeret,
Minket mindennap látogat,
15 Nehéz, kegyetlen-nehéz a lába
S egy-két magyar szív néha megszakad.*

Javítások a szövegen: 11 előbb: *csak eredj már*, 15 előbb: *kegyetlen-sulyos* — Ugyanennek a versnek egy változatát tartalmazza a 2. füzet is. Eltérések a fenti szövegtől: 2 *látogat*, 4 *magyar szív* 5 *legyünk*: 12 az idézőjel nincs befejezve 14 *látogat*, 15 *kegyetlen-nehéz*

² PÉTER L. ÁSZLÓ: A makói múzeum JA.-kéziratai. Szeged, 1952. 5.

³ A továbbiakban mindenütt a József Attila Összes Művei I—II. Sajtó alá rendezte: WALDAPFEL JÓZSEF és SZABOLCSI MIKLÓS. Második, javított és bővített kiadás. Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó — kiadványra hivatkozunk.

(7. 1.) A *Szerelmes kiszólás* c. vers szövege. Eltérések (ÖM. I. 70.): 3 *bronz haját* 9 előbb: *Az én nevem tombolja* 10 *Óh, engem.*

(9. 1.) A *Tanulmányfej* korábbi változatának megfelelő szöveg. (*Tanulmány-fej* címmel) A szöveg eltérései a Makói Friss Ujságban közölt, ill. a g¹ =, g²-vel jelölt szövegtől (l. ÖM. I. 375.): 4 végén pont 12 *Ködlepte, s kos szem-sikátorában*

(11. 1.) A *szedem* című vers, itt cím nélküli leírata. A vers a kritikai kiadásban közölt legkorábbi, ott g¹-gyel jelzett változathoz áll legközelebb. Eltérések a g¹ szövegtől (l. ÖM. I. 375—6.): 2 *juvoláz* 3 *réten* 5 előbb: *S ajkánál búsan*, majd: *S kezébe búsan* 12 előbb: *agyamban átaldu börg.* — A keltezés: Budapest, 22. dec. 28.

(13. 1.) A *Szerelmes vers* szövegének leírata, cím nélkül. Eltérések a kritikai kiadás alapszövegétől (ÖM. I. 76.): 2 *Nagy nyíló* 5 és 6 sor végén nincs írásjel 9 előbb: *Úgy sírni kéne s zúg* 9 *vérem*, 12 *haraplak.*

A 15. lapon egy eddig ismeretlen, háromsoros töredék, amely később beleolvadt a *Vers* címmel ismert költeménybe:

(Kis Asszonyom...)

*Kis Asszonyom ne sírj, nagy Egy vagyunk mi ketten,
A végtelenbe megmaradsz velem
Az Ének én vagyok s én rólad énekeltem*

(17. 1.) Költemény, előbb *Vers* címen, majd ezt átírva *Egyéülődés vágya* címen. A kritikai kiadásban — Radnóti másolata nyomán — *Vers* címen szerepel. (*Hidba gyúl ki...*) Ennek későbbi, s ezért az eddiginél hitelesebb szövege. Eltérések a kritikai kiadásban szereplő szövegtől (ÖM. I. 97.): 1 *szedembe* 2 *kin rájga* 4 *Husodba* — A 7—9. sornak a kritikai kiadásban is szereplő szövegét a következő három sorral írta át:

*Mint csecsemő, kit gonosz, céda anyja
Kemencére vetett, mely összemarja,
Vágyban vonagló szép szívem olyan.*

11—12 a kritikai kiadásban is szereplő szöveg átjavítva erre:

*Hogy folyna egyvé vérem és a véred,
Mint szélvész ültén két fáradt folyam,*

13 *Egy lelkünk* 14 *végtelenbe*

(19. 1.) Az *Ad sidera* szövege, a kritikai kiadásban közölt szövegtől (ÖM. I. 84.) az alábbi eltérésekkel:

1 *Végtelen* 3 *Este* 4 *rikkancs-fiad* 5 *Végtelen* 7 *Kint!* 8 *betegre-vert* 9 *falat-kenyért élet*, A 12 sor a 11 után, így a vers három négysoros s egy másfélsoros szakaszra tagozódik.

(21. 1.) A *bátrak* egy változata. Eltérések a kritikai kiadásban közölt (ÖM. I. 78.) szövegtől: 1 *Halált*, 5 *Titok* 6 *jüggönyét.* 6—7

*Csak aki büszkén állított
Elébe s bátran tépi szét.*

10 *Sejtelek* 11 *hívja a Halált*, 13—14 Eredetileg a kritikai kiadásban feldolgozott, legkorábbi kézirat (k) szövege (l. ÖM. I. 377—78.) állt itt is, később átjavítva az alapszövegre. 15 *bátran át oda* 16 előbb: *Ijúságában* majd a végleges szöveg.

füzetben is szerepel, mint a legkorábbi kéziraton, két, utóbb elhagyott versszak

*Az agy, ki így szól : Bomlok ; ám
A gondolat rög is kihull
Annak szüz, ifjú homlokán
Az Élet ránca elsimul*

*Gyötört lelkét a Béke szép,
Fehér, meleg nagyasszonya
Csókolja semmiségbe szét
Minden baját : a Nirvana.*

Az első szakasz eredetileg második helyen állt. A költő mindkettőt áthozkodta. — A leirat keltezése: 23. I. 23. — A variánsok összehasonlítása azt mutatja, hogy a füzetbe leírt változat valamivel későbbi lehet a Hajdu László szavalókönyvébe leírt, eddig legkorábbinak ismert változatnál.

(23. l.) A *Petőfi tüze* c. vers. Eltérések a kritikai kiadásban (ÖM. I. 66.) közölt szövegtől: Az első versszakot, — mottószerűen — beljebb írta. 3 *Gonosz Tél jár*

(25. l.) Eddig ismeretlen, címnélküli vers:

(*Versem komor...*)

*Versem komor, félelmes bajtárs,
A jaj-mezőn, ha nagy a zajgás,
Lábai vígadózza jönnek,
Mint Noé végén vízőzönnek.*
5 *Súlydátul döng a gyáva szív;
Índt keményen odanyomja,
Kegyelmet pallósára hív
S botor fülekhez nincs pardonja.*
Ilyen legénnyel bizakodván
10 *Győztesen állok minden tornán,
A senkiket hadakba lássam:
Megvédjük egymást én s bajtársam.*
*Bátor. De félek együttül én:
Ha versem nagy szemed tüzén*
15 *Csak szálló pihe a napsugárban.*
S meg kell tagadnom bús bajtársam.

Makón, 1923. III. 11.

Javítások a leírt szövegen: 6 előbb: *keményen vágja, nyomja* 15 előbb: *Szálló pehely a napsugárban.* 16 előbb így: *Meg is tagadom — sohse lássam.*

A füzet másik felében ugyanennek a versnek változatai találhatók. Előbb három sor, a vers utolsó három sorának variánsa:

*E vers is nagy szemed előtt
Szálló pehely a napsugárban.
De megtagadom, sohse láttam.*

Az ezután következő vázlat eltérései a fentebb közölt szövegtől: A 2 első szava teljesen olvashatatlan 6 *Índt erősen vágja, nyomja* 7 *Kegyelmet pallósával ír:* 11 *A senkiket seregbe* 15 *Szálló pehely* 16 csak ennyi: *De még kell,*

E fenti verseknél valószínűleg valamivel későbbi (tehát kb. 1923. márc. 11. utáni) az a néhány, amelyet tintaceruzával, sietősebb írással, az addig üresen hagyott páros oldalakra írt a költő.

(4. l.) Eddig ismeretlen vers, A *legutolsó harcos* előzménye:

(*Örök reménység istenajka...*)

*Örök reménység istenajka csókol
Keserű számra, Ember, égi dalt:
Nagy, szűz virág a roskadozó lombból
S Világbékesség szívedből kihajt
És szeretettel, illatával hódol
Világ szabadság, tavasz, téli rajt,
Undok lélek-fagyot feledve, Ember
Rácsókolom magam kezedre rajt,
Kérgén lihegjek Világszeretettel
A Békesség egyszer csak kihajt
O halletuja, Május a szívekben
Hozsánna, nékem ezt kell énekelnem:
Az Isten legszebb gondolata lelkem!*

(6. l.) Ugyancsak eddig ismeretlen, nem egészen elkészült vers: a tintaceruzás írás öbbs helyütt alig olvasható már:

(Istentelen bús sarkvidéken)

Istentelen bús sarkvidéken
Bús Ember, bús Magyar
Boruljatok csak össze békén
Fagya(?) utast úgy szörnyű medve,
úgyis (áthúzva) halálra marna már
A fájdalmak friss-étü (?) kedve.
S fájásotok csak egy nagy fájás.
Két szülőért búsulok (?)
De egy a temetőbe járás.
Szent lihegéstek köddé fagy már
S nincs illat szánandóbb
Szerelmes, télbe-vert (??) óvas-(?)-nál (vagy: tinóvas-nál)
Csodálkozó, bus szemetekben
Kigyúl még a (?)
Szebben, mindennél s hidegebben
A bánatok nagy jéghegyéről (ekről?)
Visszaragyog, de ti
Mégfagyhattok az észak-jénytől
Szívem kunyhó szavakat (?) ég benn
Elfértek ketten is
Meleg sírdsú békességben
Testvérek, egy vagytok ti ketten,
Bús ember, bús Magyar,
Boruljatok csak össze bennem.

Ugyanennek a versnek egy másik vázlata szerepel a füzet másik felében:

Boruljatok csak össze bennem
Bus Ember, bus Magyar
Mert Egy vagytok ti mind a ketten.

Istentelen bus sarkvidéken
Bus Ember, bus Magyar
Boruljatok csak össze békén.

A fájdalmak nagy, éhes kedve
Ugyis szétmarcangolja miként
Veszett jókát nagy, szörnyű medve.

S fájásotok csak egy nagy fájás

(8. 1.) Ugyancsak eddig ismeretlen, elkészültnek látszó vers:

(Az erdőben élülnek...)

Az erdőben élülnek már a varjak
És lelkemben a sötét gondok is
Szűz Hold csókolgat száz rügyező gallyat
S ujult szerelmet fehér arcod is
Most minden : erdő, rét s az ég is hallgat.

S hallgatnak most a büszke dalok is.
De vége lesz a csodás végtelennek
A Nap, a küzdelem kikél s hamis
Gondok, varjak szőlőkre, szivre kelnek,
A zöld lehull és véle álmom is.

A hajsza jön, a hajsza krajcáros, bús
S az estét várom : új holdat teremtek.
Isten vagyok s a leghitványabb koldus!

IV. 26.

(10. 1.) Eddig ismeretlen, hosszabb vers; egyes részletei nehezen olvashatók.

(Te a lelkek összessége...)

1. Te a lelkek összessége
Fönn az égbe
Lenn az égbe, mindenségbe
Meghallgatsz-e, Istenem?
2. Itt feküszöm elhagyottan,
Krisztus voltam
Beteg nárcisz eldobottan
Hallgat így magában el.
3. Már utamról visszatértem,
Sose kértem
Sose nyalt port izzadt térdem
Meghallgatsz-e, Istenem?
4. Most se mondom, hogy harangozz,
Bár a ranghoz,
Bocsánat bátor bitanghoz,
Megcsúszva illenek.
5. S Messziről jön a vonat már,
Ünnep-naptár
Piros szeme s virradatnál
Fénye szebb-enyhén dereng.
6. Nem gőz, keserűség hajtja
Enyim fajtja,
S mind egy, hogy ki tüzel rajta,
Hogy ki lesz a gyilkosom,
7. Ide senki több ne jöjjön
Ige-bőjtön,
Tetvek megdicsőült jökön,
Éhen hadd pusztulnak el!
8. Marnak a simító jobban
S én szabódom
Tölcsezni csudamódon
Lehetetlen koponyát.

Mellé, oldalra írva:

Már megjöttem, hozzád jöttem
Haza jöttem
S haza illendően térek
Te elébed :
Lehajítom (jóvas vagy járás)- [?] lépett
Sarum, árva életem.

Jó szó helyett csak bort ittam,
[? ?] itt van —
Pénzzé fagyva markaikon
Szív és meleg szeretet.

A vers — minden kétséget kizáróan — 1923 májusi öngyilkossági kísérletének visszfénye; (nem a Részeg a síneken című.⁴)

⁴ Vö. a *Részeg a síneken* jegyzetét (ÖM. I. 370.) s az ott felsorolt irodalmat. Az 1923. májusi (17-e tani) kísérletről s a versről bővebben ír említett emlékezéseiben SARTOS GYULA

A füzet másik felének 1. lapján:

A felső jobb sarokban a *Lányszépség dicsérete* II. 12. sor utolsó szava („kedved”) és 13—14. sora olvasható; talán ez lehetett a vers indító-csírája.

A lapon előbb három sor, majd egy be nem fejezett vers; mindkettő a *Versem komor, féltelmes bajtárs* című, valamivel korábbiak látszó fogalmazványai. (Ebből is következtethető, hogy a füzetnek ez a fele a másik fele páratlan oldalainak beírása után, de páros oldalai előtt íródhatott, kb. 1923. február végén—március elején).

A lapon egyébként egy német nyelvű levél fogalmazványa kezdődik (sr. *Wolg. Herrn Kommerzialrat E. Czeoviczka Wien, Schloßergasse 11.*) s a következő három és fél lapon ennek szövegére vannak ráírva a versek.

(2. 1.) Eddig ismeretlen nagyobb vers:

(*Komoly, komor, magányos...*)

*Komoly, komor, magányos, bús templomkert vagyok
Hol asszony kéz hiányán halomba nőtt a dudva
A fojtó keserűség, de buja illatot
Ont közte sok dús szépség, virág elrejtve, dugva.*

5 *Komoly, komor, magányos, bus templomkert vagyok.*

*Egy rongyos, béna koldus hever a kerti zúgba
Életvágyam hullája, kit a könnyörtelen
Pogány népség hagyott, hogy dögöljön éhen hullva
S most város-rőt avart szór vad, lombos szerelem:*

10 *Egy rongyos, béna koldus hever a kerti zúgba.*

*A templom bús és senki nem törődik velem
Aranybálványt tömjénez igazságként ereinek
Fáradt harangozója pedig a kötelen
Feszül, riadt agyam, ha szabadságot temetnek.*

15 *A templom bús és senki nem törődik velem.*

*Csak néhány régi h'vem ki kalapot emel meg,
Ha fehér papja, lelkem, ígét mormol maga
S köré poklos, rongyos, de szűz vágyak seregelnék
S álom-imájuk lebben s harsan zsoltár szava.*

20 *Csak néhány régi hívem ki kalapot emel meg.*

*Szép zsoltár, hulla szag s a virágok illata
Az Igazság felé száll (nem hordoz ragyogósdit)
Komor szentélyt, hiába az Ur nem állhat [?]
A messziségbe*

Végtelenbe száll és nagy egybe csokolódik

25 *A zsoltár, hullaszag s virágok illata.*

Javítások a kéziratban:

3 előbb: szűzi illatot 10 után egy áthúzott sor: *Nem járnak templomokba s nem törődnek*

11 előbb: *Komor templom és*

A 24 sornál a második szóban láthatólag nem állapodott meg; mindkét variáns egymás alatt, áthúzatlanul szerepel.

(3. 1.) Cím nélkül, a *Lányszépség dicsérete* II. részének (ÖM. I. 89.) változata.

Eltérések:

3 *bú-felhős* 7 és 8 *vércse-vágy* 9 *Amely szárnyát* 12 *remegve:*

Alatta dátum: Makó, 1923. III. 1.

(4. 1.) A füzetlap a *Tavaszi labdajáték* (ÖM. I. 93) 1—2. sorának vázlatával kezdődik:

Piros labdámat föl-fölhajigálom

(ezután áthúzva): *Ha mosolyos, halk virágid közül*

Figyeld játékom s engem egyedül

Ezután az *Útrahívás* egy, eddig legkorábbi változata következik.

Eltérések (ÖM. I. 85.):

1 *Lelkedet szűz ritmusok ősi habján* 5—8 *Csolnakom kész, utra rohan*
alatta újból:

*Csolnakom vár, szállna az utra már is
 Libbenő is (halványan áthúzva) szép szívem a hab nógatja
 Engemet hí, engem a messzi kékség
 Szűz kikötője.*

9 hát szebb 10 előbb: szép szemed, majd: nagy szemed 11 előbb: Hadd simitsa 12 kellem.
 16 S csillog aranyjuk. 17 Éh, de mit is vársz? jössz-e vagy elragadlak 19 nem török 20 ostobaságon
 (5. l.) Előbb egy négysoros, eddig ismeretlen töredék:

(Pihés, ártatlan...)

*Pihés, ártatlan, fehér galambot öltem :
 Szívem, fogadd be ifjúságomat.
 Rongyos, fakult hitem vadul sikálja
 De szűzre mossza ismét a harag.*

Utána a *Lányszépség dicsérete* II. része 1—4. sora egy szakaszban, előbb a 3—4.,
 majd az 1—2. sor. Ezenfelül az alábbi eltérések:

3 bu felhős 1 vércse-vágy 2 én!

Megjegyzendő: nem bizonyos, hogy ez a vers legkorábbi változata; lehetséges, hogy a
 kész versből további variációkat próbált formálni.

(6. l.) Három különböző szöveg található rajta:

- a) A fentebbi: „Komor, komoly, magányos...” kezdetű vers első sorának változata;
- b) egy kérvény kezdete;
- c) a később teljes szövegben is meglevő *Mint börtön* egy változata.

Ős templomkert vagyok]

a) *Komor, komor, bús paplak, ős templomkert vagyok*

b) *Méltóságos Főigazgató Ur!*

*Alulírott, József Attila főgimn. VII. o. magántanuló tisztelettel kérem Méltóságó-
 dat, hogy*

A 8. lapon *A kozmosz éneke* első és utolsó szonettjének egy változata található; rész-
 letes feldolgozásukat l. alább.

A 9. lapon az eredeti gyorsíráson előbb az *Ezerfársznyi végzet* (ÖM. I. 96.) változata
 található, úgy, hogy az eddig ismert szövegek szakaszainak 1—2., ill. 3—4. sora egy-egy hosszú
 sort alkot.

Erre ráírva található az *(Istentelen, bús sarkvidéken)* kezdetű vers fentebb már
 közölt változata.

(10. l.) A füzetlap tetején *A Kozmosz Éneke* 9. szonettjének 1—2. sora, majd egy
 eddig ismeretlen vers:

(*Mint börtön ablakára...*)

*Mint börtön ablakára hajnal
 Ugy jössz komor, bús életembe.
 Mint börtön ablakára hajnal
 Meg nagy kedvvel jön, vígan zengve,
 Rigók harsannak torkából ki
 S a vén, öreg Föld lelkesedve*

*Bokrétásan borul bókolni
 A friss, kis harmat-láb elébe.
 S menyasszonyként megszólal holmi*

*Hítvány gazt is, jaj, bő a fénye
 S mégis a rabnak bekacag csak
 S tovább suhan a messzeségbe.*

*S tárult szívem, szét a rabnak
 Letaglózza a keserűség :
 Nem várta senki úgy a napnak*

Nagy kacagásos élet-hűsét,
Nem várja úgy oda szeretőjét
Az elrugott, jó, balga hűség —
S csak bekacagott, — hadd gyötörje
Utált vágyával Éjjél-asszony
Hadd másszon körbe-körbe,

S minden téglát megtapogasson
S kacajom újra sírva várja!

S én várlak, várlak, sírva várlak —
Hajnalt a börtön ablakára

23. V. 5.

Korábbi változata található néhány lappal előbb.

Mint börtön ablakára a hajnal
Ugy jössz komor, bus életembe.
Mint börtön ablakára hajnal,

Mely nagy kedvvel jön, vígan zengve
Rigók, harsannak torkából ki
S a vén, öreg Föld lelkesedve

Bokrétásan borul bókolni,
A friss kis harmat-láb elébe.
Megcsókol jénye mindent, holmi

Kis érdemetlen gazt is s végre
A börtön ablakára lebben.

A 11. lapon a *Kozmosz éneke* 5. szonettjének három fogalmazványa található; fel-dolgozásukat l. alább.

A 12. lapon a *Hűség* (ÖM. I. 88.) utolsó két versszakának egy fogalmazványa.
Eltérések: 27 Bánat műteremben 29 S tört szobrokat szór szét a (olvashatatlan szó) rég.

A 15. lap elején egy eddig ismeretlen töredék olvasható:

(Rossz vágy...)

Rossz vágy járhatja jaj velem bolondját
Két asszony s egy se, s fáj az agyvelőm.

Sűrű olajnak fájhat így, midőn
Hengerben lassan, lassan összenyomják

A 3. sorban előbb így: fáj így, ha évek

Utána a *Lázadó Krisztus* egy, az eddig ismerteknél erősebben eltérő változata, amely a 16. lapot is betölti. A 14. lap közepén dátum: IV. 29; ez az eddig ismert keltezéssel is egyezik. (1. ÖM. I. 387.).

Eltérések a kritikai kiadásban közölt szövegtől (ÖM. I. 99.): Az utolsó szakasz (talán helyhiányból? talán kompozíciós okokból) itt az első helyen szerepel.

1 Idézőjel nélkül, a sor végén nincs írásjel 1 O 2 sor végén nincs írásjel 3 Több kalászt de el ne vedd azért a (talán hibás leírás?) 4 kozmosz palotádba 8 Neked könnyű 9 előbb: minden gazt letörni majd: a tövist letörni 11 csak-föld 17 előbb: a meddig birom, csak csindlom; a véglegesre javítva 18 Bár két kezemen sajkó hólyag ül 19 mint kothad (??) fa 22 eső — 23 olvashatatlan áthúzott szó, majd: Szép kastélyod 25 Ugy sem 27 arany-szavad 27 rossz kongó 31 előbb: Részed lesz egykor, majd a véglegesre javítva 33 mindent lásson itten 39 Feszül, tudja, hogy rá korábban jó az Az előrevetett utolsó szakaszban 41 De rokkant telke

A 15. lapon egy eddig ismeretlen, keltezett vers:

(Ha nem veszik észben...)

Ha nem veszik észben a fárosz csak égjen
Nem hallgatnak? Dalolj telkem
Akkor sükettségben

Békességnek jöttem s már kardot kötöttem
 5 Kain kell itt Ábel helyett
 S Krisztus — elgyődrten.

Ki szívét od'adja, s ámul szépre, nagyra
 Keresztel dorongolják
 Hátról azt agyba
 10 Elvesz itt, ki békélt,
 Jaj szomorú vég ért

Bűn a harc és harcolnom kell
 Itt a békességért

Bajtárs, csak (?) a testvér, s hullt hitem, bizony elestél
 15 Egyedül, bus igazságként
 Állok a holttestnél.

S én szent esküvésem szóljon hát egészen
 Vagy ölelő békesség már,
 Vagy temető lézen.

20 Örültházba visznek, vagy szívekkel hisznek
 Vagy meg ölmet olvasszanak
 Keresztelő v znek

S fárosz lángja lebben, meg se látva szebben
 Dalolni, ha nemis vészik

25 Nyomorú fülekben.
 Bpest, 1923. III. 26.

Javítások a kézirat: 2 előbb: *Ha nem hallgat senki* 3 előbb: *Csak az éjben* 7 dorongolják után áthúzva: itt 10—11 sor sorrendje előbb fordított volt 14 helyén előbb más, ma már olvashatatlan szöveg állt 15 előbb: *Egyedül, mint igazság*

A dátum hónapjának olvasásában lehet kétség; esetleg jún. vagy júl. hónapot is jelenthet a jel; mégis legvalószínűbb a III. 26. olvasat.

A 16. lap alján a *Kozmosz éneke* Juhász Gyulának szóló ajánlása (L. ÖM. I. 392.; a 3. sor így: *aki az én örök Atyám és Bátyám,*), majd a 17. laptól a *Szonettkoszorú* teljes szövege. (Leírását l. alább.)

II.

A második füzetnek nincs már bekötőtáblája; ugyancsak egyszerű, vonalas iskolai füzet, amelybe a fiatal költő vegyesen írta újabb s régebb verseit. A páratlan oldalakra eleinte szabályos írással beírta régebbi verseit, majd újabbakat; a hely elfogyván, egyes üresen maradt páros oldalakra is írt újabb verseket.

Az 1. lapon: *A Bánat*... címmel a hasonló címmel (de három pont nélkül) ismert vers (ÖM. I. 41.) szövege, jelentéktelen eltérésekkel. (1 *pósta* 7 *odasimúl*).

A 3. lapon a *Kép a tükörben* szövege (ÖM. I. 92.), ugyancsak jelentéktelen eltérésekkel (8 előbb: *S valahogy a szívemre is tejőtt a képe.* majd a véglegesre javítva 9 *Nemis*)

Az 5—7. lapon a *Boros keserűség* egy változata, amely azonban közelebb áll még a Szépség Koldusa-belihez, mint a későbbi, 1923 január 14-én megjelenethez. (vö. ÖM. I. 370). Ez a tény is valószínűsíti, hogy a füzetnek ez a része még 1922. november—decemberében íródhatott; s így pl. a *Kép a tükörben* c. vers az eddig véltnél jóval korábbi. Eltérések a kritikai kiadásban (ÖM. I. 34.) közölt szövegtől:

4 *Rajt' igyunk egy huzamost*, 5 a sor végén nincs vessző 6 *S forrjon át a dus erekbe* — 8 *másik*, 9 a sor végén nincs vessző 10 *S fejem 11 lesz* — 12 *bokáit!* 19 *S élni úgyis*

(9. 1.) *Pap a templomban* szövege (ÖM. I. 63.), jelentéktelen eltérésekkel (4 *oltárról régi* 6 *sohajton*)

A 11. lapon, más, tintaceruzás, sietősebb írással, egy, az előbbieknél és következőknél valamivel későbbi vers: *Asszony-várás holdfényes szobor mellett*, az *Asszonyvárás asszony-szobor mellett* címmel a NK kötetben szereplő vers egy változata (a korábbi variánsok különben szintén ezt a címet viselik) Eltérések (ÖM. I. 86.):

5 és 8 *szobor-asszony* 10 *Nem is tudom ki: szent és* 16 *dílna*, 17 *Ó szép, forró Szobor*, kin 19 *élő Asszony*

A szöveg keltezése: 23. II. 19. Makó.

A 13. lapon ismét a nyugodt, tintával írott leírás: a *Tél* egy változata, amely későbbinek látszik a Szépség Koldusába felvett szövegénél, de korábbiak a kritikai kiadás 1924-es alapszövegénél. Eltérések ettől (ÖM. I. 44.):

1 rakni 4 új meg 5 Gyerektáncot — ő boldog 6 és 7 közt nincs új versszak 8 földiét.
10 zúzmars 12 rakni — adjon 14 emberek.

A 15. lapra *Szépség koldusa* címmel a *Koldus* címen ismert vers (ÖM. I. 46.) szövege szerepel, jelentéktelen eltérésekkel (4 mehetsz 5 szememmel :)

A 17. lapon a *Proletárok!* címmel ismert költemény (ÖM. I. 71.) egy változata szerepel. Cím nélküli, első sora a megszólítás:

Testvérek, utána áthúzza: ott lenn!

Más eltérések:

1 tornyozó akaratot 1 szívemmel, 2 mert valaki belémkövőcsolta a végtelen 3 elnemcsüggedés 5 injekciózta, 6 gondolt, 7 hanem szent ihajjal falazta száját az 8 Istenember jonnnyadt ajkára, 10 a sor végén a közték szó 12 Testvéreim!

A 19. lapon az *Ő zordon szépség...* (ÖM. I. 45.) szövege szerepel, amely azonos a kritikai kiadásban közölttel (a 2 bus szava rövid u-val), de mottó és cím nélkül.

A 21—23. lapon az *Üdvözlés* (ÖM. I. 43.) szövege, cím nélkül és egyetlen eltéréssel (3 bronz hajadra).

A 23. lapon még az *Őszi alkonyat* (ÖM. I. 36.) változatlan szövege. (Ez a leírás is felhívja a figyelmet a kritikai kiadás egy értelemzavaró sajtóhibájára: 2 halkan piheg s nem: pihen).

A 25. lapon a *Bus énekhívás szövege* (ÖM. I. 65.), kisebb eltérésekkel:

2 föl komor 6 végén nincs írásjel 8 míg 9 ó csókold

A 27—29. lapon az *Istenjárás* című vers letisztázott, fentebb ismertetett változata. A 29. lapon utána később, tintaceruzával áthúzza egy cím nélküli három szakaszos vers; a fiatal József Attila legkorábbi Adyról szóló költeménye.

(Téged siratlak...)

*Téged siratlak, büszke sirató.
Az Isten sem néz többé immár hátra
És hull a rokkant, tömzsi kis tanyákra,
Ó Ady, a magyar Ugarra hull a hó.*

*Az Isten sem néz többé immár hátra
S én nem tudok kiáltni: hejh! hahó!
Pedig kiáltnék s jaj, csak eljúló
Keserves hörgés — az torkomra hágna.*

*Én nem tudok kiáltni: hejh! hahó!
Pedig nagy vétet én sosem vétettem:
Fekszem hanyatt a Pusztán megdermedten
S fagyott, fehér sz vemre hull a hó.*

A 31. lapon a *Szerelmes kiszólás* (ÖM. I. 70.) egy változata, pontosan azokkal az eltérésekkel, mint amelyeket az 1. sz. füzetben szereplő szöveg mutat. A 33. lapon a *Tanulmányfejek* csaknem teljesen ugyanaz a változata, mint az 1. füzetben. A két szöveg közt mindössze az a különbség, hogy a 12 *szemsikátorában* egybe van írva. Az üres páros lapon a 8. sor mellé későbbi írással odairta a költő a későbbi megoldást: *Tófenék arc*

A 35. lapon a *Szerelmes vers* (ÖM. I. 67.) szövege, egyetlen apró eltéréssel (5 *gyötörzs én*).

A 37—39. lapon eredetileg címnélküli vers, amely fölé később írta a költő a *Megsemmisülés vágya* címet. Azonos a *Tovább én nem bírom* címmel ismert verssel (ÖM. I. 77.), amelynek voltaképpen egy korábbi, a kritikai kiadásban feldolgozott kéziratához sokban közelálló (ÖM. I. 377.) változata. Eltérések a kritikai kiadás alapszövegétől:

5 Isten 7 nincs gondolatjel 10 susognák 11 A föld gyúl, 12 ur! 15 Asszony és Nyomor.
16 S mosolygó 17 Föl, Isten, végre engemt! (tollhiba engemet! helyett) 18 S Asszony miatt ájult
19 Idő 20 halátsohajtás szét.

A 39—41. lapon ugyancsak eredetileg cím nélküli vers, később felírva a *Komor búcsuzás* cím. Az *Igaz, őszinte búcsú* (ÖM. I. 82.) korai, a Csönd c. lap 1923. januári számában megjelent formájához áll közel (vö. ÖM. I. 379.). Eltérései a Csönd szövegétől:

Aztán, ha 10 másnak. 11 előbb: Hogy volt panaszom néha mégis : majd: Hogy panaszkodtam néha mégis : 13 évet, 14 Tudom mit

(41. l.) A *Távoli ének* (ÖM. I. 83.) szövege, néhány kisebb eltéréssel:
2 *bőr*, 7 végén nincs írásjel 11 *halottan*, 16 *busan*.

(43. l.) *Ad sidera...* címmel a versnek ugyanaz a formája, mint az első füzetben. Avval az apró, de lényeges különbséggel, hogy a 11. sor végén nincs írásjel, ami még valószínűbbé teszi a szakaszok három négysorosra, s egy másfél sorosra való tagolását. A vers keltezte van: 23. I. 19. Ez az időpont az eddig ismert februári keltezésnél korábbi; egyszersmind jelzi, hogy a füzet írásában ekkor érhetett ide József Attila. Innen kezdve, páros és páratlan oldalakon egyaránt ceruzás, tintás, sietősebb írások következnek, nyilván 1923 január–márciusából.

(45. l.) *Petőfi tüze*. (ÖM. I. 75.), néhány eltéréssel: Az első szakasz mottószerűen beljebb kezdődik. A szakaszok sorai egyvonalban kezdődnek.

4 *Petőfi*, az *Eszme* — hol 10 *nyugodj*, 14 így *köszönők* vezér

(47. l.) Eddig ismeretlen vers:

Egy asszony s egy leány

*Ó messzi, messzi két szép Asszonyok,
Egy asszony s egy leány szívembe vertem.
Mig értük tornáz ifju, büszke lelkem,
Vágyam közöttük gyávnán kóborog.*

*És jaj a Végzet átkozott-konok,
Duhaj mámort csíhol sötét szememben
S dus, ölelő-nagy ágyu véremlében
Értük lihegnek megváltó borok,*

*A lány : ősz termő, naphajú mező,
Az Élet vár szent méhében magókra.
S úgy szól szava, mint hallgatag habokra
Ha lágyan simul esti evező.*

*Az asszony : város, bűnös elveszés,
Rejtelmes, és meleg homály, hol bongva
Bug esteórát vágyak titka, tornya,
S forró polypa ájul át a kéz.*

*Két tulsó part. Közöttük égte [? talán: égtem] annyit
S csókolja most is nagy szívem : a Bor
Mint szép, haló nap bánata, mikor
Fáradt folyón sötétén átaranylik.*

(49. l.) Eredetileg cím nélkül, később *Ének 1923-ban* címmel a *Magyarok* I. részének (ÖM. I. 80.) erősen eltérő változata, nyilvánvalóan a vers legkorábbi formája:
3 *tántorogva* 6 *s régi dicsőségünk* 8 *mégis csak* 10–13 helyett külön versszak:

*Minek magunkat lassan ölni?
Jobb lesz egyszerre megdöglölni :
Beteg hullánk ha széjjeloszlik,
Nyomán egészség nyíl fakad,
Hoz majd acélos magvakat
S meleg cipőt, mely békén foszlik
Éltrefermett ifju Másnak.*

14 új versszak 14 *Elmulásnak!* 15 után egy sor: (*Világ balekje s tán — mazurja*)
16 *ide álljon* 17 *földbe szurja*. 18 *Nem* 19 *már ugyanis talmi* 20 *S nemis* 20 *akarni* : 21 *Halá-*
rozott az Élet nélkül : utána egy sor: *Kipusztulunk s kiméri a határt*, 24 *Rémület*.

A változat kelte: 923. II. 15.

(50. l.) *Ember is, magyar is, magam is* címmel az eddig *Mert ismeretlenünknek tetszik* című költemény változata. (ÖM. I. 121.) Eltérések: 2 *föjlhőrg* : 3 *Valaki* 4 *szenvedést s ez élet és örök?* 7 *büntet*, 10 *észre vesz* 18 *Mammon ökle sem* : 21 — Ó 22 *litániát* :

A vers kelte: Makó, 1923. II. 23.

Az *Ember is...* címet eddig elveszett versnek tartottuk nyilván: a *Mert ismeretlenünknek tetszik* című verset pedig az év végén keletkezettek közé soroltuk.

(51. l.) Két töredék; közülük a második a *Kozmosz éneke* 8. szonettjének első, még önálló versként képzelt megfogalmazása.

(A sírás nekem nem kenyerem...)

A sírás nekem nem kenyerem
Az Ur megverte kushadt fajtám :
Most neki látok s én verem.

Talán az Ima sáppad ajkán,
Ha az Üvöltés ott terem.

S ha föl nem üvölt hulla-fajtám :
Addig verem, míg szétverem.
23. II. 17.

(Gyertek fürödni...)

Gyertek fürödni, hozzám, gyertek !
Szennyes, mint más, de szent folyó,
És megfürödni benne jó.
Kik sárban, kinban szét-heverték.

Gyertek fürödni, hozzám gyertek !
A folyó földes, iszapos,
De nagy hulláma szűzre mos
Minden beteg, szép, bűnös lelket.

Az 53. laptól a füzet végéig a Szonettkoszorú (A Kozmosz Éneke) egy teljes szövege található.

A füzet, — később felhasznált — páros oldalain:

(2. 1.) A Pünkösöd előtt (ÖM. I. 101.) szövege. Eltérések: 5 Végtelenség. 6 A végtelenség.
7 hatyuként : 9 idejöttél 10 usszál 16 csodára.

Keltezés: Makó, 1923. május 18.

A 12., majd a 16. lapon 1—48. sorszámozott, nyilván 1923. május második felében keletkezett versjegyzék.

- | | |
|---|--|
| 1. Késérő nekifohászokodás | 25. Eggyéőlelődes vágya Világ |
| 2. Névnapi dicséret Nyugat | 26. Sacrilegium Nyugat |
| 3. Fohászokodó ének Nyugat | 27. hiányzik |
| 4. Szerelmes kiszólás Csönd | 28. Hűség Nyugat |
| 5. Istenjárás | 29. Ember is, magyar is, magam is Világ |
| 6. Tanulmányfej Nyugat | 30. Leány szépség dicsérete I—II. Csönd |
| 7. Vers a szemédről (áth. Világ) Kékmadár | 31. Akkor |
| 8. Szerelmes vers | 32. Templom, hulla, rózsza Világ |
| 9. Megsemmisülés vágya Világ | 33. Tavaszi labdajáték Világ |
| 10. Komor búcsúzás Csönd | 34. Ultrahívás Nyugat |
| 11. Önarckép Csönd | 35. Kalózkapitány indulója Világ |
| 12. A füst | 36. Lázadó Krisztus Nyugat |
| 13. Távoli ének Világ | 37. Osvát Ernőnek Nyugat |
| 14. Vers | 38. Ajándék |
| 15. Aratás előtt Kékmadár | 39. Költőszerelem teremő estje |
| 16. Kép a tükrőben | 40. Májusi ének Nyugat |
| 17. Ad sidera | 41. Az utolsó harcos |
| 18. Proletárok! | 42. Mintha szerelmes béka Kékmadár |
| 19. Petőfi tüze | 43. Szomorú harcos ének husvét elé Világ |
| 20. A bátrak Nyugat | 44. Hajnalvárás |
| 21. Egy asszony s egy leány | 45. Eszmorodott (!) szózat Nyugat |
| 22. Éjjel Nyugat | 46. Furcsa fohász a sínek között Nyugat |
| 23. Asszonyvárás Nyugat | 47. Híd alatt |
| 24. Ének 1923-ban Világ | 48. Pünkösöd előtt |

(14. 1.) Cím nélkül, az Ezerfárosznyi végzet (ÖM. I. 96.) egy változata. A vers négysoros szakaszból áll, de a későbbi szöveg két szakasza alkot egyet, úgy, hogy minden szakasz 1—2. a szakasz 1., a 3—4. sora 2. sorát alkotja.

Más eltérések: 1 *Mint ha 7 Mély-illatú hajadnak, 9—10 Ó, nagy szemed ne gyujtsd ki, a büszke napnak fénye 14 elégne, 16 előbb: e mámoros legény, 18 előbb: mint súlyos föléjérva: titka 20 ó Asszonyom gyere! 21—25 Én látó, Asszonyom, hát égj el Te is vele! Vakult szemeknek gyujtott nagy lelket kába Végzet,*

Keltezés: Budapest, 1923. márc. 28.

(30. 1.) Az *Útrahívás* egy változata. Eltérések (ÖM I. 95.): 2 csak szép kicsi lyány magammal, 4 ide mormol. 5 Libbenő, szép szívem az ár locsolja, 6 vár, 6 máris : 7 előbb: Engemet hí, engem a messzi Szépség majd: Ó hiszen vár engem a messzi Szépség 8 kikötője. 9 hát, szebb 12 kellem : 15 vágyim utánad 16 ezüstjük. 18 előbb: Eh de mit vársz? majd: Eh mit is vársz? jössz-e vagy elragadlak, 20 ostobaságon.

Keltezés: Makó, 1923. Márc. 18. éjjel.

III.

A *Kozmosz énekének* két teljes szövege és egyes szonettjeinek többféle változata, fogalmazványa található Saitos Gyula birtokában.

Az első füzetben található a 15. és az 1. szonett 1—1 változata, az 5. szonett három vázlata, a 9. szonett 1—2 sora, valamint az ajánlás nélküli teljes *Szonettkoszoru*. (S/1)

A második füzetben található a teljes *Szonettkoszoru*, ajánlással. (S/2) A szövegek nagyrészt keltezve vannak.

Az eltéréseket a következőkben összegezzük:

Cím: *Szonettkoszoru* (S/1)

ua. és

A negyven éves *Juhász Gyulának* (S/2) utána még:

Kezdtem : 1923. I.

1. szonett.

Egy variánsa önállóan az 1. füzetben (Ö/1), egy az 1. füzet teljes szövegében (S/1), egy a második füzetben (S/2): 1 előbb más, nehezen olvasható szöveg, (talán: *Külön bolygót alkotok magam*) majd: *Külön világ vagyok zuhant magam.* (S/1) 2 *tenger* (Ö/1) 3 *Külön világot alkot minden ember,* (Ö/1); a S/2 is előbb így, majd a véglegesre javítva, a S/1 szöveg is vsz. ez volt előbb. 4 *Kinek csak álma, vágya, gondja van.* (Ö/1 S/1 S/2) 5 *És jajj, nem élhet senki gondtalan!* Ö/1 *És jaj, nem élhet senki gondtalan!* S/1 *És jaj nem élhet senki gondtalan!* S/2 6 *henger* Ö/1 8 *fáj* Ö/1 *oldalam!* S/1 S/2 9 *S mert ez az ősi rendünknek* utána más próbálkozás: *Őrök rendünknek* most ez a tábla-bronza Ö/1 10 *Egyét* S/1 *eggyét* S/2 12—13 hiányzik az Ö/1-ben 13 mért S/1 S/2 *Ur* S/2

Keltezés (S/2-ben): 23. III. 2. Makón

2.

A két teljes szövegben maradt fenn. Cím egyik helyen sincs.

3 *Vad, barna* S/1 S/2 8 *A Szépség jái sügnak* S/1 S/2 9 *Alattuk Amor ül, ki* S/1 S/2 *éhes,* S/1 11 *tiszta-Erzés* S/2

Keltezés (S/2-ban): 23. I. Makó.

3.

A két teljes szövegben maradt fenn.

2 *Tél sem vehette el* — S/1 *Tél sem vehette el* : S/2 4 *Ha Szomorúság-tél búsul a berken,* S/1 S/2 6 *igy díszítne* S/1 8 *nap is,* S/1 S/2 9 *titán-gyerek,* S/1 10 — *kedvvel piroslik táva-nyitva szájuk* — S/1 S/2 12 *munka van,* S/1

Keltezés (S/2-ben): 23. II. 21. Makón.

4.

A két teljes szövegben maradt fenn. Cím egyik helyen sincs.

1 *agyam,* S/1 2 *Hangja, mit roppant barlang-visszhang* S/1 S/2 3 *orgondra és a gondolat-had* S/1 előbb: *Bus orgondra,* 3 *gondolat-had* S/2 7—8 zárójelben S/1 S/2 8 *szíjja* S/1 S/2 10 *megunják* S/2 11 *fogan* S/1 S/2 13 *Műhely-börtönből* S/1 S/2 12 *boldogan.* S/1 S/2

Keltezés (a S/2-ben): 23. II. 22. Makón.

5.

Az 1. füzet egy oldalán három különböző, a költői alkotás egymást követő fázisait mutató fogalmazvány található:

Szétkujtorognak részeg boldogan.
Eltűzve a zsarnok-királyt, a Gondot,
A gondolatok s gyermekes bolondok
Módján

- 5 Szétkujtorognak részeg boldogan
Eltűzve a zsarnok-királyt, a Gondot
A gondolatok s gyermekes bolondok
Módján ropják Szépség-fák árnyiban
Tavaszi táncuk, majd, de munka van
10 Még addig, csak ha este szárnya-oldott
Álom szökkenti

Szétkujtorognak részeg-boldogan
Eltűzve a zsarnok-királyt a Gondot
A gondolatok és virító lombok

- 15 Alélt örök tavaszba száll, rohan
Szép lelkük; mintha Nap sugáriban
Főlebredő bábu kacag s a boldog
Ifju anya fülébe szárnya-oldott
Öröm csattog. De addig munka van.
20 Csak halk, éjjelutáni éjszakán,
Mint szunnyadó kedvest meleg leány
Cirógatja gyötört szívük az álom.
S mint éjjel nyíló álóé virágom
A kertben, úgy csókolnak elheverten
25 A bolygó fények rajta, mint ha kertben
holdas

Javítások a kéziraton:

- 9 előbb: *táncukat* 19 előbb: *dalol* majd: *röpül* végül: *csattog* 24 előbb: *A holdfény, úgy*
Az 5. szonett ezenkívül megtalálható — csekély eltéréssel a későbbi szövegtől — mindkét
teljes szövegben. Eltérések:
2 zsarnok-királyt, S/2 5 a Nap S/1 S/2 12 éjjel nyíló álóé-virágon, S/2 14 mint ha S/1 S/2
Keltezés (a S/2-ben): 23. III. 6.

6.

A két teljes szövegben maradt fenn.

1 mint ha S/1 S/2 4 sulyos, meleg S/1 terjeng, S/2 terjeng. S/1 6 mámor-szín S/1 kel : S/2 7 Erőt,
vagy S/2 9 Így, úgy, de örök a férji-bolygó S/1 Így-úgy : Örök a Férji-bolygó S/2 10 előbb: Asszony
s örök S/1 varázsa. S/2 11 lidércként ragyog S/1 S/2 12 S szépsége, jénnye, S/2 14 Világ-bo-
gárkák S/1

Keltezése a S/1-ben: IV. 25., a S/2-ben: Makó, 1923. ápr. 25.

7.

A két teljes szövegben maradt fenn.

1 Világ-bogárkák S/1 rebben ; S/2 2 vére zúg, dörög, S/1 mennydörög ; S/2 3 sürög — S/1 4 Az Ember
S/2 5 A nagy, elomló asszony-test eseten (előbb: Mert nagy,) S/1 A nagy, elomló asszonytest
eseten S/2 9 elrepassze : S/1 S/2 10 Én — jaj — tudom — ez lesz az Ember veszte S/1 S/2 (itt a
végén pont) 11 est — S/1 S/2 12 kóboran. S/1 S/2

Keltezés a S/1-ben: V. 1., a S/2-ben: Makó, 1923 május 1.-én.

8.

A két teljes szövegben maradt fenn, néhány apróbb eltéréssel:

4 komolyan S/2 5 hangja mint bus S/1 7 Ó, gyertek S/2 9 kirúgott éhes S/1 11 bánat-görgetegje. S/2
Keltezés (S/2-ben): 23. III. Makó. — Első megfogalmazása Gyertek fürödni... kez-
detű töredék.

9.

1—2. sora (változatlan szöveggel) a S/2-ben, ezenkívül a két teljes szövegben található.

4 örülten — S/2 5 Ó, mért a sor végén nincs vessző S/1 S/2 7 szálló mederül S/1 8 üzenve. S/2
9 Ó, jaj S/1 10 sor végén nincs pont S/1 S/2 12 hevülne meg : S/1 S/2 13 kihűl lehull S/1

Keltezés (a S/2-ben): 23. III. 17. Makó

10.

A két teljes szövegben található.

1 esve / S/1 S/2 2 Ó szűkösen S/1 S/2 3 Isten is, aki S/1 Isten is, — aki S/2

A 4—5. sor sorrendje előbb fordított volt, a 4. előbb más (ma már olvashatatlan szöveg) helyébe került S/1 5 szivembe, — S/2 6 gyöngyszót S/2 7 S bús jaft, nyögést S/1 S bus nyáj-nyögést aklán tulhajtani) : S/2 8 mert új, nagy szeretetre S/1 9 egy nappá S/1 11 lobog — S/1 12 Ujfulva — S/1 Ujfulva. — S/2

Keltezés (a S/2-ben): Makó, 1923. máj. 8. a S/1-ben: Makó, 1923. V. 8.

11.

A két teljes szövegben található.

2 előbb: Rossz bánatok S/1 3 Beteg ölébe megvacogó Multnak S/1 S/2 4 végén nincs vessző S/1 6 Koldús-fekély S/2 7 Rohadt S/2 9 tejecskét : S/1 S/2 10 Világbékesség. S/1 S/2 11 Az éhendöglődő S/2 12 Uj-izmu S/1 Titok-csúcs S/2 fele — S/1 13 Miért az Én? és végtelen fele — S/1 Miért az Én? és végtelen fele — S/2

Keltezés (a S/1-ben): 23. V. 12., a S/2-ben: Makó, 1923. május 12.

12.

A két teljes szövegben található.

1 sor végén nincs pont S/1 2 az Ósbe S/1 S/2 3 szabadul, S/1 S/2 4 végén nincs pont S/1 5 végén nincs pont S/1 8 illat-szimfóniába S/1 S/2 10 a telkek S/1 S/2 11 ülnék : S/2 12 tudom — S/1 14 Igazságnak gyujtván hűs fényt, az Úrnek. S/1 S/2

Keltezés mindkét füzetben: Makó, 1923. május 17.

13.

A két teljes szövegben található.

1 Igazságnak gyujtván hűs fényt, az Úrnek, S/1 S/2 A zárójel a 2 sor elejétől a 8 sor végéig tart S/1 S/2 2 az Igazság : 4 mint ha S/1 5 kidűlnék S/1 8 elején áthúzva: Izzadt 10 előbb: mint a legnagyobb nap, majd a véglegesre javítva 11 A Legfőbb Ur mérhetetlen aláírva Az Óslélek S/1 12—13 nem kurzív S/1 S/2 12 előbb: ... ki bár csak halni, majd a véglegesre javítva S/1 13 Egyenlő. Ám, hogy S/1

Keltezés (S/2-ben): Makó, 1923 május 18.

14.

A két teljes szövegben maradt fenn.

2 zugat S/2 3 előbb: A vaksüketség éjjele, majd: A süketség éjjébe S/1 7 észak-sark S/1 S/2 9 Békesség-Noé S/1 S/2 a sor végén nincs írásjel S/1 10 tisztulás őzőn S/1 zug S/2 11 keserűség, vulkán S/1 keserűség-vulkán S/2 12 Lávás-szilokkal S/1 vetést : S/1 13 igazam! ... S/1 14 Külön világ vagyok zuhant magam. S/1 S/2

Keltezés a S/1-ben: Makó, 23. május 17., a S/2-ben: Makó, 1923. május 17.

15.

A 2. füzetben egy változata (I/2), mindkét füzetben a teljes ciklusban egy-egy szövege maradt fenn.

Cím a S/1-ben: *Mesterszonett*.

1 előbb: Külön bolygó vagyok zuhant magam, majd: Külön világ vagyok zuhant magam. S/1 magam, I/2 2 előbb: Szép, fáradt bolygó, majd a véglegesre javítva I/2 3 Szépség-fák I/2 S/1 S/2 telten. S/1 S/2 4 S dübörgő gép-város I/2 6 A bolygó fények rajta, mintha I/2 7 Világ-bogárcák röpke szárnya rebben. I/2 Világ-bogárcák S/1 S/2 8 S komor hitem hőmpölygő, vad folyam. I/2 szent hőmpölygő S/1 10 De majd kihül I/2 kihül S/1 S/2 12 kihülnek, S/2 13 Igazságnak gyujtván hűs fényt az Úrnek I/2 Igazságnak gyujtván hűs fényt, az Úrnek, S/1 ugyanaz a sor végén pontta S/2

Keltezés a különálló szövegben és az S/2-ben: Makó, 23 márc. 2. A márc. jellegzetes gyorsírási jellel mindkét helyen.

(Juhász Gyulának)

Csak a S/2-ben, cím nélkül, a ciklus élén.

1 csuda : 3 előbb: Ilyet nem látott ember még — soha : számozással a véglegesre javítva 4 megnyhülést. (A t ceruzával utólag odairva) 7 előbb: Negyven bus 9 koszorúm 10 rajta! 11 vedd — 12 emelkedem!

Keltezés: Makó, 1923. május 18.

A *Kozmosz énekét* tehát 1923. januárjától május 18-ig írta a költő; legelőször a 2. szonett készült el.

IV.

Saitos Gyula birtokában található még a későbbi évekből való három kézirat. Ezek közül az egyik a *Csak a tenger jött el* (ÖM. I. 261.) című versnek a Saitos által szerkesztett Makói Friss Ujság számára küldött kézírata; a nyomdai jelzés is rajta van. Eltérés a kritikai kiadásban közölt szövegtől: 5 *Nyugodt, mély* — ezentúl tehát ez tekinthető helyes szövegnek.

A második a *Szabados dal* (ÖM. I. 304.) egy változata. Eltérések: 1 végén nincs írásjel 2 a *burzsit fátyalángra*, 5, 10, 15, 20 *ugy 7 bütyköd*. 8 *Hát sorját*, 11 végén nincs írásjel 12 *burzsibőrbe* 17 *burzsujt, megfontoltan* :

Utána ajánlás:

Saitos Gyulának, első szerkesztőmnnek, szívbeli és életemmel való barátomnak több szeretettel, mint amennyi gyűlöletet ebben a versben el-kiorádlani birtam.

József Attila

Végül birtokában van egy Bécsből írt levél:

Kedves Gyula Bátyám, ha jól emlékszem, karácsonyra küldött levelemben kértelek, hogy juttasd el pesti címemre a lapszámot (VI. Lovagucca 3.), de Te erre nem igen tartottad érdemesnek azt a verset. Pedig hidd el, hogy van egész-ember is azon a nagyon darabka Makón, aki szívesen és szeretettel fogad el versekben engem. Nekem a Te lapod esemény — ha az én versemet hozza, hiszen ott nőlttem majdnem az ollód szarai között. Igaz, meg van még az a kis kályha? Ha jól tudakolom a múltat, az mentett meg, hogy őhozzá szegődtem. Így lesz a kályhajűtőből bíboros. És lapunk külső barátjától (a belső Kemény volt) József Attila. — A fene vigye, úgy érzem, elégikus lesz a levél, hát nem sikerül most semmi jókötésű tréfa. Tudod, egy kicsit fáradt vagyok, talán jobban is, mint ahogy azt egy olyan fiatalembernek szabad, aki a jövő hónapban (IV) lesz 21 éves.

Ezt a verset, a husvéti számot, ha a vers ki is maradna technikai okokból, küldd el. És miért nem válaszolsz? Szerelmedben elégett már a magnézium? Legszebb napom jénnyét ezennel beléd-utalom.

Szervusz öllelek

Bécs (I. Universitát) 1926 márc. 27.

(Aláírás helyett betűjel)

V.

A Saitos Gyula birtokában levő, s most publikálásra kerülő József Attila-kéziratok jelentősen gyarapítják a fiatal költőről való tudásunkat; számos ismeretlen verssel, verstöréddel, variánssal gazdagítják a József Attila-szövegkorpuszt. Általában: a Szabolcsi Gábor által még 1940-ben összegyűjtött, s Radnóti Miklós által kiadott, illetve lemásolt — majd a felszabadulás óta a Péter László által a makói múzeum számára megszerzett kéziratok felbukkanása óta, a korai évekből ilyen értékes s nagyszámú kézirat nem került elő.

Feladatunknak ezúttal csak a szövegek ismertetését tartottuk; az eredmények részletes értékelését még el kell végezni. Egyetlen kérdésre térünk ki: bizonyos fokig módosítják az újonnan előkerült kéziratok az 1922 őszétől — 1923 májusáig született versek időrendjét. Közvetlenül is: egy néhány vers eddig nem ismert pontos keltével; s közvetetten is, amennyiben — véleményünk szerint — eddig a Zsengék közt számontartott, az ún. Lovas a temetőben füzetből származó verseket, a közvetlen Ady-utánpótlásokat valamivel későbbinek, 1922 teléről valóknak kell tartanunk. Egyrészt: az *Istenjárás*, a *Téged siratunk* ... hangja miben sem különbözik tőlük; másrészt: a közéjük sorolt *A gyerekszemű élet-tavon* című, ugyancsak erős Ady-utánpótlás a fentebb közölt versjegyzéseken az 1922-es versek közt szerepel. Az új tanulságok alapján a következőképpen képzeljük a versek időrendjét — megjegyezve azt, hogy a versjegyzéseket csak nagy fenntartással lehet időrendi útmutatásul elfogadni, azokon mindig valamilyen okból kiemelt versek szerepelnek, gyakran nem időrendi csoportosításban.

(Az alanti felsorolásban a sorszám a kritikai kiadás által a verseknek eddig adott sorszámot jelenti; ahol ezt nem jelöljük külön, az I. kötetben.)

1922

1—31. változatlan.

32. Fiatal életek indulója

33. Lélekszirteken

34. Falak (ez utóbbi három vsz. 1922. szept.)

81. Kép a tükörben
35. A bánat
57. Pap a templomban (ezek vsz. 1922. szept.—okt.-re teendők)
38. Tél
40. Koldus
39. Ó zordon Szépség... (1922. nov. 12 előtt)
37. Üdvözlés (1922. nov. 9.)
36. Őszi alkonyat (1922. nov.)
41. Várlak
42. Az én ajándékom
43. Álomban enyém vagy
44. Egyszerű vers
59. Bús énekhívás

Ide kerülnek egyelőre a 45—56, 58, 60—61. számú, 1922. második felében írt, a Szépség Koldusába került, de közelebbről meg nem határozható keltezésű versek: Nézem a lámpát, Várakozás, Csend, Erőének, Bús magyar éneke, Szerelmes keserű hazafiság, Ének magamhoz, A füst, Szerelem ez? Gyöngysor, Himnusz a borhoz, Spleen, Parasztanyóka, Rövid óda a kelő naphoz, Versek végére. — Valószínű, hogy egy részük jóval korábbi. 1922 végéről valók lehetnek az eddig a Zsengék közé sorolt II. 188—198. számú Lovas a temetőben versek: Az örök elmulás, A gyerekszemű élet-tavon, Útrakészség, Prédikáció, Pogányos hitvallás magyarul, Baál, Himnusz az élethez, Lovas a temetőben, Az örült hajótörött, Hajnali vers kedvesemnek, Leánykérő ének.

- X. Istenjárás
- X. (Téged siratlak...)
65. Proletárok!
64. Szerelmes kiszólás (dec. 28—29.)
62. Tanulmányfej
63. A szemed
67. Szerelmes vers
68. Tovább én nem bírom
86. Vers (Hiába gyúl ki...) Az utóbbi versek 1922 utolsó napjaiban, vagy 1923 legelején keletkezettek.

1923

70. Önarckép (1923. I. 5.)
72. Igaz, őszinte búcsú (I. 8.)
73. Távoli ének (jan.)
74. Ad sidera (I. 19.)
66. Petőfi tüze
69. A bátrak (I. 23.)
- X. Egy asszony s egy leány...
- X. (Kis Asszonyom...)
75. Éjjel (II. 10.)
71. Magyarok (II. 15.)
- X. A sírás nekem nem kenyerem... (II. 17.)
76. Asszonyvárás asszonyszobor mellett (II. 19.)
101. Mert ismeretlenünknek tetszik (II. 23.)
77. Sacrilegium (II. 23.)
78. Hűség (II. 29.)
79. Lányszépség dicsérete (III. 1.)
80. Leányszépség dicsérete
- X. (Pihés, ártatlan...)
- X. (Verseim komor...) (III. 11.)
- X. (Komoly, komor, magányos...)
82. Tavasz labdajáték (III. 12.)
- X. (Örök reménység Istenajka...)
- X. (Istentelen, bús sarkvidéken...)
83. Rög a rögköz.
84. Útrahívás (III. 18.)
85. Ezerfárosnyi végezet (III. 25.)

- X. (Ha nem veszünk észben...) (III. 26.)
 92. Elkészülő szelíd szavak (IV. 11)
 X. (Az erdőben élnek...) (IV. 26.)
 87. A legutolsó harcos (IV. 27.)
 X. (Rossz vágy...)
 88. Lázadó Krisztus (IV. 29.)
 X. (Mint börtön ablakára...) (V. 5.)
 X. (Te a lelkek...) (V. 14 után)
 90. Múterem
 89. Pünkösöd előtt (V. 18.)
 93. Alkohol (V. 24)

A Kozmosz éneke 1923. januártól—május 18-ig készült; a 83. Rög a röghöz pedig május után.

Megjegyezni érdemes még, hogy az ÖM. II. 373. lapján közölt Elveszett versek c. jegyzék első négy tétele törölhető most már (*Istenjárás s Egy asszony s egy leány megvan, az Eggyé-ölelőds vágya azonos a Vers (Hidba gyúl ki...)-sel; az Ember is magyar is, magam is pedig a Mert ismeretlenünknek tetszik cíművel. (Templom, hullá, róza cím talán a Komoly, komor, magányos... kezdetű verset jelöli.) A jegyzéket viszont ki kell bővíteni a füzetekben olvasható következő — még nem azonosítható — verscímeikkel:*

*Kalózkapitány indulója
 Osvát Ernőnek
 Ajándék
 Költőszerelem teremtő estje
 Szomorú harcos ének húsvét elé
 Hajnal-várás
 Ady Endre helyett mondom
 Elszomorodott szózat
 Híd alatt*

(Természetesen lehetséges, hogy a versek egyike-másika ugyancsak azonos egyes már régebben ismertekkel.)

Ami végül az újonnan előkerült kéziratok érdemi irodalomtörténeti és esztétikai feldolgozását illeti, az alaposabb vizsgálat feladata lesz. Itt csak utalnék néhány tanulságra: az Ady-hatás, Ady-indítás rendkívül erős voltára 1922—23 fordulóján; egyes élet-élmények (szerelem, öngyilkosság) fakasztotta nagy érzelmi erejű versekre, s főleg arra: az újonnan előkerült versek még plasztikusabban bizonyítják, hogyan bontakozik ki — egy-egy képben, egy-egy szakaszban, egy-egy hasonlatban — a későbbi József Attila; helyenként döbbenet ismerünk rá érett éveik hangjára már. Tanulságosan vallanak a versek ez évek általános s egyéni, társadalmi és nemzeti rossz-érzéséről, elkeseredettségéről, a fiatal költő korai odafordulásáról a proletárokhöz; s végül: arról a szívós, csiszoló, tökéletesítő és válogató munkáról, amely már ezekben az években is jellemzi.

VI.

Az 1. sz. (barna borítású) füzetben, mint említettük, több gyorsírással írt oldal található. Dr. László János — aki az irodalomtörténetnek már jelentős szolgálatot tett Gárdonyi Géza gyorsírással naplójának megfejtésével — vállalkozott arra a feladatra, hogy megfejti a (Gabelsberger—Markovits-rendszerrel írt) gyorsírással feljegyzéseket.

László János megfejtéseit a gyorsírással szövegekről az alábbiakban közöljük.

A füzet címke felől kezdett első lapján a három írott soron kívül két hasáb gyorsírással szöveg van.

Az első hasábon előbb nehezen kibetűzhető szavak:

... szürke és konok.
 s... a siralmas asszonyok.

Utána:

*Fehérek lesznek mind a mámorok,
 s a vágy felettük sirva kóborog.*

Ha végsőt rugok, az se nagy dolog
Azért a vén föld csak tovább forog.

Szép ifjú szívem lobogózva feléd

Ezután az első hasáb hátralevő felében, majd a második hasábon végig a *Petőfi tüze* fogalmazványa. A költő feljegyzései kitűnően mutatják a vers keletkezéstörténetét.

Petőfi Sándor, tégedet ünnepel
Szép rajongó [kihúzza: a láрма, mert ... vak, süket] elnyomás,
De [kihúzza: ég] nagy lelked tüzeit, az eszmét
Cifra, hideg lobogás vakítja.
Oh, ünnepelvén mélyen temetnek el!
Petőfi Sándor, ámde azért nyugodj:
Az eszme ég az elnyomottak
egész (?) szívében örök dalodra.

[Két áthúzott sor, kibetűzhető belőle: *falvát ... részeg ... házunk, az nincs ... csonka fal, ha mi megmaradt*]

Falvát a megörült nép lerombolá,
Házunk, az nincs [áthúzza: csak] fél fal ha mi megmaradt
[Kihúzza: Az a ... felhő ... s a rongyolt nép] ... ki családon ...
[Kihúzza, elmosódva: Csak ... az segíthet.]
Petőfi ... az eszme hol van?

A második hasábon:

Ám ... ünnepelvén szüntelen temetnek [kihúzás] el,
Petőfi Sándor [olvashatatlan kihúzás] ... nyugodj,
Az eszme él, az elnyomottak
Búsza szívében örök dalodra.
[Kihúzott, olvashatatlan sor]
1. *Petőfi Sándor, tégedet ünnepel*
A láрма és a vak, süket elnyomás,

Csak ... megtartott [kihúzza: szent] 18 évem
Szent lobogója elédbe hajlik.

Az elnyomottnak az eszme csatára [kihúzza: kincs] mind,
Oh, ég a tűz még s én proletárutód ...

És égni fog, mert nagy hitem ójja meg,
Magyar ... bús proletárszívem,
Megtartott 18 évem, melynek
Szent lobogója elédbe hajlik.

Világ szabadság! — így köszönök, vezér,
S örömtelen 18 évem
Szent lobogója elédbe hajlik

A második hasáb tetején még más vers-vázlat:

... tántorog,
Ő al(k)uszik, de rólad dalolok,
Örök himnusz néki írok ...
Jöjjetek, ti megváltó lelkek (?) ...

A füzet másik felének első lapján a nehezen kibetűzhető töredékek: az *Áldott légy, jó Magyarország!* című, négylappos műsorfüzetben megjelent alkalmi vers fogalmazványa (közölte Péter László: József Attila textológia, It 1954. 349.):

... Magyarország ... járadt őszök ... köszöntése
Üzött szívünk öröme békül. [Azután újból]:
[Kurzívval átírva: Üzött szívünk öröme békül]

[Áthúzva: És elfelejttem minden bánatokat]
És elfelejttem a sok bánatot
[Kihúzva: Haldós bús szíved] kényes meztelen karod.
... bús ősz haldós békülés ...
... Áldott légy
... Magyarország.

Üzött szívünk öröme békül
Ma felköszönt a bús ország

A gyorsírási szöveg a füzet 5. lapján folytatódik; itt egy kereskedelmi jellegű levél-fogalmazvány olvasható; nem bizonyos, hogy a költő írása; mindenesetre gyorsírási gyakorlatnak hat. (A levél címzettje: Klopstock Artúr igazgató, a jánospusztai ... Telepek R. T. címén, Nógrádverőce). A szöveg áthúzódik a 6. lapra is. Ezen a lapon ezenkívül — gyorsírással az *Ad sidera* ... 9—12. sora olvasható (9 és 11 végén vessző). Fölötte pedig, nehezen kivehetően egy szövegből csak töredékek olvashatók el (*szózat ... világ ... s ne hajladozz, ha nincs kenyér ... ne sápadozzunk ... ha ... int ... őrizd az álom ... kint ... semmi zúgó ... magyar*); nagyrészt nyilván ugyancsak az *Ad sidera* egyik fogalmazványa lehetett.

A 7. lapon felül átfirkált gyorsírási szöveg; ebből is csak töredékek bogozhatók ki (*forró ... hangja sistereg ... úgy gondolat tömegben ... anyjához és ... Ifjú, járadt, öreg ... levelet*), majd

És bátor ifju agitátorok
megrohan jajgat száz csecsemő, gyermektorok.

Ezek a szövegrészek is összefüggésben látszanak lenni az *Ad sidera* szövegével.

Ugyanezen a lapon utána a következő szöveg: *Ha szomorúság lelkemen ...* majd a *Kozmosz éneke 4. szonettje* 9—10. sorának első fogalmazványa található:

Miért dolgoznak, azt maguk sem tudják
De egyszer majd megünjék ezt a munkát
Ezután a következő sor:

Én sátán, vagyok én Jézus

Majd a *Kozmosz éneke 3. szonettjének* fogalmazványa következik. A szöveg a gyorsírásban szakaszbeosztás nélkül található. Eltérések ezenkívül: 2 *tél nem vette el*, 4 *Ha szomorúság-tét búsul a berken*. 5 *Ha óriás kéz roppant fenyesekben* 8 *ráragyogva* 9 *Ilyenkor két friss, rossz titán* 10 *Óh, kedvvel* 12 *hőgolyózik* 13 *izzadtan tántorog*

A 8. lap szövege alatt ugyancsak gyorsírási szöveg töredékei betűzhetők ki, előbb az *Éjjel* című vers, utóbb talán szintén ennek és az időszak más szerelmes verseinek fogalmazványai.

A 9. lapon a *Magyarok I.* első, gyorsírási fogalmazványa. Amennyire a töredékekből kivehető, a versnek azt a korai változatát tükrözi, amely a füzetekben már szerepelt.

A 10. lapon két vers gyorsírási fogalmazványa betűzhető ki. Az egyik annak a töredéknek folytatása (*Kis Asszonyom ...*), amely ugyane füzet 15. lapján olvasható:

Kis asszonyom ... karomban ... egy ... vagyunk mi ketten
A végtelenbe szállunk ... megmaradsz velem.
Az ének én vagyok, én rólad énekeltem.

Kis asszonyom, ne sirj, mert feléd köszönt, sir a lelkem
Óh, boldog istenem, csak szép ... te emeld fel, apaszd el már könnyét

— — — — —
S én bőven rája szórom dús kincsed özönjét
Teli marokkal, ha a föld is forog már ... leszórom (?) úgy, hogy a föld is forog
Boldog istenem, apaszd el már a könnyét
S lázadni fogok ...

Oldalt talán ugyane vers egy versszakának fogalmazványa:

... Kinyitlik rám, én szerelmem
néhány szerelem lepereg
ki őrzője fölé
megőrülnek néki ... emberek.

Ez a költemény később beolvadt a *Vers (Eggyéőlelőds vágya...)* egy szakaszába. Utána *A bátrak* c. vers gyorsírással fogalmazványa olvasható; amint a ráírt szöveg alól kiolvasható, azonos a füzetben írással is olvasható változattal.

A 11. lapon is több gyorsírással sor olvasható el; a szöveget nagyrészt azonban olvashatatlaná teszi a ráírt szöveg. Kivehető az *Asszonyvárás asszonyszobor mellett* utolsó sorának egy változata (*Megsókolom holdfényes, büszke mellét.*), valamint a *Kozmosz éneke 4. szonettjének* vázlata, s az oldal jobb sarkában a *Kozmosz éneke 15. szonettjének* első szakasza (2. sor így: *Szép, tévedt bolygó, friss humusza lelkem*). A lapon még egy sor olvasható (nyilván a *Lányszépség* dicsérete egy fogalmazványa): *megillet mindenképp a hódolat*.

A 12. lapon az igen fakult ceruzairásból a következő gyorsírással feljegyzések rekonstruálhatók: a *Sacrilegium* gyorsírással fogalmazványa. A kopott ceruzairásból nehezen kivethetően a következő nagyobb eltérésekkel: *6 Midőn az ittas sunyin topog 10 Hisz engem már halálra is keresnek*.

Előtte ugyane vers harmadik szakaszának egy korábbi fogalmazványa:

*Hisz engem úgyis halálra keresnek
A bánatok ... s lépésem kémlelik távol űzte ... a vágyam
... tántorog a föld ...
... s ordítván elébe ...*

A lap alján pedig a *Pünkösöd előtt* második versszakának egy változata (8 S *hiába szenvedsz meg, szívem*).

A 13. lapon felül teljesen áthúzott gyorsírással szöveg, amelyből csak néhány szó bogozható ki, a *Lányszépség* dicsérete I. második versszakának töredékei. Mellette egy versszak:

*Oh, akkor megtaláljuk egymást,
De akkor vágyunk nem köszönheti
Elcsöndesült, bús életünkön
Halkan mentünk, mezőinken (?)*

A lap alján egy — nyilván utóbb ki nem dolgozott — vers gyorsírással vázlata található:

*Rózsát fogok, mert elszárad kezemben,
Asszonyt viszek : szívemet osszák (?).
Veres [áthúzza: sőtét] lobogóm soha nem veszem be,
Halálhajóm fusson vízre még
Hahó, vulkán, messze zúg a tinta, a tenger
Hahó, köszönt itt, ki emberért [merrét?] kiált,
Hahó, a hullám fergetegesén ver,
De nem bántja a tengerek fiát.
[Áthúzza: Kis öröm kalmáros, rossz polgári bárkán
lebegnek, nyögjenek, hadd sirjanak] csak utált úntalant
[Áthúzza: Az én] Vitorlámat dühödt bórak cibálták.
Ujjongok, mint a tenger itt alatt.
Részeg s komor [kihúzza: és nem] mennyeim (?) el se hullanak
Örökké élek, mint a ...
Engedelmes, nagy alkotója.
Nagy élmények ezek : mind lelkem ... fia*

*Hajóhidamról itt csapottan vetődöm,
Néhányuk jajdul s'ra rajtam is,
Azért vigaszt lehet feléje:
Szerencsétlen, de lelke nem hamis.
A keserűség száll éjjeli órán,
Vezér nagy lobogóján.
Nagy barna súlyos szárnya ing,
Ha az asszony, akit elragadtam,
Mint isten földi kedvesét.*

Mindenünk, ha [olvashatatlan] eltartanám.

A 12. lapon egy iskolai ünnepély műsoráról készült hevenyészett, gyorsírással feljegyzések:

$\frac{1}{2} 12\text{-kor}$

Takács, beszéd: Különb vajjon a

[magyarabbnak, lelkesebbnek kell lennünk]

[... ?] Iózséf VII.

A Talpra magvart énekeljék.

Hiszekegy.

A füzetben még két gyorsíráss feljegyzés található. A *Szonettkoszorú* 3. szonettje fölé három gyorsíráss sorban odaírta a 15. szonett első három sorát:

Szép tévedt bolygó friss humuszú lelkem.

A ják susognak illatokkal telten

László János dr. munkájának, a gyorsírással feljegyzésének megfejtésének rendkívül becses adalékokat köszönünk egyes versek keletkezésére vonatkozóan; a költő természetesen csaknem mindig a vers első csíráját, kiindulópontját vetette papírra.

HORVÁTH JÁNOS : BERZSENYI ÉS ÍRÓBARÁTAI

Bp. 1960. Akadémiai K. 293 l.

Horváth Jánosnak (1878—1961) ez a könyve szorosan kapcsolódik ahhoz a sorozathoz, amely egyetemi előadásait tartalmazza. E sorozatnak ez a legbővebb kötete, és időben a megjelentek közül a legkésőbbi előadások anyagát adja, melyek 1939 és 1941 között hangzottak el az egyetemen. Berzsenyiről Horváth már 1924-ben székfoglalót tartott a Kisfaludy Társaságban, mint az irodalmi izlés átváltódásának egy jelentős képviselőjéről szolt róla mint a klasszicizmusban a romantika előfutáráról. Könyve bevezetésében úgy emlékezik meg erről az előadásáról, mint amely a jelen mű egy előrebocsátott fejezete, de mostani könyve nem a Berzsenyi izléstörténeti helyét meghatározó tanulmányában kifejtett gondolatokat képezi tovább, hanem a költőhöz közvetlenebbül tapadó tényekhez, adatokhoz az előbbi, címében is szintetikusabb igényű tanulmánynál sokkal puritánabban ragaszkodó képet ad a költőről. Az eredeti cél az egyetemi előadás a csak részletekben módosított formában is érezhető, a könyv nem minden kérdést széleskörűen felölelő monográfia vagy a XIX. század eleji irodalmi irányok bemutatása.

A művel kapcsolatban a kritika (Tóth Dezső: Horváth János: *Berzsenyi és íróbarátai* MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményei XVI. k. 1960. 1—4. sz. 429—435.) már kiemelte az anyaghoz való hozzáállásban megmutatkozó példaadó szerénységet, a hatalmas tudást, a tudósi tapasztalat és intuíció imponáló mélységét, mely az adatok mögé vonulva fejti ki a maga nagyvonalú, eredeti — ha nem is mindenben teljes érvényű — koncepcióját.

A szélesebb szintézistől való tartózkodás nem jelenti azt, hogy minden Berzsenyivel kapcsolatos olyan irodalomtörténeti kérdésben, amely belefér az irodalomtörténet-írásnak Horváth János által vallott koncepciójába, Horváth ne hallassa szavát. A kérdések e fenntartással is kétségtelenül széles körének megvitatása bámulatos anyagtudással, egyben a lényegyet nagyszerűen kiemelő és tömörítő képességgel található meg Hor-

váth János könyvében, kiváltképpen ha hozzávesszük, hogy e súlyos anyagmennyiséget élvezetes, a figyelmet lekötő, helyenként — mint régebben megjelent műveiben is — lendületesen áradóvá, művészen megragadóvá emelkedő írásmód oldja fel.

A mű első fele — életrajz és filológiai bevezetés után — inkább portré, a költői egyéniség jellemző vonásokkal való megrajzolása, beleépítve a művek biztos kézzel való elemzését és fölényes tudással való értékelését — a második a prózai művek tárgyalása inkább pályaképszerű, az események egymás után következő rendjén halad.

E műfaji keveredés magának az anyagnak a természetéből következik, ti. abból, hogy a Berzsenyi-versek kronológiája elég bizonytalan alapokon nyugszik, és Horváth János legalábbis a művek egyik — jelentőségére nézve pedig igen fontos — részére nézve kétségbe is vonja a valamenynyire is hiteles időrend megalkotásának lehetőségét.

A kiindulási alap ugyanis Horváth könyvében a kronológia kérdése. Az időrendi bizonytalanságok miatt Horváth János, aki egyéb műveiben pedig annyira a fejlődés izületeinek a kitapogatására törekedett, Berzsenyi esetében nem a fejlődésrajz módszerét választja. Valóban, egy költői pálya hiteles megrajzolásának alapja csak a hiteles kronológia, sőt lehetőleg a művek hiteles keletkezéstörténete lehet. Horváth János szerint Berzsenyi 1808 előtti versei esetében — néhány kivétellel, amikor maga Berzsenyi látta el dátummal a költeményeit — nincs biztos alapunk az időrend összeállítására. Minthogy pedig a Berzsenyi-versek egy nagy és jelentőségében fontos része 1808 előtti, Horváth János célravezetőbbnek tartja feltevéseken alapuló fejlődésképp helyett, tárgykörök vagy pontosabban ihlető erők alapján tárgyalni Berzsenyi költészetét.

Ezeket előrebocsátva azt írja, hogy „az időrend kérdéséről függetlenül foglalkozhatunk már magukkal a költeményekkel”. Kiindulópontul megkülönbözteti a könnyebb hangú és tartalmú dalszerű típusba tartozó

és a súlyosabb tartalmakat hordozó ódai jellegű verseket.

A két típus azonnal felölthető különbsége a versmértékben van. Horváth János e szerint csoportosítva kezdi meg a költemények tárgyalását. A rimes típusról szólva a könnyebb tartalmu dalszerű versekkel foglalkozik előbb, majd a nagyobb modulációjú formákon át mutatja meg Berzsenyi haladását az óda felé. A legnagyobb rimes verseket (minő a *Levéltőredék* vagy az *Életfilozófia*) nem különíti el a hasonlóan súlyos eszmei és művészi erejű óklasszikai formában írt lírai daraboktól. Így — bár éppen nem programszerűen — e két fejezetben mégis bizonyos fejlődésképet ad, Berzsenyi igazi költői hangjára való rátalálását rajzolja, ha nem is az időrend, de a művekből kiérezhető pszichológiai fejlődés és írói hangtisztulás szerint.

A kiért Berzsenyi versek tárgyalásának alapja tehát az ihlető erő szerinti csoportosítás. Elsőként Horváth János a horatiusi hatás kérdését vizsgálja, melynek jelentőségét nem a filológiai és verstani kapcsolások határozzák meg, hanem amelyet a horatiusi élet szemlélet, művészi alkotásmod, belső formakialakítás eljárási módjának törekvése jelez. Horváth János hangsúlyozza, hogy a horatiusi életbölcseesség Berzsenyi számára csak vágyott és soha el nem ért világ. „Egy eszményi, költészeti, sőt képzeletbeli bölcs, nyugodt élet formáját kínálgatja neki Horatius, boldog tagadását a valóságosnak. A megelégedést, a leiki nyugalmat ő nem mint boldog részesük magasztalja, hanem mint utánuk hasztalanul epedő, s ennélfogva szomorúan lemondó, rezignált ember.” Ennek a horatiusi bölcsességnak — az antik költőtől erősen eltérő módon — „a virtus kultuszával ad erkölcsi támasztékot.” E felé az etikussá átszínezett horatiusi világ felé ragadják a költő lelkét a „sugalló erő”: a Szerelem, a Melancholia, és a Múza, de azután Berzsenyi ezzel a képpel konfrontálja a valóságos világot, és ekkor születnek legnagyobb versei, „az életről, valóságról ítélkező költemények”, közéjük sorolja Horváth János a legnagyobb elégiákat, melyeknek mesteri tollal és ihlettel beleérző képességgel való megmutatása a könyv legszebb részei közé tartozik.

Horváth Jánosnak ez a Berzsenyi lírai énjét ábrázoló módszere erősen emlékeztet arra, amelyet a többi felvilágosodás kori költő portréjának megrajzolásában követett. Gondoljunk Kazinczy halálának százéves évfordulója alkalmával tartott emlékbeszédére, amelyben a Széphalom-eszményben testet öltött kultúrhomályságot olyan megragadón állította szembe a valósággal, a bányácsi szűkösséggel, szüntelen küszködéssel. Így rajzolja meg Horváth Csokonainak rokokó-álmodokból, de főként rousseau-i szabadság-

eszmékből kialakított Árkadia-konceptióját, Kőlcseynek ideál-világát. Mindez arra mutat, hogy ez egy kialakult módszer: vágy és valóság ellentétére építi fel Horváth János felvilágosodás kori alkotói jellemrajzát. A költői világkép együttrésző ábrázolásakor a tények regisztrálásának objektív hangját el is hagyja, szinte azonosul ilyenkor a jellemzett költővel, maga is írói lendülettel festi a költő ábrándvilága képét.

Hogy ezt az egyébként a tények meggyőző felsorolásával éppúgy mint a műbírálói beleélés erejével megrajzolt képet mégsem érezzük teljesnek, annak oka az, hogy Horváth János — általános irodalomtörténetírói elveinek megfelelően — mindig a költő világán belül marad. Ez a belül-maradás nem vonatkozik a szoros esztétikai jellegű ítéletalkotásra, ilyenkor csak csodálunk lehet azt a biztonságot, ahogyan a belső beleérzést egyesíteni tudja a kívülről, az irodalom egész menetét számontartó és a műalkotással szemben támasztott igényesség alapján mérlegelő irodalomtörténész ítéletével. Amde amikor Berzsenyi valóságátjáról szól, akkor volta-képpen csak konstatál, nem nyúl le a valóság-élményt meghatározó mélyebb erőkig, azokig az objektív tényezőkig, amelyek többek, mint egyéni és alkotáslélektani indítékok. Az *Amalthus* ott szerepel a horatiusi életnyugalom utáni sóvárgás egyik legjellemzőbb darabjaként, de nem mélyítene-e el magának az ihletállapotnak a megértését is annak a kifejtése, hogy a kor objektív történelmi-társadalmi mozgalmasságának milyenféle apperceptiója vezette el Berzsenyit az „örök romlás és teremtés” meglátására? Ez pedig annál indokoltabb lenne, hogy a vers a kor történelmi eseményeiből indul ki, és e háborúkkal állítja szembe a költő békés magányát. Bizonyára nem lehet elválasztani Berzsenyinek a horatiusi eszmék felhasználásával alkotott ábrándvilágát sem — hiszen annak fontos része a „virtus”, az erkölcs — attól a hol ódaian bizakodó, hol elégikussá komorodó szemlélettől, amely a „nemzeti szempont” és a „felvilágosult embereszmény” c. fejezetekben tárgyalt költeményekben jut kifejezésre.

Horváth János vizsgálati módszere tehát a könyv számos lapján csupán pszichológiai-esztétikai jellegű. A történetiség háttérbeszorítását Horváth a Berzsenyi-versek kronológiájának hiányosságaira alapítja. Ezek azonban nem olyan nagy mérvűek, hogy jogosult lenne a már fentebb idézett szempont, hogy ti. az időrendtől függetlenül lehet foglalkozni magukkal a költeményekkel. Horváth János is megállapítja, hogy az időrendi bizonytalanság az 1808 előtt írt versekre nézve áll fenn, az 1808 után keletkezettek már pontosan tudjuk datálni. Sőt, az 1808 előttiokről is azt olvassuk, hogy némelyik közülük idő-

ponthoz rögzíthető. Így tehát az általa hitelesnek elismert keletkezési dátumokat sem használja fel Horváth János a költő fejlődésének legalábbis megközelítésére. Az a tisztán pszichológiai-esztétikai módszer, amelyet követ, úgy látszik, nem is tette szükségessé e hitelesnek elfogadott időpontoknak a felhasználását. Nem azt érezzük hiányosnak a könyvben, hogy Berzsenyi költeményeit nem időrendben, hanem az ihlető erőik szerint csoportosítva tárgyalja, hanem azt, hogy e fejezeteken belül sem érvényesülnek a lehetséges kronológia nyújtotta szempontok. Összefügg ez azzal is, amit az *Amathus*-szal kapcsolatban már érintettünk, ti. hogy Horváth János nem érzi feladatának az egyes költemények mondanivalóját kapcsolatba hozni a kor problémáival akkor sem, amikor erre mintegy adódik a lehetőség.

A csupán esztétikai szempontok érvényesítésének igényéből fakad az a kortól, időtől elvonatkoztatott elemzés és méltatás, az a szemlélet, amely a költő magatartását általában az élet különböző viszonylatai között vizsgálja, de mintegy elvonatkoztatva, nem jelölve meg, hogy mi volt az a konkrét élet. Mintha az *Amathus* Berzsenyi, lélektani adottságait és költői tehetségének jellegét tekintve, így írta volna meg mindenféle nyugtalanság, háború zivatarjának szélárnyékában, nemcsak kimondottan a napóleoni háborúk társadalomrengető éveiben.

Ennek az elvont pszichológiai-esztétikai módszernek a következménye az, hogy pl. Horváth János „A nemzeti szempont” c. fejezet élére helyezi a Kazinczyval a Berzeviczy-kérdésben folytatott levélváltását, olyan értelemben, mintha a két levél nem egy szemléletmód megváltozását, hanem annak két oldalát mutatná csak. A levélváltás azt hivatott illusztrálni, hogy „nemzeti érzés meg felvilágosodott világnézet Berzsenyinek ikersajátja volt”, és a két levél elvi különbségeit az okozza, hogy az elsőben Berzsenyi csak „mint magyar” ítélte Berzeviczyról, és nem „mint felvilágosodott magyar”. Tehát a két levél voltaképpen egy álláspont két oldalát mutatja Horváth János szerint, két különböző lélektani pillanatban. Horváth János hozzáteszi, hogy magyarság és felvilágosultság ikersajátja „lett” — e szót ki is emeli — Berzsenyinek, de e „levés” folyamatát nem világítja meg, és nem érvényesíti az időbeli átalakulás ilyenformán kimondott szempontját előző és későbbi vers-tárgyalásaiban. Horváth e fejezet elején idézi Berzsenyinek azt a levélbeli nyilatkozatát, mely szerint „kulturát kellene tehát kívánni, nem új constitutiót”, a fejezet végén pedig azt az óhaját, bárha Széchenyi „Ángol alkatnak alapvonalaival lepné meg nemzetünket”, de a szemlélet ilyenmértű polgárosodásának folyamatára nem tér ki, csak utal „részben

Kazinczy hatására”, és az ellentmondást feloldó időbeli fejlődés szempontját nem érvényesíti a vers-tárgyalásokban.

A magyarokhoz első változatának felvilágosodás-ellenes jellegét is inkább a horatiusi hagyománnyal magyarázza, és a későbbi variánsokban sem regisztrálja a szemléleti tisztulást, hanem a változtatások eredményül inkább a művészi diszkordancia bizonyos jeleit véli felfedezni a végleges formán, melyet e szempont miatt is esztétikailag mögéje tesz *A tizenharmadik század* c. ódának. Ez utóbbit egyébként maga Berzsenyi, Kazinczy tanácsát követve, versei mindkét gyűjteményéből kihagyta. A verseknek a kor problémáihoz való szoros kapcsolásának másodrendű feladatként történő megítélése lehet a magyarázata annak is, hogy Horváth János az egész reformkori és későbbi köz-tudattal ellentétben *A tizenharmadik század* c. ódát *A magyarokhoz* fölé emeli. Tóth Dezső kritikájában (id. mű) találóan idézi ezzel kapcsolatosan azt az irodalomtörténetírá-sunkban ma már általánosan elfogadottnak tekinthető tételt, hogy a tizenkilencedik század eleji nemesi-rendi szemléletű íróink mű-veiben az elégikus hang mélyebb valóság-látásra vall, és így nagyobb esztétikai értéket képvisel, mint az ódai optimizmus, ha mö-götte illuzionista szemlélet húzódik meg. Ez akkor is igaz, ha az 1808 előtti Berzsenyi-versek bizonytalan kronológiájúak, sőt ha egyes adatok arra vallanak, hogy az elégikus borongás nem is követi időben az ódák illú-zióz ünnepélyességét, hanem szinte pár-huzamosan, azt váltogatva jelentkeznek. *A magyarokhoz* első fogalmazása valószínűleg megelőzi *A tizenharmadik század*ot, pedig az előbbinek már első változata elégikus hang-ütéssel végződik, a vers végéről később el-hagyott szakasz pedig még csak felerősíti a tragikus hangot. Berzsenyi egyéniségét éppen a végtelen ellentétek belső feszültséget okozó harca jellemzi, klasszicizmusának alapja ép-pen ezeknek az ellentéteknek sokszor magára erőszakolt harmoniában való feloldása, ő az eseményeknek megfelelően hanyódott ódai fellelkesülés és elégikus rezignáció között. A hang változásának tartalma a költő világ-nézeti reagálása, és ez felfogásunk szerint, nagyon is határozottan értékelési szempont az egyes művek hangnemének megítélésében. Berzsenyi — 1808 előtti korszakában — akkor hevül fel ódai ünnepélyességre, ha hisz a lényegében elavuló nemesi-rendi eszmények maradánoóságában, és akkor válik elégikussá, ha megtapasztalja vagy megsejti ezeknek idejét múlt voltát. Ezért hatol mélyebb-re pillantása a történelmi és társadalmi élet folyamatába, ha elégikus, és ez az igazabb valóság-látás egyik fontos tényezője az elégiák fokozottabb esztétikai hatásának. Vörös-marty epikájának elégikussága más rendű,

már abból a kételyből fakad, hogy a nemesség képes-e a hazafiság újabb feladatainak a vállalására — tehát a nemzeti önállóság kivívására, és éppen nem a rendi életforma feltéséből.

Horváth János Berzsenyi felvilágosult ember-eszményéről írt szép és sok újat is tartalmazó fejezetében többször szól róla, hogy a felvilágosult tendenciák 1808 után erősödnek Berzsenyi írásaiban. Bár a költő hangneme, stílusa, kompozíciós tehetsége addigra ki is alakul nagyjában, a régebbi és az újabb Berzsenyi-irodalom egyaránt nagy fontosságot tulajdonít annak az átalakulásnak, amely 1808—1809 körül ment végbe Berzsenyi lelkében. Ennek illusztrálására Horváth János is bőven idéz példákat a Kazinczyval váltott levelekből, mégis az egész szerkezeti felépítés következtében e fordulat nem kap elég hangsúlyt a könyvben, aminek következménye, hogy a korábbi versekben a felvilágosodás gondolatrendszeréből származó felvilágosuló mozzanatok túlértékeltnek érezzük, másrészt viszont a nagy episztolák jelentősége — szép elemzésük dacára — sem bontakozik ki teljesen. Pedig milyen szinte reveláló erejű párhuzamok, elemzések, gondolatok éreztetik az időbeli fordulat jelentőségét, a könyv írójának szándékától függetlenül is! Gondolunk itt arra a mesteri párhuzamra, melyet Horváth János *A halál és A temető* c. versek között von, vagy arra, ahogyan az *Életphilosophia* elemzése kapcsán Berzsenyi sztoicizmusának kifejlődését kimondja, és állítja párhuzamba Kölcsy *Vanitatum vanításának* eszmei mondanivalójával! E lényegmegmutató elemzéseket és telibe találó megjegyzéseket olvasva az az érzése az olvasónak, hogy Horváth János eredményei is igazolják újabb irodalomtörténetírásunknak azt a megállapítását, hogy 1808—1809 eszméiváltó évek Berzsenyi fejlődésében, hogy az előbb fel-felbukkanó felvilágosult ember-eszménymotívumok egy alapján véve nemesi világszemléletnek csak színezői, de hogy ezektől az évektől fogva lesz a felvilágosodás eszmei és művészi irányítója a költőnek, ami az episztolák műfaji előtérbe jutásával a leginkább szembeötlő. E költői leveleknek — melyeknek mondanivalója, emelkedett hangja már több, mint klasszikus értelemben vett episztolái — Kölcsy kritikájával szemben Szemere kéziratban maradt védelme már igazságot szolgáltatott. Értékük-ről Horváth János Berzsenyi-könyvében is szép sorokat olvashatunk, így éppen a Berzsenyire oly nagy szerepet játszó erkölcsi átlenyúlését az új időszakba szinte programadó világossággal kifejtő Kazinczy-episztoला mintaszerű elemzése során. Ez évek után — legalábbis a Kölcsy-féle recenzióig — nem is olyan elégikus többé Berzsenyi hangja, s ez ismét magasabb fejlődési fok: már nem okoz számára megrendülést a nemesi kúria élet-

formájának veszedelme. Úgy érezzük, hogy figyelembe véve az első időszak kronológiai bizonytalanságait is, teljesebb a Berzsenyi-kép, ha az 1808—1809 utáni költeményeket mint jól kitapintható csoportot és egy újabb fejlődés eredményét az előzőktől elválasztva külön egységként tárgyaljuk, és így állítjuk össze Berzsenyi újabb világképét, mely más vonásokból rajzolódik ki, mint az előző; mely a horatiusi bölcsesség, erény és mértéktartás békés, boldog világának álmából és abból a melankóliából volt összenőve, mely ennek az elérhetetlen volta megértéséből fakadt. Berzsenyi új költői világában már inkább a ráció a sugalmazó erő, mint a melankólia, s ez nemcsak a *Pesti magyar társasághoz* írt episztoला reformkori jelmondatát nőtt sorában mutatkozik meg, hanem az olyan írásokban is, mint a *Barátnémhoz* írt költői levél, ahol a halállal kapcsolatosan is az elmélkedés szólal meg a mulandóság borongása helyett.

Az életrajz hézagai, a verstörténet és az időrend hiányosságai ellenére igen sok ponton messzebbre jutott újabb irodalomtörténet-írásunk, mint Horváth János könyve, de a belső elemzésben, a művészi intenzitásban a könyv sok versmagyarázata alapul szolgálhat a további irodalomtörténeti munka számára is.

A prózai munkák méltatásában kevésbé érezzük a fent vázolt módszerbeli időszerűtenséget, itt főleg a könyv nagy értékei állnak az olvasó előtt, ahogyan Horváth János össze tudja sűríteni nagy anyagtudását, ahogyan nagy irodalomtörténeti gyakorlatának eredményeként a leglényegesebb vonásokkal be tud mutatni egy-egy irodalmi művet.

A prózai művekről írt fejezetek közül kiemelkedik a Kölcsy-féle bírálatról és ennek következményeiről írott. A Kölcsy—Berzsenyi polémiaának legigazságosabb, a szereplők magatartásának és lélektani állapotának leírása és a kor irodalmi életének széleskörű számontartása révén legplasztikusabb történetét Horváth Jánosnak ebben a könyvében olvashatjuk. Ezt a fejezetet talán csak Szemere kéziratossá védelmének részletesebb ismertetésével lehetne kiegészíteni, mint megtette ezt Merényi Oszkár Berzsenyiről szóló kéziratossá disszertációjában (*Berzsenyi Dániel élete és művei*. MTA kéziratára, 1099/ vegyes jelzet alatt.) Külön kiemelném Horváth könyvéből a Kazinczyval való kapcsolat elhidegülésének bemutatását, mely az adatokat, megnyilatkozásokat a szereplők belső világába való beleéléssel meglevenítő előadásmód iskolapéldája.

A prózai művek közül Horváth János aránylag röviden foglalkozik a *Poétai Harmonisztikával*. Nem ennek a Berzsenyi-írásnak a jelentősége miatt érezzük ezt így, hanem inkább azért, mert e tanulmány kapcsán a hellenika-romantika kérdés bővebb

megvilágítását reméltük. Kölcseyvel szemben Berzsenyi a romantika alapjáról védte nyelvi sajátosságait, a *Poétai Harmonisztikában* viszont a hellenika mellett foglalt állást. Horváth János a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglalójában döntő módon a romantikus vonásokat emelte ki Berzsenyi költészetéből, és ezzel egy egész korszak irodalomtörténeti újjáértékelését indította el. Klasszszicizmus és romanticizmus problematikájáról inkább csak közvetetten kapunk útmutatást ebben a könyvében. Nem tagadva a romantikát előző vonások nagy jelentőségét Berzsenyi költészetében, mégis inkább Merényinek (ld. m. 600–602.) adnánk igazat e kérdésben, aki szerint Berzsenyi alapjában véve mégis a klasszszicizmusban helyezkedik el. Klasszikus vonás nála az élet közvetlen valóságától való elvonatoztatás, az ódai magasságba való emelkedés, a belső ellentmondások legyűrése a mérséklet és a bölcsesség élet-eszményének szolgálatában, a felvilágosodás eredményeinek bizonyos sztoikus elemekkel ötvözött elsajátítása, a lírai kompozíció zárt-sága, a modernebb mondanivalók esetében is a hagyományos műformákhoz való ragaszkodás, az antikvitás áhítatos kultusza, a mitológia nagymértékű használata, mely nála — és több nagy európai kortársánál — nem sablon, hanem a mondanivalónak az antikvitásból vett szimbólumokon át való átélése és kifejezése. A klasszszicizmus két nagy százada — a XVII. és a XVIII. — Európában eleinte nem terem nagy lírát, azonban a XVIII. század végén a klasszszicizmuson belül maradvá, a klasszikus műfajok fegyelmét magára öltve megjelenik egy lírikus nemzedék nagyobb és kisebb alkotókból. Sorukban talán Hölderlin a legnagyobb név, Németh László említi is Berzsenyiről szólva. Ide tartozik a Berzsenyi és általában a kor által annyira tisztelt Matthison. A francia klasszszicizmus is ekkor kap egy nagyobb lírai tehetséget André Chénier-ben, miután a század közepén másod- és harmadrangú alkotók — így Delille és Parry — beleöntik a klasszszicizmus lírai formákba a szentimentalizmus roussau-i és egyéb eredményeit. Valamennyiről megállapította az irodalomtörténetírás, hogy a romantika előfutárai, némelyik formai újításaival, de leginkább a klasszszicizmustól már idegen elégikus hangvételben. Berzsenyi is kiteljesíti a klasszszicizmust, s mint ennek az izléselvű kornak minden klasszikus lírikusa előzi a romantikát is. E világirodalmi példánál jelezniünk kell, hogy itt alapvető különbségek is vannak, hiszen más társadalmakban másféle gyökerű és jellegű az elégikusság, csak utalunk rájuk, annak jelzésére, hogy e korszakban a klasszikus formákon való befűlmaradást nem zárja ki a romantikus vonások feltűnő megjelenése.

Horváth János könyvében a Berzsenyi-

képet sikerülten egészítik ki az írói környezetet megvilágító portrék, melyek a Berzsenyichez kapcsolódó kisebb alkotók: Kis János, Péteri Takács József, Dukai Takách Judit, Horváth József Elek és Bárány Boldizsár helyét jelölik ki az irodalmi életben, de az irodalomban is, az esztétikai értékelésnek azzal a pontosságával, amely Horváth János írásait jellemzi. Ezek a költői arcképeken felül, a könyv számos részlete is újszerűen éles megvilágításba helyezi a kor irodalmát. Példaképpen említhetjük a deákos költés Baróti Szabótól Virágig haladó fejlődésének tömör és sokatmondó értékelését.

Horváth János e könyvében érezni, hogy húsz évvel ezelőtt keletkezett voltaképpen, épp ezért elemzésekor egy letűnt irodalomszemlélet értékeit és hiányosságait tehetjük mérlegre, mégpedig ennek az irodalomtörténeti iránynak utolsó olyan klasszikus képviselőjétől származó művön keresztül, akiben a nagy tehetség, széleskörű tudás és tudományos lelkiismeretesség enyhíti, bár kiküszöbölni nem tudja a szemléletmód fogyatékosságait, viszont felfokozottan kihasználja azokat a lehetőségeket, amelyeket e korlátozott szemléletmód engedett a kutatónak. Ez az oka, hogy könyvében megtaláljuk, mindazokat az irodalomtörténeti eredményeket, amelyeket Horváth annak idején Riedl Frigyesre állapított meg, és ő maga is maradéktalanul megvalósított, hogy ti. megállapításait „nagy műveltsége, finom intuícója, erős átélése, emberi és művészi, morális és esztétikai fogékonysága műszereivel a tények ismeretétől korlátozott és inspirált fantáziája erejével vezeti le”. Tegyük hozzá még az irodalomtörténetírói magatartás szerénységét, a verselemzésben és az esztétikai ítéletben való biztosságot.

Klasszikus irodalomtörténetészeink egyetemi előadásait a hagyatékukban maradt sokszor vázlatos jegyzetek alapján ismeri a közvélemény. Gyulai Pál jegyzetei még kiadásra várnak, Riedl Frigyes értékes előadás-hagyatéka könnyen hozzáférhető, hála a Vajthó László szerkesztette Magyar Irodalmi Ritkaságok sorozatnak. Milyen jó, hogy Horváth János még életében maga rendezte saját alá egyetemi előadásainak anyagát, így nemcsak nagyszerű eszmeyivallásait, példamutató elemzéseit láthatjuk ezekben az írásokban, hanem érezhetjük stílusának sodró erejét is, az objektív tudományos ténymegállapítások keretein belül is nemegyszer költőivé lendülő előadásmódját. Nagy nyereség számunkra, hogy Berzsenyiről és íróársairól szóló dolgozatát is meg tudta még jelentetni, és ha vannak is könyvének egyes megállapításaival szemben fenntartásaink, ezek nem korlátozzák azt a tiszteletet, melyet irodalomtörténetírói munkássága iránt e könyvvel kapcsolatosan is érezünk.

Horváth Károly

KAZINCZY FERENC VÁLOGATOTT MUNKÁI

Szerkesztette és a bevezetőt írta: Jancsó Elemér. Bukarest, 1960. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. 360 l.

A Kazinczy munkásságát bemutató kötet jelentős eredménye a romániai magyar könyvkiadásnak. A széphalmi szervező pályáját összefoglaló könyv egyszersmind irodalmunknak egy jelentős korszakáról ad képet, mivel Kazinczy személyes, írói működése szoros kapcsolatban állott a felvilágosodás, s még inkább a nyelvújítás időszakának minden lényeges mozzanatával. A kötet szöveganyaga a *Pályám emlékeztetőnek* és főként a *Fogságom Naplójának* legfontosabb részleteit mutatja be, majd néhány levél közlése után Kazinczy költői műveinek különböző stílusú és irányú darabjaiból válogat. Ez a szövegközlő rész arányaival elsősorban a jakobinus Kazinczyval ismert meg, értékes bevezetőtanulmányában is a politikus Kazinczyról szólnak a legjelentősebb fejezetek. A polgári irodalomtörténetírás finomkodó, literátor Kazinczy-képével szemben hangsúlyozza ezt a szerző apologetikus éllel, szükségszerűen, mivel a romániai magyar irodalomtörténetírásban marxista igénnyel ezidáig még nem tisztázódott a valóságnak megfelelő értékelés.

Az író világnézetének radikalizálódásáról, politikai nézeteiről, fogságáról s a fogság után is vállalt haladó gondolatok továbbéléséről írott jelentősebb részek mellett a tanulmány egésze kissé vázlatyszerűen hat, ám anyaggazdagságával, tételszerű közléseivel egy nagyobb, minden részletében kidolgozott mű ígérteit hordozza magában. A magyarországi irodalomtörténetírás is igen sokat köszönhet Jancsó Elemér kutatásainak. Az erdélyi írók munkásságának feldolgozásával, az erdélyi nyelvújító társaság történetét, a szabadkőműves mozgalom jelentőségét elemezve nélkülözhetetlen adalékokkal járult hozzá a korszak szélesebb horizontú megismeréséhez. Vonatkozik mindez erre a Kazinczy-tanulmányra is. Kiemelkedőek azok a részek, melyekben Kazinczy olvasmányait, világnézetének alakulását elemzi mélyrehatóan; ahogyan Kazinczy és az erdélyi mozgalmak kapcsolatát ismerteti; új vonásokkal mélyíti el az író humanizmusáról alkotott képünket, amikor rokonszenvét ismerteti a román és szlovák jobbágyok iránt, s a román népköltészet felé forduló érdeklődéséről beszél; vagy ahogyan a régebbi kutatásainak eredményeit is magában foglaló részletben az Erdélyi Múzeum szerepét, jelentőségét taglalja.

„Pályája első szakaszában a felvilágosodottnak hitt abszolútizmus híve, utána lelkesedéssel csatlakozik a jakobinus mozgalom-

hoz, majd fogsága után a nyelvújítás és irodalmi újjászületés vezére és irányítója. Ezzel válik az 1770 és 1831 közötti fél évszázad haladó magyar irodalmi törekvéseinek központi alakjává” — írja Jancsó Elemér (40. l.). Kazinczynak e hangsúlyosan középpontba állítása azonban elfedi a korszak egyes szakaszainak ellentmondásait, elmosódik az az éles különbség, ami a felvilágosodás és nyelvújítás korát nemcsak politikai arculatában, hanem irodalmi—művészeti elveiben is elhatárolja egymástól, s végső soron a Kazinczy munkásságának jelentőségét is beárnyékolja.

A nyelvújítási harc kezdetét a felvilágosodás korában Bessenyei működésétől számítja Jancsó Elemér, főként a röpiratok írásának idejétől, s lényegét abban látja, hogy a polgárosodás igényeinek és eszméinek jegyében dolgozták ki a nyelv pallérozásának terveit. „A nyelvújítási harc első szakasza 1795-ben zárult le” — írja (57. l.) a Bessenyei-féle nyelvújító program ismertetése után. Itt azonban — főként és elsősorban Kazinczy működésének megértése és méltánylása céljából — néhány dolgot le kell szögezünk. Először talán azt, hogy a Bessenyeiek radikális, felvilágosodott és demokratikus gondolatokat hordozó nyelvi és kulturális munkássága II. József uralkodásának idején háttérbe szorult, az olvasók elsősorban a nemesi—nemzeti ellenállás íróinak retrográd politikai nézeteket hordozó műveiben nyertek buzdítást a magyar nyelv ápolásához. Ebben az időszakaszban az uralkodóhoz csatlakozó felvilágosodott írók — így Kazinczy is — lemondanak a magyar nyelv művelésének terveiről. Kazinczy ezért sem értett egyet Batsányival, ki a kassai irodalmi szervezkedés idején a nemzeti eszméket a jakobinus gondolatokkal akarja ötvözni. S ha Kazinczy 1790-ben azt írja Rádaynak, hogy Batsányit, mint a jakobinus eszmékért küzdő harcostársat „szereti” (15. és 69. l.), akkor azt is hozzá kell tennünk, hogy „egyetértésük” e tágabban értelmezett cél érdekében csak nagyon rövid ideig tartott, s hogy az idézett levél egyetlen kedvező nyilatkozata nem változtat azon az elszomorító ellentétben, mely egész pályájukat végigkísérte.

Amikor a fogságból hazatérő Kazinczy megindítja a kulturális szervezkedés munkálatait s a nyelvújítást, nem a Bessenyei-féle program közvetlen és egyenes folytatásaként teszi, s épp ebből érthető minden lényeges célkitűzése. A II. József uralkodása alatt dívó

provinciális, retrográd világnézetet hordozó nyelvpártoló propaganda, s a Martinovics-mozgalom szerveződésének légkörében fogant Kármán-féle program eredeti irodalmat követelő célkitűzése után Kazinczynak új alapokon kellett kialakítania terveit. A századforduló politikai reménytelenségének légkörében, a nemesi szemlélet szűkkörű, provinciális nyelvkultuszával szemben kezdi meg a polgári eszméket hordozó, de politikumtól mentes irodalom és nyelvújítás harcait. Ez a küzdelem ilyenformán nem közvetlenül táplálkozik társadalmi és politikai indítékokból, hanem a politikai lehetőségek hiányában, irodalmi-kulturális életünk fejlődésének problémáit veti fel. S épp ezért nem fogható fel pusztán formai, filológiai kérdésként, hogy a nyelvújítási mozgalom korszakait hogyan határozzuk meg, s ezen belül Kazinczy mozgalmának kezdetét milyen eseményhez csatoljuk. Jancsó Elemér a *Tövis és virágok* keletkezésének évszámában, 1811-ben jelöli meg ezt a időpontot. Szauder József egyetemi jegyzete s Kazinczy-tanulmánya (Magyar Klasszikusok, 1960.) meggyőzően bizonyítja, hogy a Csokonai értékelése körüli polemikában, az Arkádia-perben 1805—1807-ben már lényegében a nyelvújítási mozgalom vitái indulnak meg. Ekkor határozódnak el egymástól elveiket is tisztázva a különböző írói körök; Kazinczy érvei, irányelvei is kialakultak már ebben az időben. Hirdeti az ízlés irányító szerepét a szokással szemben, s az eredeti művek szorgalmazása helyett a fordítás-irodalom szükségéről vall. Lényegében már a nyelvújítási harc eszméit hirdeti az 1807-ben megjelent Marmontel-fordítása is, itt gyakorlatban valósítja meg a közbeszédűtől eltérő irodalmi nyelv ideálját. Ide csatolhatjuk már 1809-ben, a bécsi Annalen-ben megjelent kritikáit Kisfaludy Sándorról és Verseghyről, melyekben esztétikai elvei körvonalazódnak. A nyelvújításról szóló fejezet vázlatossága sajnálatosan leszűkíti a Kazinczy működéséről kapott képet, s különösen hiányoljuk, hogy ezt a harcot az irodalom-szervezői munkásságtól elszigetelt elemzésben tárgyalja a könyv. E ponton ismét a felvilágosodás és a nyelvújítás korának lényegesen eltérő sajátására kell figyelmeztetnünk.

„Kazinczy, mint minden nagy felvilágosító — tudatos művész” — írja Jancsó Elemér (60. l.). Csak hogy ez a tudatosság már írói, művészi tudatosság elsősorban, s csak ezen keresztül szolgálja korának célkitűzéseit. A felvilágosodás korában tudomány és művészet összevont kategória, együttesen alárendelt szerepe van a világosság, a ráció terjesztésének didaktikus céljaiban, s csak most, Kazinczyék kulturális programjában különül el igazán a művészet a tudománytól, ettől kezdve tudatosodnak önálló törvényei. S amennyire előrelépés ez a művészetek s az

irodalmi élet fejlődése terén, épp annyira jelent visszalépést a felvilágosító költők társadalmi—politikai felelősségtudatához képest. Bessenyei nyelvművelő terveiben a változás szükségét hirdető felvilágosodott tartalom együtt szólal meg a demokratikus igénnyel, a mindenkire szóló tanítás óhajával, s így szolgálja közvetlenül a ráció, a világosság terjesztésének célját. Kazinczy kulturális munkásságából kizorul ez a demokratikus igény, a polgárosodás ügyét elsősorban a művészetek fejlesztésével, az ízlés nemesítésével s a nyelv kimunkálásával akarja szolgálni. A történelmi szükség szavát értő kevesek programja ez, honnan óhatatlanul az arisztokratizmus magas és elvont régiói felé vezet az út. Kazinczyék nyelvgazdagító törekvéseikben felhasználják és propagálják ugyan a táj-szavakat, de már a népi ízlést és színezetvilágot tükröző műveket (mint pl. Fazekas Ludas Matyi-ját) kiutasítják a poézis berkeiből, mivel a polgárosodást más utakon, más műveltségi eszmények jegyében vélték elérni és megvalósítani.

Amíg ez a program egy céltudatosabb és radikálisabb mozgalom helyettesítője volt a nyelvújítási harcok idején, Kazinczy valóban a korszak „középponti alakja”. Amikor a reformkori harcok megindulása idején az új írónemzedék, az új politikai célok és a nemzeti törekvések szolgálatában továbblép a széphalmi mester eredményein és elvein, Kazinczy nemcsak vezérségét veszti el, hanem azt a biztonságot is, mellyel eddig a történelmileg szükségszerűt felismerve, megalkuvás nélkül állt a jövő ügyének szolgálatára. S ha megjegyezzük, hogy Kazinczy akkor is a „harcos kiállások embere maradt” (70. l.), akkor bizony azt is hozzá kell tennünk, hogy korszerűtlen elveikért szállt síkra nem egyszer, s hogy e vitákban rendszerint ellenfeleinek volt igazuk. Így például 1823-ban, az Iliász-pörben, ahol a plagizátor Vályi Nagy mellett állt; s így történt később is, amikor Pyrker fordítójaul szegődve, jogosan érte őt a gáncs; s nem volt igaza akkor sem, amikor az Aurorát, s az általa jelentkező hazafias-romantikus műveket fanyalgó elutasítással fogadta.

Még egy-két kisebb megjegyzés. A 49. lapon arról olvashatunk, hogy Kazinczy 1817-ben Keszthelyen járt a Helikon-ünnepélyen. Festetics azonban ide nem a széphalmi mestert hívta, hanem a dunántúli költőket, Kisfaludyt, Horváthot, Dukai Takács Juditot és Berzsenyit. Kazinczynak Berzsenyi számol be 1817. február 27-én kelt levelében részletesen a ceremóniákról, s arról is, hogy miként védte Kazinczyt Kisfaludy Sándor ellenében; vigasztalja is barátját, ki kissé megsértődött a mellőztetés miatt. — A 71. lapon arról beszél a szerző, hogy Kazinczy esztétikai elveinek kialakulására, stílusára milyen nagy

hatással voltak a képzőművészetek. Az észrevétellel igen érdekes, nagy kár, hogy kifejtetlen marad. Bizonyítását, dokumentálását csak azért nem említjük hiányként, mert e tanulmány egy készülő, nagyobb mű körvonalait sejteti, hol majd szélesebb keretben bontakoz-

hatnak ki a vázlatosan említett gondolatok is. Ennek reményében tettük meg észrevételeinket köszönetünk és tiszteletünk jeléül a szerző és műve iránt.

Mezei Márta

FORGÁCS LÁSZLÓ : ÜNNEP UTÁN

Petőfi *Apostola* és a márciusi ifjak világnézete. Bp. 1960. Gondolat K. 262 l.

Petőfi Sándor korszakos jelentősége, kivételes történelmi—forradalmi érdemei, eszmei és művészi értékei folytán irodalomtörténetírásunknak és kutatásunknak mindig központja volt. A polgári korszak Petőfi-irodalma is — a kisajátító és reakciós szemléletű értékelésektől eltekintve — jó néhány időálló alkotást hagyott ránk. A teljes Petőfi-életművet azonban igazi nagyságában megmutatni és értékelni a haladó és forradalmi örökséget vállaló marxista irodalomtörténetírás hivatott, amely már eddig is sokat tett; a tervszerű Petőfi-kutatáson, a kritikai kiadás munkálatain, a többkötetnyi folyóirat-tanulmányon, filológiai érdemnyen túl, megjelent újabbban is Hatvany nagyszabású dokumentumgyűjteménye, s Dienes András két könyve.

Ezúttal Forgács László a Petőfi-kérdést ideológiai—elvű oldalról ragadja meg *Az apostol* élményi, filozófiai, esztétikai jellegének és minőségének szintézis-igényű megvilágításával. Ideológusaink, elsősorban Révai József, már eddig is sok új szempontot adtak Petőfi marxista értékeléséhez, de többségükben mégis inkább kiindulópontot, programot, távlatot nyújtottak a további munkához. Forgács László a legendák Petőfijé helyett a hétköznapiabb, az ismeretlenebb Petőfit igyekszik megrajzolni tárgyilagosan, hogy még inkább megmutassa értékeit. Az eddigi kutatás meglehetősen óvatos volt a problematikus, a forradalomban tragikusan elszigetelődő, vívódó Petőfi képeznek megrajzolásával. A szerző elutasítja egyrészt a konzervatív kritikát, másrészt erős korrekcióban részesíti az 1945 óta megjelent szubjektivist, eszményítő, az ellentmondásokat elhallgató, vagy csak felületesen feltáró tanulmányokat is, mert egyik sem volt képes megnyugtató elemző szintézist kialakítani Petőfi *korszakváltó* művéről.

Az *Apostol*-elemzés gondolatmenetét mindjárt a szabadszállási választási vereség okainak feltárásával kezdi. Súlyos kérdésekre kell választ adnia, mindenekelőtt a plebejus forradalmár és a félrevezetett szolgai nép viszonyában — hiszen a mű központi kon-

fliktusa is erre épül. Forgács László, szemben az eddigi idealizált Petőfi—népkapcsolattal, bizonyítja és kimondja, hogy a márciusi fiatalok és maga költőnk is törvénytörő, nem esetlegesen szigetelődött el tragikusan a néptől. E tragikus magáramaradás nem Petőfi politikai-stratégiai célkitűzésének történelmi jogosultságából fakad, hanem a plebejus-forradalomra még meg nem érett magyarországi viszonyok, a bonyolult mozgású és idejében fel nem ismert történeti—társadalmi logika szerves következménye. A koránjött forradalmár mártírsorsa ez: a forradalmi és osztályviszonyok nem adnak lehetőséget egy későbbi korra váró feladatok végigvitelére, és a prófétának — ha következetes — el kell szigetelődnie, Petőfi esetében a liberális középnemességtől éppúgy, mint az eszméi befogadására még éretlen tömegektől. Márciusban Petőfi plebejus forradalmár világlepe még harmonikus, mert a pesti forradalmi nép ott áll mögötte politikai aranyfedezetként. Másképp áll a helyzet néhány hét múlva, amikor kiderül, hogy a pesti erő kevés a radikális forradalom véghezviteléhez, még inkább, amikor le kell mondani a népi—paraszti tömegbázisról is, amelyre Petőfiék forradalmi koncepciója épül. A szerző külön foglalkozik Petőfi népszemléletével, s helyesen állapítja meg, hogy a nép-fogalom kettős funkciója (forradalmi és szolgai nép) 48 előtt még nem alakulhatott ki költőnk világnézetében, inkább egynemű, differenciálatlan forradalmi ideált formált róluk; — ekkor még föl sem sejlik benne az elszigetelődés lehetősége.

Forgács László után is tüzetes, genetikus vizsgálatot érdemel a kérdés; ezúttal néhány kiegészítéssel élhetünk csupán. A politikai közgondolkodásban és publicisztikában a 48 előtti reform-ideológiában a nép történeti, társadalmi funkciójának megítélése fontos helyet kap, különösen a liberalizmus és demokratizmus szétválásának időszakában. A kor társadalom-elméleti fejtegetései felismerik — nyilván a francia forradalom nyomán — a nép történelemalakító erejét: a centralisták publicisztikája *népnevelést* követel, a libera-

lizmus a társadalmi közvéleményt akarja a politika mércéjévé tenni, a haladó közép-nemesség érdekegyesítés létrejöttén munkálkodik. Am a szemléleti változás ellenére is megmaradnak a néppel szemben táplált előítéletek. A reformgondolkozókat, politikusokat kétségek fogják el: felvilágosítható-e a tömeg, iránytalan, szenvedélye folytán részt vehet-e a közéletben, képes-e értékes tettekre, milyen a nép és a szabadság viszonya stb. Olyan kérdések ezek, melyek a reformer burzsoá ideológust legtöbbször tagadó válasza ösztönözték. Petőfi a nép forradalmasítható voltáról alkotott reform-elgondolásokat plebejus forradalmiságig fejleszti, s ezzel *túl is jut nemzedéke történeti-társadalmi lehetőségein*. Kimunkálatlan, a forradalom előttiességjeit erősen magánhordozó felkészületlenségét mutatja, hogy nem volt *reális képe, tájékozódása* a tömegbázisnak hitt nép politikai öntudatának fokáról. Magyarán: a márciusi ifjúság a forradalom előtt nem nézett szembe *plebejus platformról* — annyira pláne nem, mint a liberalisták és a centralisták a maguk módján — forradalmi republikanizmusuk kivitelezhetőségének történelmi-társadalmi feltételeivel. (Az, hogy a reformkorszak költészetére háramlik az ideológiában és közgondolkodásban létre nem jött polgári filozófia pótlása, s következőképpen a költőknek egyszersmind politikusoknak is kellett lenniük, nem egy tekintetben visszahatással járt.)

Jobban meg kellene világítani, hogy Petőfiék elszigetelődésében, kudarcában, a nép forradalmi, romantikus eszményítésén, félreértésén túl annak is hathatós szerepe van, hogy 48 előtt a politikai gyakorlatban és közéletben feltűnően tájékozatlanok, fiatalok voltak, az ország- és megyegyűlésen és más intézményes fórumon kívülrekedtek, s nem akadt olyan társadalmi mozgalom, amely plebejus igényű és szintű tájékozódást, a helyzetnek megfelelő programot és taktikát kimunkált volna. Mindezek következtében későn — a forradalom menetében — kaptak reális képet a népről, a bonyolult politikai erőviszonyokról, de ekkor már törvényszerűen bekövetkezett tragikus elszigetelődésük.

Forgács László elhanyagol egy fontos szempontot Petőfi elszigetelődésének kapcsán, mégpedig a 48-as plebejus forradalmiság és az azt előkészítő demokratizmus szétválását. Ez összefügg a fiatal Magyarország tagjainak, közelebbről Petőfiének és íróbarátainak kölcsönös eltávolodásával, sőt elhidegülésével a márciusi napok után. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy költőnk elszigetelődésének *irodalmi oldala* is van: a népiesség és demokratizmus programját (amely önmagában véve még nem plebejus forradalmiság) vállalja Arany, Vajda, Tompa stb., sokban követik is Petőfit 1846-tól, de az ő forradalmi

republikanizmusának szintjéig nem jutnak el, Petőfi valósággal kiugrik közülük a nagy napokban, s barátait inkább a Vasvári-típusú plebejus-politikus fiatalokban találja meg.

Forgács László sok újszerű megállapítással gazdagítja a költő politikai szerepének megítélését is. Vitatni lehet azonban, hogy Petőfi politikai pályafutásán végigvonul-e a stratégia és taktika szoros, egymást kiegészítő dialektikája. Igaz, Petőfi legnagyobb történeti-politikai értéke plebejus, forradalmi tartalmú stratégiája, amellyel történeti perspektívájú programot ad a forradalmi mozgalmaknak. Hangsúlyozni kellene azonban, hogy a márciusi fiatalok taktikai érettsége, az imént említett hiányos politikai iskolázottsága, minimális, napi politikai népföradalmasító programja (agrárkérdés, választási felhívás, népfelvilágosítás stb.) súlyos taktikai fogyatékoságot mutatott, s elmaradt a stratégia történelmi kivitelezhetőségének reális számbavételétől. Az értékelés teljességéhez hozzátartozik még az is, hogy Petőfi — és radikális társai — *fejlődésben, forrongásban lévő politikus- és elméleti egyéniségek*, s a forradalmi események további — „űnneputáni” — menetében forradalmiságuk történelmi, politikai tudatosodáson, a realitásokat és lehetőségeket szemmel tartó fejlődésen ment és mehetett volna keresztül. E folyamat mélypontját, a forradalom menetében elszigetelt forradalmár plebejus tartalmú válságát, és az új program kimunkálásának lehetőségét mutatja koncentrált keresztmetszetben Az *apostol* abban a művészileg kedvező pillanatban, amikor a forradalmár-költő világnézete eszmei-morális totalitásban mutatkozik meg. Petőfiék politikai magatartásában van egy fontos és eléggé nem hangsúlyozott elem; plebejus forradalmiságuk diktálta, hogy szubjektíve mindnyájan többet akartak, nagyobb mértékű társadalmi forradalomról álmodtak, mint amennyit a feltételek realitása megengedett. Azonkívül forradalmiságukban munkálkodott néhány romantikus, eszménypolitikai elem is (a nép forradalmasíthatósága, egyfajta gyakorlati naivsága, a reális tájékozódás elhanyagolása, a hazai lehetőségek, európai körülmények számontartásának hiánya stb.). Egyetértünk a kiegészítések után Forgács Lászlóval; a szabadszállási vereség nem epizód, törvényszerűen be kellett következnie. Már itt meg kell jegyeznünk Forgács ideológus-politikus Petőfi-képének túlzásait. Petőfi minden történelmi nagysága ellenére sem volt „tudatos ideológus”, akit a stratégiai és taktikai érettség jellemzett volna, mert tetteit a „politikai okosság”, „leleményesség” irányította, s „mindig a kellő pillanatban igyekezett megtalálni az időszzerű feladatot”. *Petőfit elsősorban nem konstruktív olykor spekulációnak is tűnő ideológiai filozófiai mércével kell mérni, hanem életmű.*

vének lényegével: költői-eszmei-esztétikai érté-
kével, meri végül is: Petőfi nagyobb költő-
forradalmárnak, művészek, mint tudatos
ideológus-taktikusnak, s netán filozófusnak,

Forgács László könyve külön fejezetben foglalkozik a magyar plebejus demokraták filozófiai érdeklődésének természetével, tartalmával, értékeli a 48-at előkészítő ideológia helyzetét, jellegzetességét, hogy ezzel távlatot adjon Az apostol értékelésnek. Biztató kísérletet tesz a márciusi fiatalok ideológiai helyzetképeinek megrajzolására, noha igen bonyolult, s az utóbbi években többször vitatott kérdésekre kell választ adni: mi az oka filozófiánk történelmi elmaradottságának, miért nem alakult ki klasszikus filozófiai szintézis a 48-at előkészítő polgári s főképpen a plebejus ideológiákban stb. (I. a T. Szle 1956. évf.) Valamennyi idevonatkozó felfogással szembeszállva — különösen Hermann Istvánt cáfolva — mutatja ki, hogy a forradalmi demokraták filozófiájának elmaradottságát, szintézishiányát nem a rövid felkészülési idő okozza, sem a természetudományos fejlődés elmaradottsága, a világtörténelem alakulásától való elzártságunk, pláne nem a munkásosztály fejletlensége, hanem mindez a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése miatt nálunk bekövetkező gyors polgárosodásnak, a társadalmi és függetlenségi mozgalmak egymást keresztező összefonódásának, ellentmondásainak következménye. Ezért nálunk a szintézis kimunkálatlansága miatt a forradalmi demokratizmus tartalma nem következetesen antifeudális, hanem „munkamegosztásos” jellegű a 48 előtti ideológia értékrendjében; a szintézist leginkább megközelítő költészet és a kritika kapja a vezető szerepet, mert ez az ideológiai forma képes legmagasabbrendűen átfogó igénnyel tükrözni a kor valóságos arculatát, társadalmi-politikai-eszmei törekvéseit. Ez a megvilágítás teszi igazán érthetővé: miért van Az apostolban — a költői műben — kifejezett eszmeiségnek fontos fejlődéstörténeti helye, korváltó szerepe a magyar 48-as ideológiában. Az így kiegészült ideológiai helyzetképhez még csak annak magyarázata kívánczik általánosítva, hogy mi a viszony filozófiánk elmaradottsága és a költészet fejlettségének a magyar ideológia korábbi és későbbi történetében. Meggyőzően bizonyítja a szerző, hogy a márciusi fiatalok világnézete tükrében nem szintézisre törő forradalmárok ök, elvetik a cselekvésfekező, szemlélődő német doktrínákat, helyette a forradalmi cselekvést elméletileg is igazoló „francia gyakorlatot” hangsúlyozzák. Törvényszerű, hogy a magyar forradalmi demokratizmus világnézete gyakorlati hangoltságú és a politikai cselekvést sürgeti Forgács László érvein túl azért is, mert nálunk a feudalizmus sem hozott létre olyan filozófiai szintézisrendszert, amely megkívánta volna

az ellene való hasonló felvérteztséget. Újszerű és hézagpótló az is, amit Sükei politikai cselekvést sürgető gondolat-rendszerről, szubjektivistá romantikus forradalmiságáról elmond, noha ezzel egy kicsit el is tért eredeti feladatától. Mindenesetre ez a jól sikerült ideológiai-politikai portré csak hangsúlyozza, milyen keveset tettünk még a márciusi fiatalok elméleti munkásságának és általában a liberalizmus és demokratizmus szétválasztásának, különösen a demokratizmuson is túllépő 48-as plebejus forradalmiságának felmérésében, értékelésében. A márciusi fiatalok ideológiai-politikai munkássága csak akkor lesz teljesértékűen feltárható, megvilágítható, ha a 40-es évekkel kezdődő előzményeket, különösen a folyóirat-publicisztikát és kritikát az eddigieknél tüzesebb vizsgálat alá vesszük, és szervesebb kapcsolatba hozzuk a márciusi fiatalok törekvéseivel!

Még egy másik megjegyzés: úgy tűnik föl, mintha Forgács László Hegel történetbölcseleti hatását közömbösíteni igyekezne a márciusi fiatalok filozófiai érdeklődésének vizsgálata nyomán, pedig nyilvánvaló, hogy az ortodox ágat elítélő hegelianizmus számos elemmel befolyásolja az induló márciusi fiatalokat. Az aktív, „cselekvő”, „lázadó”, „küzdő” ember koncepcióját a romantikus, történetbölcselet hatalmas erővel hirdeti a reformkorban. S épp Hegel nyomán terjeszti a 40-es évek optimista publicisztikája, történetírása, hogy a történelem aktív küzdelem, harc, folytonosság, s a küzdés-eszme az ember óriási erkölcsi ereje a szabadakarat gyakorlásában a biológiai—természeti—történelmi determinizmussal szemben. Szilveszter heroikus erkölcsiségén is nyomot hagy ez a romantikus „aktív”, „hősi” ember-ideál, amely vissza nyúlik a romantikus forrásvidékre is.

Forgács többször is hangsúlyozza a márciusi fiatalok világnézetének Petőfiétől is eltérő jegyeit (romantikus forradalmiság, szintézis-hiány stb.), s úgy látni, mintha ez még külön is hozzájárulna Petőfi elszigeteltségéhez, egyedüliségéhez, pedig Petőfi világnézetében is jócskán munkálkodik a romantikus forradalmiság. Mindenesetre ami Az apostol fogantatása szempontjából fontos, a fiatalok világnézetében közös jegy a szubjektivizmus, amely az elszigeteltség szabadszállási kudarcát következik be, előnyére azonban, mert épp ebben az elszigetelt helyzetben képes a valóság teljes átfogására.

Irodalomtörténetünk még nem sokat mondott Szilveszter aszkéta-forradalmiságának természetéről. Forgács László történeti-társadalmi összefüggéseiben, távlatokban morálbölcseleti síkon világítja meg Szilveszter aszkézisének előzményeit. Összehasonlítja a polgári átalakulás két nagy ideológiai előkészítőjének: Martinovics egoista élvezet-filozófiájának és Kölcsény sztoikus reformer-közösségi

megelőző, mind a forradalom időszakában fölmerülő nagy kérdéseket akarja a költészet eszközeivel összegezni, s tanulságait megfogalmazni.

Válságélményéből fakadó mélyebb eszmei-történeti dilemmái ösztönzése folytán vállalkoznia kell arra is, hogy bölcséletileg felmérje az emberiség jövőjét, ezért van központi helye a mű gondolatrendszerében a „szülőszem-filozófia”-nak. Nem ártott volna részletezni és hangsúlyozni, hogy a progresszió, a fejlődés-eszme — és vele szemben az örök azonosság, determinizmus tanai, a reformkor történeti köztudatában mennyire elterjedtek, s alig van gondolkodónk és költőnk, aki a változó inzenzitású, buktatókkal, válságokkal teli reformkorban át ne élte és ki ne fejezte volna ilyen vonatkozású kétségeit és reményeit.

Kiegészítésképpen jegyezzük meg, hogy Petőfi történet szemlélete összehasonlítást kívánt kortársaiéval. S mennyire törvényszerű, hogy Vörösmarty, Eötvös és a fiatal Madách az ellentmondásos kor liberális platformjáról, különösen a válságos időkben, nem tud kétkedés, vívódás nélkül választ adni az emberiség jövőjére másképp, mint a pesszimizmus lehetőségének megtartásával; történet szemléletükben rendre visszatér a makacs képzet az emberiség látszólagos fejlődéséről, a tragikus, kudarcra ítélt történelmi küzdelemről, s végső biztatásukat is mindig csak a morális jellegű újrakezdetben, inkonzekvens feloldásban sugalmazzák. A plebejus forradalmár viszont még a tragikus elszigetelés körülményei között sem veszítheti el romantikus szubjektivistá történeti optimizmusát, a forradalmi távlát megtartásával az ő dilemmája nem mélyül tartós katasztrófa-érzéssé, az alapkérdések nem válhatnak feltelezettekké, esetlegessékké. Ez a különbség biztosít kivételes helyet Petőfi és a plebejus forradalmárok számára a reformnemzedékkel szemben. Forgács László a márciusi fiatalok ideológiai útkereséséről szólva, a történet szemlélet szerepét erősen mérsékelte, pedig itt a konkrét elemzés során kiderül, hogy a költő képes optimista, jövőrekeső és programot munkáló pozitív gondolatait a történet-bölcsélet legmagasabb ideológiai szintjén megszólaltatni. A „szülőszem-filozófia” tanulása szerint Petőfi értékét, küzdelmet, boldogságot remél a jövőből s az eddigi történelmet nem tekinti véglegesnek. A győzelem biztos tudata, optimizmusa sűt át Vasvári szemléletében is: „A küzdelem még nincs bevégezve, de annyit előre tudunk, hogy az igazságnak győzni kell; az akadályok le lesznek küzdve; a boldogság napjainak meg kell jönni.” (Vasvári Pál Válogatott írásai Bp. 1956. 128. l.) Forgács László erősen hangsúlyozza: Vasváriék történetfilozófiájában milyen fontos elem a „szabad akarat” elve.

Most csak azzal szeretnénk kiegészíteni fejtegetéseit, hogy ennek a felfogásnak a reformkor progresszív közgondolkodásában igen jelentékeny szerepe van: a szubjektivista, lázadó, cselekvő „szabad akarat” elvét, mint az egyén erkölcsi autonómiáját szegezték szembe a fatalitással, a determinista pesszimizmussal, s ez a meggyőződésük táplálta az emberiség történelmi haladását igazoló romantikus elméleti munkálkodásukat. (Csak a legjellemzőbbekre utalunk: Horváth Mihály: Szükség és szabadság a földi életben. Athenaeum 1838 II. 835; Tarczy Lajos: Philosophiai vázlatok, uo. 1838. I. 1.) Szilveszter szubjektivista hősészménye sok rokonságot mutat ezzel a szemlélettel.

A plebejus demokraták válságfeloldása nemcsak a morális-optimista jellegű perspektíva síkján történik, tettenérhetünk valami mást is: ti. az illúziók tudatos szétrombolását a *forradalmi önbírálat* nyomán, s a reális helyzetnek megfelelő új program kialakítását is. Forgács László több helyen is utal a mű önbíráló mozzanataira (90, 91, 93, 113, 124, 130 stb. oldalakon), az összelemzésben azonban mégis hanyagolja. Petőfi műve — egyetértünk a szerzővel — nem önkritikai fogantatású, mégis Petőfi és a márciusi fiatalok politikai, erkölcsi nagyságát kell látnunk abban, hogy a közvélemény bizalmát elvesztve, helyes irányú és tartalmú, a történeti helyzetnek megfelelő forradalmi korrekciókat, elemzéseket képesek tenni, s hozzálátnak az új realisabb program kimunkálásához. Ennek a folyamatnak nyomai *Az apostol*-ban is észrevehetők. A júliusi napokban — a mű létrejötté idején — a márciusi fiatalok szószólójaként Vasvári Pál az *Életképekben* már lényegében megfogalmazza a válságos helyzetükből következő tragikus elszigetelés lehetőségét, nem hiányzik belőle az öntudatos elemző forradalmi önbírálat sem: „A középponti ifjúság egyetlen hibát követett el. Tovább akart menni a tények mezején, mint amennyire nemzetünk el volt készülve. Elején országos rokonszenvvel csatlakozott hozzánk a hon minden vidéke, Pest lőn a vezér lobogója. Mindnyájan lépteinkre figyelték, s híven követtek bennünket. De a pesti ifjúság a vezér-szerepet messze előhaladott. A sereg nem bírta őt követni. Elvesztette a láthatárról. Így szakadt el egymástól a pesti ifjúság és a nemzet.” (Vasvári Pál im. 299. l.) Később írja, hogy az ifjúság hibája „... abban áll, hogy tovább fejtegette a szabadság eszméit mint nemzetünk bármely forradalmi mozgalmában történt” (uo. 301. l.). A koránérkezettiséget, az elszigetelődést, a készültségét a márciusi fiatalok legjobbjai egyidejűleg, de megkésve ismerték fel. Ez az oka annak, hogy tragikus elszigetelődésük közepette is eszméik történeti igazságának és jogosságának tudatában

moráljának társadalmi-történelmi különne-műségeit és tartalmát. Kiderül, hogy Szilveszter mártír-asztkézise társadalmi tartalmában nem véletlen jelenség, történelmünk mozgásának megfelelően kialakult etikai szemlélet szerves eredménye, közvetlen előzménye a korváltó jellegű Kőlcsey-képviselte sztoikus morálfilozófia, amely a mi plebejus forradalmáraink Saint-Just-szerű aszkézisét készíti elő. Az *apostol* létrejötteinek különös helyzetéből fakad, hogy Petőfi nemcsak a forradalomra készül, hanem a cselekvő és cselekvése közben magáramaradó forradalmár aszkézisét, kettős erkölcsiségét képes megmutatni. Ennek révén illeti meg Szilveszter mártír aszkézisét kivételes hely az európai demokráta irodalomban. Forgács szerint a költőt elsősorban a forradalomban, a tett közben elszigetelődő, a mártíromságot öntudatosan vállaló forradalmár erkölcsi helytállása, magatartása, töretlen eszmeisége érdekli, noha a felkészülő magányos forradalmár aszkézisét is ábrázolja az előtörténetben. Ennek az eszmei szándéknak — a szerző szerint — az a tudatos művészi kompozíció felel meg, amely a cselekményt a padlásszobában kezdi, a forradalmi cselekményt — az érett hős sorsát — helyezi középpontba, ezzel új értelmet ad a mű szerkezeti felépítésének, az elő- és főtörténet művészi megítélésének. Az etikai síkon megragadott Szilveszter-elemzés a mű nehéz, eddig alig ismert történeti összefüggésére, előzményeire hívja fel a figyelmet, bár fölmerül a gyanú — mint művek több más helyén —, hogy a magyar etikai gondolat fejlődésének ilyen arányú felmérése, tárgyalása nem nő-e túl Az *Apostol*-elemzés feladatán, s egyáltalán Petőfi műve és az előzmények között van-e ilyen szerves, immanens kapcsolat, mint ahogy a szerző látja. Itt is mintha csak távolból lehetne összefüggésbe hozni ideológiai megállapításait magával az elemzett művel, vagyis más szóval az a kérdés: elég alap-e egy költői alkotás a 48-as és az azt előkészítő ideológia értékelésére, sokoldalú megmutatására. S itt válik Forgács egész koncepciója vitathatóvá. Inkább azt kellene hangsúlyoznia és részleteznie, hogy Petőfinak — akárcsak kortársainak — költészete erősen morális hangoltságú; ez pedig szoros összefüggésben van azzal, hogy társadalmunk törvényszerű fejlődése során a költészetnek kell — a maga módján — választ adnia az ideológia s olykor a politika helyett is a társadalmi és forradalmi útkeresőknek — s ez leginkább erkölcsi síkon sikerül — a küzdés, a jövő morális igenlésével, a biza-kodás hirdetésével (l. a reformkori gondolati költészet).

Szilveszter etikai világképének tartalma, természete, asztkéze magatartása stb. is inkább ebben az összefüggésben válik érthetőbbé — így mutatható legtovább az el-

szigetelt költő ideáljából, forradalmi plebejus meggyőződéséből, jövőbe vetett hitéből.

Forgács László meggyőző alapossggal, újszerűen, számos elméleti-esztétikai elem-mel gazdagítva veszi elemzés alá Szilveszter tragikumának társadalmi tartalmát, forrásait és különösségeit. A hős tragikus összeütközésének lényegét kétoldalú konfliktus (külső és belső küzdés) egyidejű vállalása adja, amelyben „morális politikai diadalt arat afölött, aki közvetlenül leigazza, de elbukik attól, akinek felemeléséért küzd”. (122. l.)

A Szilveszter-típusú forradalmár a maga eszmei-morális fölényét, igazságát diadalmasan szegezi szembe a külső környezettel, az elnyomó hatalommal, megrázóbb a tragikum a másik oldalon: a nép pálfordulása, a hős és a szolgáló nép összeütközése miatt. Petőfi kivételes művészi érzékét dicséri, hogy a nép és a hős elszigetelődésének dilemmája köti le, a realisabb program kimunkálásának igényével és tudatával; jól érzékelteti, hogy e tragikai konfliktus ideiglenes érvényű, feloldódik a történelem perspektívájában, nem merevülhet fatálissá. A szerző történelmi összefüggéseiben mutatja meg, hogy a Szilveszter-típusú „lázadó” tragikum nem egyedülálló irodalmunkban. Az *elszigeteltség* és *mártíromság*, valamint a herosi helytállás révén rokonítani lehet Szilvesztert nemzeti történelmünk tragikus képviselőivel — Zrinyitől József Attila lírai hőseiig. Ebben a folytonosságban Forgács haladó mozgalmaink kivitelezhetőségének gyér lehetősége és a történelmi szükségszerűség tartós objektív törvényszerűsége egymást kizáró érvényesülését látja. Érthető, hogy a haladó mozgalmainkat támogató irodalmunkban miért gyakori ez a tragikai összeütközésben helytálló gazdag eszmei-morális lehetőségeket magában hordozó hős-típus. Forgács Lászlónak talán e fejezetben sikerült leginkább mű- és probléma-közben maradnia, s nem fordult távoli magyarázatokért, farszto konstrukciókért, mint néha más helyeken.

Az eddigi *Apostol*-elemzésekben sok vitára és helytelen álláspontok kialakítására adott okot a mű szerkezeti kettőssége. Az előtörténet és főtörténet viszonyát egyesek művészi következetlenséggel, ellentmondással magyarázták, mások épp az érett Szilveszter jellemét, magatartását, eszmei törekvéseit érezték elhibázottnak. Forgács László álláspontját kell elfogadnunk, aki szerint Petőfi Szilveszter kétféle perspektívájú — a nép pálfordulása előtti és utáni sorsában — a maga jelenének és késő jövőnek szóló szemléletét érvényesítette. Helyeselnünk kell azt a felfogást, amely Az *apostol* létrejötte mögött nem csupán a szabadszállási kudarcot látja; a mű sokkal többre vállalkozik: az alkalmi élményt általánosítja, elmélyíti, eszmei-világ-nézeti horizontját kitágítja, mind a 48-at

a *forradalmi önbírálatnak* jelentékeny szerepet a romantikus forradalmi illúziók felszámolásában és a népert „kettős erővel” való küzdés programjának kialakításában és vállalásában.

Az *apostol* esztétikai minőségét is újszerűen világítja meg Forgács. Mindenek előtt szembeszállva a hagyománnyal, a művet eszméileg, művésziileg harmonikusan ítéli meg, hiszen a világnézet és az ábrázolás teljes megfelelést mutat benne. A kettős nézőpontból szemlélt főhős, kettős esztétikai jellegzetességet von maga után: az „előtörténet” hőse fejlődő, mozgásban, környezetelemek rendszerében ábrázolt hős, a „főtörténet” Szilvesztere viszont kész jellemű, erősen a szubjektumot szem előtt tartó ábrázolás eredménye. Csak egyetérteni lehet azzal, hogy Petőfi világnézeti tudatossága, irányzatossága közvetlen kifejezést nyer a műben, s ennek esztétikai, műfaji következménye a tisztá, „nyugodt” epikai ábrázolás felváltó gondolati-lírai hitelességű, versesregény-szerű megoldás. Az *apostol* gondolati költészet jellege, szubjektív világnézete, lírai hangszerezése teszi ábrázolásmódját romantikus-sá, a realista törekvés inkább csak az „előtörténet” zsánerképeiben érvényesül s „nem nőhet általánossá, megmarad puszta epizód-nak, színező elemnek”. (191. l.) A romantika és a realizmus esztétikai viszonyának tisztázása a műben sokáig váratott magára, ezek

után azonban sok új mondanivaló nem igen akad.

Forgács László könyve fontos elvi kérdéseket tisztáz, a 48-as ideológia megvilágításához az eddigieknél több fogódzót ad. Tételei ott vitathatók, ahol maga is a szubjektívizmus vizére evezve, túlértékelve a mű filozófiai tartalmát, olyan magyarázatok, fejtegetések, ideológiai megállapítások sorozatát adja Az *apostol*-elemzés kapcsán, amelyek már túlnőnek a Petőfi-oeuvre-ön. Az *apostol* önmagában nem szolgál olyan tényszerű adatok, gondolatok, eszmei anyagok, konstruktív rendszerével, amely egy ilyen — az egész 48-at értékelő — ideológiai koncepció megalkotásához elegendő lenne. Forgács Petőfi-képének értékelő, magyarázó tényei, szempontjai nincsenek meggyőző, következetes kapcsolatban magával a költői életmű anyagával; hiányzik — különösen az 1846—47-es Petőfi ideológiai fejlődésrajza. Ehelyett inkább a Petőfi életműven kívüli definitív szempontok, olykor külső magyarázatok érvényesülnek az elfogadhatónál erőteljesebben. Az irodalmon kívüli és belüli szempontok aránytalansága megbontja a tanulmány egyensúlyát. Végül is: akkor nyújt igazán elfogadhatót, amikor műközelben marad, s esztétikai mércével közelíti meg Petőfi kor-szakos remekét.

Baranyi Imre

TÖMÖRY MÁRTA: ÚJ VIZEKEN JÁROK

(A Galilei Kör története.) Bp. 1960. Gondolat K. 294 l.

A század elejének irodalomtörténeti kutatóját nagy örömmel és várakozással tölti el valahányszor ennek a rendkívül bonyolult korszaknak történelméhez, társadalmi viszonyaihoz és ideológiájához marxista kutatásokon alapuló monográfiát, tanulmányt vagy akár csak adalékokat produkálnak tudósaink. Ilyen örömmel vettük kezünkbe Tömöry Márta könyvét a Galilei Kör történetéről. De éppen azért, mert örömről és várakozásunk felfokozott, nem egykönnyen elégülhet ki, hiszen csodát se történész, se filozófus nem tud művelni és egy történelmi szempontból teljesen feltáratlan kor sokrétű összefüggéseit egy mégoly kiváló részlettanulmány sem tudja az irodalomtörténész igénye szerint megvilágítani.

Tömöry Márta könyve igen alapos kutatásokra épül, de lényegében az adatgyűjtés és közlés igényén nemigen megy túl. Ez még nem volna baj, azonban ilyen esetben az adatok fokozott pontosságát kell megkövetel-

nünk a szerzőtől, marxista szerző esetében pedig még egy adatközlő tanulmánynál sem mondhatunk le arról, hogy az adatok összessége valamilyen koncepció szolgálatában álljon. Jelen esetben, hogy világosan illusztrálják, milyen szerepet töltött be a Galilei Kör a századelő haladó mozgalmában.

Erre egyébként még tételszerűen sem kapunk választ a könyv folyamán, hacsak az ilyen kísérleteket nem számítjuk: „A galileisták... demokratikus gondolkodású, haladó eszmékért lelkesedő egyetemi hallgatók voltak...” (89. l.) vagy az utolsó summarizálásban mondottakat, többek közt ezt a mondatot: „A Galilei Kör ifjúsága útkereső ifjak társasága volt.” (179. l.) Ezek a rendkívül általános és óvatoskodó kijelentések azonban nem sok újat mondanak. Megtudjuk még azt is, hogy a Galilei Kör sokkal haladóbb volt a polgári radikálisok vezetőinél (137. l.), de hogy miben, mennyivel voltak haladóbbak, azzal a szerző adósunk marad.

Egy helyütt mondja ugyan, hogy „Március igaz megértése az a pont, amely a haladó gondolkodású ifjakat eltávolítja a polgári radikálisoktól, továbbviszi őket előre a plebejus hazafiság megértéséig, vallásáig”. Csakhogy elég nehéz elhinni, hogy pl. Jászi, aki éppen a Galilei Kör 1911 márciusi ünnepén az ünnepi szónok volt, s akinek ünnepi beszéde *Ady A Tűz márciusa* c. versével egy füzetben jelent meg a Galilei Kör kiadványaként, nem értette volna meg igazán a márciusi eszméket és ne lett volna a plebejus hazafiság híve. Csak bele kell olvasni ebbe a beszédbe és azonnal meggyőződhetik mindenki az ellenkezőjéről. Azt helyesen látja a szerző, hogy Ady volt az egyetlen reális, megfogható továbblendítő erő az értelmiségi ifjúság számára, de ő nem március igaz megértésével adott többet a polgári radikálisoknál, hanem a munkáosztály történelmi szerepének felismerésével. E tekintetben látott tisztábban a polgári radikálisoknál, a nemzeti kérdésben a szociáldemokratáknál és a háború kérdésében minden számbajövő magyar politikusnál. A szerző felsorolja ugyan, hogy mikor milyen Ady-verseket szavaltak a Galilei Kör ünnepségein, bár az 1914-es ünnepség leírásánál ezzel is adósunk marad (77. l.). De hogy mit tanultak Adytól a galileisták, annak elemzésébe nem bocsátkozik.

Persze ugyanakkor, mikor fentieket a szerzőnek felrójuk, nem szabad megfélemlenünk arról sem, hogy a polgári radikálisok ideológiájának marxista elemzése történettudományunk nagy és sürgősen törlesztendő adósságai közé tartozik. (Sajnos Fukász György igényes című könyve, *A magyarországi radikalizmus történetéhez* sem végzi el ezt a feladatot, mikor a polgári radikális ideológusok közül kiragadja a doktrínér Jászit és hosszasan bizonyítja róla azt a köztudott tényt, hogy nem volt önálló filozófiai rendszere és nem volt dialektikus materialista.) És valljuk be, hogy Révai Ady tanulmányain kívül, amelyek még nem támaszkodhattak a teljes Ady prózára, irodalomtörténeteinknek is sok még a tennivalójuk Ady gondolatrendszerének feltárásához. Igazságtalanság volna tehát Tömöry Mártától ezeknek a feladatoknak az elvégzését számon kérni.

Az adatokat, mint mondtuk, tiszteletreméltó bőséggel tárta fel a szerző a Galilei Kör történetéből, gazdag jegyzetanyaga külön elismerést érdemel. Kár azonban, hogy ebből az adathalmazból nem von le néhány érdekes és kézenfekvő következtetést. Pl. azt, hogy kik azok az írók, tudósok és művészek, akik a Galilei Körből nőttek ki. Érdekes, hogy nem említi sehol, hogy Latinka és bizonyára sokan mások a Tanácsköztársaság résztvevői közül galileisták voltak. Hiánynak érezzük

azt is, hogy a Galilei Könyvtár füzeteit nem sorolja fel, pedig ennek az igen érdekes dokumentumnak helye volna a függelékben és nem nagy fáradságába került volna a címjegyzék megállapítása.

Sajnálatos továbbá, hogy sok a pontatlan, henyé adat és megjegyzés. Nem említem itt a másutt már kritika tárgyává tett névmutatót, csak a szöveg és a jegyzet néhány pontatlanságára térek ki. A 24. lapon említi, hogy a Magyar Egyetemi Ifjúság szerkesztősége kapcsolatot keresett és talált Bíró Lajossal, a Budapesti Napló szerkesztőjével s az megelégedését fejezte ki a lap munkájával kapcsolatban. A jegyzetben a Magyar Egyetemi Ifjúság c. lap 1901. nov. 10-i számára hivatkozik. Csakhogy ekkor Bíró Lajos még javában nagyváradi újságíró volt, semmi köze sem lehetett a Budapesti Naplóhoz. A 49. lapon kifejti, hogy a Galilei Körben ki mindenkinek a filozófiájával foglalkoztak. Ez igaz, de a galileisták, akárcsak a Társadalomtudományi Társaság tagjai, elsősorban szociológiával foglalkoztak, e tudományág iránti érdeklődés volt jellemző az egész polgári radikalizmusra, de erről az egész könyvben szó sem esik. Nehéz a statisztikai adatokkal nem a bizonyítandó tételt illusztrálja, hanem éppen az ellenkezőjét. Miért megdöbbenő pl. az, hogy az egyetemi hallgatók között 546 albérlő és 13 ágyrajáró volt? A viszonylag nagy albérlő számot az okozza, hogy a hallgatók nagy része vidéki volt, kollégium, internátus pedig köztudomás szerint nagyon kevés volt. Bosszantók az ellentmondó adatok is. Így pl. a 15. oldalon megállapítja, hogy a mérnökhallgatók száma bizonyos időszakban nagy mértékben nőtt, a jegyzetben közölt táblázatból azonban az derül ki, hogy a műegyetemi hallgatók száma jelentősen csökkent. Természetes, hogy az ilyen statisztikából levont tanulságot is kételkedéssel kell fogadnunk. Felületességre vall, hogy Vészi Józsefet egyszerűen konzervatívnak, Ágoston Pétert pedig baloldali szociáldemokratának mondja. És kicsit több gondossággal ki lehetett volna igazítani olyan baklövéseket is, mint a forint és korona öszszecserélése a bevezetés 36. jegyzetében, a Vojnich-díj helyett Vojnovics-díj (83. l.) stb., stb. Nem örültünk továbbá a stílus szürkeségének, pongyolosságainak sem.

Mindezek ellenére hasznos és úttörő munkát végzett Tömöry Márta, mikor a Galilei Körre vonatkozó adatokat felkutatta és könyve függelékeként közreadta a Galilei Kör fontosabb dokumentumait. Hibái ellenére is forrásértékű művet adott a kutatóknak és érdekes olvasmányt a nagyközönségnek.

Vezér Erzsébet

Sáfrán Györgyi: Arany János és Rozvány Erzsébet Bp. 1960. Akadémiai K. 176 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 31.)

Hogyan teremthetett Arany, akinek az élete annyira puritán, rendezett volt, olyan viharos érzelmvilágú, szenvedélyektől irányított hősokeket — ez a kérdés többször felmerült már az Arany-irodalomban. Élt a mintaszerű háziasszony, a jó családanya Ercsey Júlia oldalán példás férj és családapaként, és megformálta a tragikus szerelem áldozatát, Rozgonyi Piroskát. Sáfrán Györgyi kutatómunkája és okos, mértékartó értelmezései nyomán kirajzolódik előttünk egy női sors, amely anyagot adhatott a Toldi Szerelme hősnőjének megalkotásához.

A pirosarcú, deli természetű Rozvány Erzsébetet, az „egykori tanítványt”, akárcsak a *Dalids Idők* „szépséges kisasszonyát” törbecsalja az élet. Szeret egy fiút, de az anyja megteveszti őt, és a magát mellőzöttnek vélt lány büszkeségéből, öngyilkos dachból igent mond a család jelöltjének, a „koros, de bajnok” Bersek Józsefnek. Bersek ezredes 1852-ben szabadul fogságából, és feleségül veszi. A két ember az évek folyamán nem törődik egymáshoz, a szakadék közöttük egyre mélyül. Az asszony kolostorba, tanítórendbe akar menni, hogy férje szabadságát visszaszálja. Végül rászánja magát a válóper megindítására. 1865-ben a válási határozat kézhezkapásakor Bersek szívenlővi magát. Betti ekkor 36 éves, szép és gazdag, de nem megy többet férjhez. Lelkiismeretfurdalása van, vádolja magát Bersek haláláért. Magányosan él, bátyja árván maradt kislányát, majd annak gyerekeit neveli. Tiszta, szép, okos arc néz ránk még öregkori fényképéről is.

Nyilvánvaló Rozványi Erzsébet és Rozgonyi Piroska életének és jellemének a rokonsága; teljesen meggyőző, hogy már csak azért sem lehetett Arany Juliska a modell, mert mikor Piroška alakja a költő képzetében felmerült, kislánya kilenc éves volt. Érdekes a tanulmányának az a feltevése is, amely kapcsolatba hozza Rozvány Erzsébet kényszerű házasságát Aranyak az 1850-es évek elejéről származó izgatott, szubjektív hangú szerelmi témájú kisepikájával (*Katalin, Édué, Öldöklő Anyal*). Valóban lehetséges, hogy a gondterhelt családapa, aki a Katalinban olyan fájdalmas sorokat szentel az első szerelem tűnékenységének, el kellett fojtson egy ébredő új érzést. Mindenesetre „Arany bácsi” és „Betti hugom” (végig így szólították egymást) között kölcsönös, mély rokonszenv és tisztelet volt. Mindegyik küszködött a maga életével; ha Betti tanácsot kért, megérkezett Aranyné levele: „Janim azt izenteti”, Bettiről meg Aranyné írta: „Mint vizgatszáló leket küld az Isten hozánk bajainkba.” Nem a virágjában levő fiatal

lányt, hanem önmagát, a lány szépségében gyönyörködött vigasztalta a költő az emlékevers befejező részletével:

Érintsen bár a hervadás szele,
Dús illatod, lényednek szebb fele,
A szellem élni fog.

A szellemről, mely „elbűvölé... lelkét a gyermeknek” szólnak a megöregedett nagyasszony sorai is, melyet a *Toldi Szerelme* neki dedikált példányába írt bele.

Arany Juliska Rozvány Erzsébethez írt levelei, ha nem is adnak sok új anyagot, ismét felidéznek az Arany család számkivetettségét a hideg, műveletlen büszke körösiek között, akik a vagyon után mérik a tiszteletet; a felszabadultságot az első pesti időszakban, az egyszerű örömeiket, egy városi kirándulást, ahonnan este a nyitott omnibuszon robognak haza, felvillanyozottan, élvezve a hús levegőt, a víg társaságot. Igazi fiatal lány-levelek ezek: kedvesek, frissek, őszinték, tele rajongással a néhány évvel idősebb asszony iránt — és tele életörömmel, vágygal, tervvel. Pedig írójuk a korai halál felé sietett.

Aranyné nem volt szellemi társa férjének, de tudta róla, hogy „a jók legjava ő mindenben”. Arany életművének egyik alapkérdése a bűn és a bűnhődés, az igazság és az igazságtalanság, Aranyné is rossz helyesírást, egyszerű leveleiben a „sors intézményével” perlekedik: nem tud az igazságot adni, nem érdem szerint osztja az élet lefolyását, miért kell például férjének, aki nem bántott soha senkit, annyit szenvedni, miért jut Bettának testi szenvedés is, mikor úgyis elég jutott neki az élet más szenvedéseiből? Finom erkölcsi érzékre, megértő okosságra vall az is, amit Petőfi Zoltánról ír: igazságtalanul bántak vele, ez sértette önértetét — jó bánásmód mellett még rendes ember lehetne belőle. Milyen jellemző az Arany-család puritán felfogására, hogy miután Csengeryéről megemlíti, milyen nagy jövedelmük van, utána elnézően hozzáteszi: „De azért mindég a régi jó emberek.” Aranyné utolsó levelei már a „humor-nélküli pusztá nyomorúság”-ról adnak számot: „... de más volt a fiatalkori szerencsétlenséget viselni, és milyen más most ilyen előhaladott korban mindenemet elveszteni.”

Rozvány György visszaemlékezéseinek egyrésze ismert az Arany-irodalomban. Ez a kiadvány egy névtelenül megjelent cikksorozatot közöl, amely a maga naivul, meghatóan fontoskodó módján sokat érzékeltet Arany gyerekkorának, ifjúságának környezetéből, az őt körülvevő légkörből, egyéniségéből. Némelyik részlet kész regényjelenet: a kisdíák Arany János, akinek avas bundácskáját elszakítják társai, mire ő latinul károm-

kodja el magát, hiszen az iskolában csak latinul szabad beszélni; a szüreti mulatság, ahol pártját fogja az öreg, vak zenészek; a részeges, félresiklott életű postaexpeditor felkarolja a tékozló fiúként hazatért vándorszínészt; az útrakészülő házitánitót, aki hiába folyamodott szülőfalujába irnoki állásért; a Petőfi és a rímkovács Balog költői versenyét kacagó nemzetőr és az akadémiai karoszekébe süppedő, megtört öreg költő, aki már úgy van a humorával, „mint a fogfájós a táncával, hogy kínjában táncolja”.

Sáfrán Györgyi tanulmánya és a közölt szövegek újabb színekkel gazdagítják azt a képet, amit Arany látszólag egyszerű, kötelességek közé szorított, de belső küzdelmek közt őrlődő életéről ismertünk.

Horlai Györgyné

Mikszáth Kálmán ars poeticaja. Válogatta, sajtó alá rendezte és az előszót írta: Illés Béla. Bp. 1960. Szépirodalmi K. 303 l.

Könyvkiadásunkban — úgy látszik — kezdenek divatba jönni az ars poeticaék. Nem sokkal azután, hogy Pándi Pál közreadta a sikerült „Magyar ars poetica”-t, csokorba kötve költőink vallomásait a költészet, az irodalom feladatáról, a Szépirodalmi Kiadónál megjelent Illés Béla válogatásában és előszavával Mikszáth Kálmán ars poeticaja. Dicséretes a vállalkozás, már csak azért is, mert a nagy palócna az irodalomról, az írókról, az irodalmi, politikai és társadalmi élet kapcsolatáról valló cikkei eddig még sohasem láttak napvilágot így, egy kötetben egybegyűjtve. Az igényes és tartalmas előszó pedig elemzi a mikszáthi ars poetica főbb jellemvonásait, írónak bizonyos ellentmondásokkal át- meg átszőtt életpályáját.

Az olvasóban, amikor kézbeveszi e tizenötívnyi kis kötetet, bizonyára felmerül a lényeges, a nagyon izgató kérdés: beszélhetünk-e egyáltalán írónkkal kapcsolatban ars poetica-ról? Mert való igaz: Mikszáth Kálmán sohasem összegezte nézeteit az író, az irodalom helyéről, szerepéről a társadalomban, hatásáról, jelentőségéről az életben, igazában nem fejtette ki véleményét indokoltan, megalapozottan, *saját* irodalmi munkásságának céljairól sem. Hiszen — mint azt az Illés Béla válogatta kötet is bizonyítja — mozaikból kell összerakni (korántsem egységes) egészzé Mikszáth ars poeticaját. Ez magyarázza, hogy a 34 közölt cikknek, vallomásnak több mint felét — számszerint 22-t — az évről évre jelentkező Almanach-előszók képe-

zik. Mégis jelentős ez a kis antológia, mert, ha nem is teljes, de mindenesetre érdekes, több új vonással gazdagított képét kapjuk Mikszáthnak az irodalom társadalmi szerepéről vallott nézeteiről. Éppen ezért, amikor a kötetet lapozzuk, nem a bírálát, a vélemények különbözőségének izgalma hevít bennünket, hanem az a — sokszor — bámulatra méltó *éleslátás* csodálkozgat el, mellyel Mikszáth korát, korának irodalmi, sőt társadalmi-politikai viszonyait figyelte-vizsgálta. Írjuk hát le néhány tömör mondatban, melyek is Mikszáth ars poeticajának legfőbb vonásai?

Tiszteletreméltó érdeme Mikszáthnak, hogy (főleg írói pályájának második felében) nagyjából realisan fel tudta mérni törpe korának igen szomorú irodalmi és társadalmi-politikai viszonyait, és (ha olykor hangfogóval vagy tréfába öltöztetve is) el tudta és merte mondani véleményét. E vélemény egy rövid, de kifejező mondatba sűrítve: ebben az országban rossz, nagyon rossz a magyar írók és a magyar irodalom helyzete. Nem kis dolog az sem, hogy felismerte, hirdette, írás-művészetének alapjává tette: a realizmus az egyetlen helyes irodalmi irányzat, és ezért az igazi élet ábrázolását követte az íróktól, az igazi emberek művészi ábrázolását, mégpedig sokoldalú ábrázolását. Nemcsak az élet egy-egy epizódjának rögzítését, hanem az egész magyar élet megörökítését. A *realizmus mellett* következetes kiállás — ez az író egyik legnagyobb érdeme. Harcolt az irodalmi igényességért. Világosan felismerte és félreérthetetlenül leszögezte: a mégoly népszerű Ohnet (és társai) műve nem művészet, nem igényes irodalom, hanem tetszetős, vonzó öltözékbe bújtatott *ponyva* csupán. Mikszáth bezonyította: az esztétának nem kötelessége fontoskodni, homályosan és unalmasan írni. Sőt ellenkezőleg! Hirdette és példájával igazolta: világosság, érdekesség és közérthetőség — ezek az írói stílus igazi jegyei. És végül mondjunk még el valamit! Mikszáth a magyar irodalmi égbolt zenitjén volt már, amikor kitört a háborúsi Adyék körül. Sokáig nem nyilatkozott. Végül — Zuboly felszólítására — kénytelen volt megszólalni. És örök irodalmi, emberi érdeme: ha a maga módján, ha kedélyeskedve is, de lényegében semmiben sem állt a támadók mellé, hanem igazában majdnem mindenben az új irodalom mellett *foglalt állást*.

A mikszáthi életmű ma közkinccs. És ehhez az életműhöz hozzátartoznak az e kötetben megjelent vallomások, cikkek is.

Dorogi Zsigmond

Zimándi István : Péterfy Jenő és baráti köre.
Bp. 1960. Akadémiai K. 101 I. 1 t. (Irodalom-
történeti Füzetek 30.)

Péterfyvel foglalkozni a századvég leg-
szébb s legnehezebb studiumai közé tarto-
zik, s egyben a legszükségesebb és leghaszno-
sabbak közé is. Nemcsak, s nem is elsősorban
munkáinak vitathatatlan önértéke, személyi-
ségének félszázad múltán is elevenen ható
varázsa miatt, hanem a művében és sorsában
pregnansan jelentkező kérdések miatt. Aki
ezekre felel, felel az egyetemes polgári gondol-
kodás és művelődés magyar változatának jó-
néhány alapkérdésére is.

Zimándi István több mint húsz eszten-
deje él e végtelenség ellenére is oly jellegzetes
egyéniség és sors ihlető varázsában s bonto-
gatja kegyetlenül összekuszált szálait. Diák-
évei, az Eötvös-kollégiumban tanárként el-
töltött esztendei s a tragikus kifejelet rajza
után most azokat a férfiakat, családokat
mutatja be, akikhez szíves jóviszony vagy
éppen meghitt barátság fűzte hősét. A Buda-
pesti Szemle köréből, Gyulai fiatalabb dolgo-
zótársai közül kerültek ezek ki javarészt.

Magával az öregedő Gyulaival nyitja meg
a sort a tanulmány, majd pedig rendre követ-
keznek a Gyulai-utód Beöthy Zsolt, a törté-
nész Angyal Dávid, az esszéíró Riedl Frigyes,
a romanista Haraszti Gyula, a pozitívizmus
magyar úttörője: a germanista Heinrich Gusztáv,
az orientalista Goldziher Ignác, a szó
szép eredeti értelmében vett műkedvelő Leder-
er Béla, a nyelvész Szilasi Móricz, a nevelés-
tan elméleti művelője: Kármán Mór, a sokat
olvasó tanártárs: Mika Sándor.

Barátnak ugyan ezek közül ez utóbbi
kettőt, abban a bensőséges értelemben,
ahogy azt Péterfy értette, aligha lehet szá-
mítani, inkább csak jó ismerősnek; még
kevésbé Beöthyt és Heinrichet. Nem is ilyen-
ként tekinti őket Zimándi sem; portréjuk és
pályaképük vázlatával háttérrel kíván bizto-
sítani, hogy ebből a különbségek révén, majd
annál élesebben emelkedjék ki Péterfy élet-
útjának, arcképének rajza.

E szándék magyarázza, hogy a portré-
koszorú nem mindig az irodalomtörténet
ridegen tárgyilagos fényforrásából nyeri meg-
világítását, hanem mintegy a hősből kiáradó
belső ragyogásból; az egyes alakoknak első-
sorban tehát azokra a vonásaikra esik a
rokonszenv kiemelő fénypásmájára, vagy az
ellenérzés tompító árnyéklata, amelyek az
azonosság vagy az ellentét kontrasztjátéká-
val hathatósan segítik e bonyolult egyéniség
képének minél élesebb s egyben minél árnyal-
tabb fölvetését. Így aztán szükségszerűen
bizonyos vázlatosság, mozaikszerűség és töre-
déesség állott elő az egyes rajzokban, az
egyes alakok ábrázolásában éppen úgy, mint
a rajzok egymáshoz való függesztésében is.

Nem hiba vagy hiányként említjük a tanul-
mány e tulajdonságát; egy Péterfy-tanul-
mánynak, természetesen, nem lehet igénye és
feladata, hogy például Heinrich vagy Beöthy
egyéniességéről és munkásságáról adjon min-
den oldalról megvilágított képet. E miniatűr
portrék, portrévázlatok értéke attól függ,
betöltik-e nekik szánt, főnt említett szerepet.
S azt el kell ismernünk, hogy Zimándi Péterfy
sorsa iránti igen mély fogékonysággal válo-
gatott pályatársainak ama jellemvonásaiból,
melyek összeköthették és elválaszthatták
őket a tragikus lelkű baráttól.

E vonások értelmezésével, származtatá-
sával azonban adós maradt. S így adós ma-
radt a felelettel arra a döntő kérdésre is,
miért éppen ezek a férfiak lettek barátai,
s miért zárult reá ennyi jeles elme, ennyi hű
szív, ennyi igaz férfi barátsága ellenére halá-
los szorítással a magány. Bizonyosan szándé-
kosan maradt adós e kérdésekre; az alapjá-
ban világnézeti, társadalmi, történeti értelmű
feleletet, magyarázatot nyilván készülő
monográfiájában, monográfiája egészével kí-
vánja majd megadni. S alighanem ezért he-
lyezte a baráti kapcsolatokat, a portrék jel-
lemző vonásaiból a hangsúlyt: most inkább
még a szorosabban vett „emberiekre”, a
magánéletiekre.

Am éppen ezért, ez indokolt töredékesség,
mozaikszerűség, vázlatosság s egyoldalúság
következtében jobb lett volna a monográfia-
„részletek” műfaji megjelölés helyett a
munkát inkább az „adalékok” vagy „vázlatok
egy készülő monográfiához”-féle jelzéssel el-
látni. Mint korábbi tanulmányai (egyedüli
komolyan számbavehető munkák a Péterfy-
filológia területén), e dolgozata is bőséges,
megbízható és értékes adatanyagot tár elénk,
de a végső megoldást még nem sugallja elég
határozottan és egyértelműen s ezt egy le-
zárt, befejezett monográfia-részlettől meg-
követelhetjük. Mindenesetre, ha a világnézeti,
társadalmi, történeti kérdésekben is ugyan-
arról a mély megértésről, érzékenységről tesz
tanúságot Zimándi, mint a lélektaniakban,
hamarosan egy nagyon is hiányzó, s szépen
megírt monográfiával gazdagodik a század-
véget tárgyaló irodalomtörténet.

Németh G. Béla

**Geréb László : Munkáselet és munkásmozga-
lom a magyar irodalomban. 1867—1872.**
Bibliográfia és dokumentum gyűjtemény.
Bp. 1959. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.
96 I. 8 t.

Geréb László munkája szoros kapcsolat-
ban van az 1951-ben megjelent *A Párisi
Kommün az egykorú magyar irodalomban*
című kiadványával. Pontosabban még abban

a francia proletariátus nagy forradalmi megmozdulásának hazai visszhangját gyűjtötte egybe, addig jelen kötetében e nagy eseményt körülölelő évek magyar munkásmozgalmának publicisztikai, ill. irodalmi tükröződését kutatta. A témakörönként csoportosított és annotált bibliográfiai gyűjteményt részletes „Bevezető” előzi meg. A szerző utal a munkás-téma korábbi irodalmi megszólalásaira, jellemzi a tárgyalt kornak a hazai munkásmozgalom kialakulását befolyásoló alapvető történelmi és politikai problémáit, és mindezekből kiemeli mindazt, amit a korabeli sajtó irodalmi és publicisztikai eszközeivel tükröz vagy előtérbe állítani fontosnak tartott. Geréb László többször és visszatérően figyelmeztet arra, hogy még e kezdeti fokon álló munkásmozgalmat sem tükrözi adekvátan az egykorú irodalmi igényű anyag.

A gyűjtemény így is igen érdekes és hasznos: a széleskörű gyűjtés képet ad arról, mire figyelt fel az egykorú sajtó a kialakuló negyedik renddel kapcsolatban. Két ellentétes oldaltól figyelik meg a jelenségeket: a polgári írók tollából származó írások a polgári olvasóközönség tájékoztatását szolgálják. Ezek az írások a preventív intézkedéseket sürgető, ingerült hangtól a megértő, humanus érzésekig terjedő hangárnyalatokat ölelik fel. Az előbbire Bakay Nándornak, a szegedi költőgyárosnak (nevét az utókor számára leginkább Mikszáth szegedi karcolatai őrizték meg) a mester és a legény közötti patriarkális kapcsolatot visszaváró elme-futtatásai jellemzőek; az utóbbiakra a munkás önszegélyezéssel kapcsolatos elképzeléseket propagáló Jókai Mórnak és köréhez tartozó Törs Kálmánnak és Liptay Pálnak cikkei. E körben jellegzetes hangot képviselnek Tancsics Mihálynak a marxizmus előtti „szocialista” szemléletet tükröző utópisztikus írásai és vele ellentétben György Aladárnak a marxi tanításokat népszerűsítő tárcái. Az utóbb említett csoporttal inkább csak osztályhelyzetében, mint szemléletében álltak szemben az első munkás-újságírók: Kretovics József, akit még a dilettantizmus béklyózott le és Politzer Zsigmond, a hivatott és tehetős munkás-újságíró. Köröttük még a névtelenség homályába burkolódzott több munkástudósítót is számoltart a kötet.

Kifejezetten irodalmi jellegű anyag kevés van a bemutatottak között. Az együttérző polgári írókon, Benedek Aladáron és Komócsy Józsefen kívül csak Sárközy Ferenc, e szakasz egyetlen tudatos munkásköltőjének nevét említhetjük meg. De Sárközy mellett több, az ismeretlenség homályába merült alkalmi munkásköltő kortesdalait vagy aktuális eseményekre reagáló strófáit is regisztrálja a kötet.

A sokszínű anyagból összeállított bibliográfia eredménye az, hogy feltárja a magyar

történelem egy rövid — igaz, hogy sorsdöntő — szakaszán a magyar munkáseletnek és munkásmozgalmaknak a külső szemlélő által látott, ill. a munkáselet mélyéről felszínre törő problémáit. És ezzel hozzásegít a kor atmoszférájának érzékeléséhez.

Rejtő István

Krúdy Gyula: Válogatott novellák. Sajtó alá rendezte és az előszót írta: Szabó Ede. Bp. 1957. Szépirodalmi K. 550 l. (Magyar Klasszikusok)

A vaskos kötet Krúdy 44 novelláját tartalmazza. Ez a látszólag nagy terjedelem azonban az író életművének csak kis töredékét jelenti. Krúdy a legtermékenyebb magyar írók közé tartozott. Körülbelül 130 kötete jelent meg, könyvalakban eddig ki nem adott temérdek írását pedig még az irodalomtudomány is csak most kezdi számba venni. Ilyen életműből kiválogatni egy kötetrevalót, igen nehéz feladat. Különösen akkor, ha annyira úttörő munkát kell végezni, mint e kötet összeállítását.

Szabó Ede így fogalmazta meg a gyűjtemény célját: „... az adott keretek közt nem is lehetett más a válogatás szempontja, mint az, hogy a legjellemzőbbnek ítélt, Krúdy-novellák itt közölt füzere, követve az időrendet s a fejlődés menetét, lehetőleg minél tisztább képet adjon az író világáról, s ezen belül szemlélete, mondanivalója, stílusa változó szakaszairól.” (543 l.)

A szempont kétségbevonhatatlanul helyes, azonban sajnos, a válogatónak nem egészen sikerült megvalósítania a kitűzött elveket. Mint minden válogatással kapcsolatban, sok részletkérdés is lehetne vitázni, a leglényegesebb fogyatékoság azonban az, ahogyan ez a válogatás Krúdy írói pályájának első felét bemutatja. Letagadhatatlan tény, hogy Krúdy csak 1910 körül, az első Szindbád-novellákkal és A vörös postakocsival talált rá igazán saját útjára, akkor vált irodalmunk egyik legegységibb hangú alkotójává. Akkor azonban már hosszú és nem is jelentéktelen írói múlt állott mögötte. Az ifjúkori újságírói tevékenységet is beleszámítva csaknem húsz év, körülbelül harminc kötet, köztük nem egy maradandó értékű alkotás is. Ezt az egész korszakot mindössze négy novella képviseli a kötetben. A mennyiségi aránytalanság az első és a második korszak között véleményünk szerint is indokolt, de itt már nem egyszerűen aránytalanságról, hanem olyan fokú egyoldalúságról van szó, amely már aligha teszi lehetővé a „fejlődés menetének követését”, s még kevésbé adhat tiszta képet Krúdy „írói világáról, s ezen belül szemlélete,

mondanivalója, stílusa változó szakaszairól — ahogyan a válogató maga elé tűzte.

Mindenesetre mentségére szolgálhat Szabó Edének, hogy egyrészt a szinte áttekinthetetlen gazdagság, másrészt az előmunkálatok majdnem teljes hiánya nehezítette feladatát. Mennyivel szerencsésebb helyzetben készült az ugyanebben a sorozatban megjelent Tömörkény-kötet, amely az író összegyűjtött elbeszéléseit tartalmazó hét kötetes Tömörkény-sorozat kiadása után látott napvilágot. Krúdy esetében éppen fordított a sorrend. Életművének tudományos feltérképezése és legidőtállóbb műveinek gyűjteményes kiadása csak az utóbbi években, már e kötet megjelenése után indult meg. (*A Jehértábú Gadné I—II.* 1959., *A szerelmi bűvészinas.* 1960.) Néhány év múlva, a sorozat befejezése után bizonyára nemcsak könnyebb lett volna egy ilyen reprezentatív kötet összeállítása, hanem megnyugtatóbb módon lehetett volna megtalálni a helyes arányokat az író egész pályájának, illetve fejlődési szakaszainak bemutatására is.

A kötet persze így is komoly előrelépést jelent Krúdy műveinek kiadásában. Aki csak most ismerkedik vele, annak már ez a kötet is gazdag ízelítőt ad egy nagy író egész munkásságából, de annak is kellemes meglepetés, aki külön-külön valamikor már olvasta az itt megjelent novellákat, mert ebben a kötetben láthatjuk először így együtt ennek a terjedelmes életműnek a legjavát.

Két régi irodalomtörténeti legenda eloszlatására is alkalmat ad ez a kötet. Az egyik az egyhúrúság hangoztatása volt. Sokan marasztalták el Krúdyt azon a címen, hogy mindig ugyanazt az egy dallamot játssza gondolkáján. E 44 novella mindenkit meggyőzhet arról, hogy mennyire megalapozatlan ez a vád. Mint minden nagy író alkotásainak, Krúdy műveinek is van valami közös sajátosságuk. Az egyéniség bélyege, amely mindenki mástól megkülönbözteti, úgy, hogy néhány sor után bárki ráismer, aki már olvasott valaha Krúdy-írást. De a közös sajátosságon túl mennyi szín, milyen varázslatos gazdagság! Az önéletrajzi jellegű *Rumfy Artur* merész líraiságtól a *Souvenir-Pesth* ódon hangulatán, a *Vadmacska* és a *Tótágas* különös szimbolikáján át a *Kleofásné kakasáig* és az *Őszi versenyekig* — milyen sokszínű ez a költői világ!

A másik legenda az öregedő Krúdy művészi hanyatlásáról szólt. Arról, hogy írói pályája vége felé tehetsége állítólag kimerült, már csak önmagát másolta, régi hírnevéből élt. Ez a gyűjtemény épp az ellenkezőjéről győzi meg minden olvasóját. A kötet minden tekintetben végig emelkedést mutat. Utolsó novellái, *A pincér álma*, *A hírtápiró és a haldí*, az *Utolsó szivar*, az *Arabs Szürkénél* és az *Isten veletek, ti boldog Vendelinek* nem tehet-

sége hanyatlását, hanem léppen felívelését mutatják. Mondanivalója mélyül és egyetemesebb lesz, stílusa kristályossá tisztul, le-hullnak régebbi sallangjai, egyszerűbbé, tömörebbé válik. Eppen ezekben a művekben érik igazán klasszikussá Krúdy művészete.

Szabó Ede bevezetője a magyar esszéirodalom szép hagyományait folytatja, azonban nemigen jut túl a régebbi Krúdy-irodalom eredményein. Kár, hogy gyakran elavult forrásokra támaszkodik (pl. Krúdy Péter), adatai éppen ezért sokszor megbízhatatlanok. A jegyzetek és névmagyarázatok viszont gondos munkáról tanúskodnak.

Katona Béla

Mednyánszky László naplója. (Szemelvények). Szerkeztette, előszóval és jegyzetekkel ellátta: Brestyánszky Ilona. Bp. 1960. Képzőművészeti Alap Könyvkiadóvállalata. 199 l. (A művészettörténet forrásai).

Mit mond ugyanaz a kor az irodalom, a képzőművészet, a zene nyelvén? Mindig izgalmas kérdés ez egy kor kultúráját együtt látni akaróknak. S külön öröme telhetik abban, ha nemcsak a megvalósult művet — a kötetbe zárt verseket, a tárlatok vásznait, s a hangversenytermekben felcsendülő melódiákat — vetheti egybe, de bepillant az azt létrehozó műhelybe is: a művész vallomásaiba saját alkotásairól, elveiről.

Egy önmagát szakadatlanul gyűrő, alakító, szüntelenül elemző-könyörgő, tökéletesíteni akaró ember jelenik meg előttünk Mednyánszky naplójával görög betűkkel, németül vagy magyarul írt oldalain. Hallatlanul nehéz emberi körülmények között dacolta, csiholta ki a művészetét. Egyik naplója jegyzetében maga fedte fel társadalom, kor, életlátása titkát. „A sors elítélt engem arra, hogy társadalmunk minden árnyoldalát ösmerjem, mert hozzáfűzött egy csoport szegény emberhez, kiket megszerettem, s kikért mindent kész volnék megtenni, s kiket tán egyszer mégis megbosszulok?” (58.) Ezt az érzelmi azonosulást egészítik ki meglepően haladó társadalmi nézetei, amelyekből itt csak egy-két gondolatot tudunk idézni: „Igazán kedvem volna néha mindent megsemmisíteni körülöttem, mert minden hazug. Szlováknak, magyarnak, svábnak, zsidónak: közös a nyomorúsága.” (57—58.) Az az ember írta ezeket a sorokat, aki tudatosan, megfogalmazottan vallotta: „Minden ember a nagyság csodája” (68.), s aki maga így mutatta meg művészte egy jelentős vonulatának — a csavargótípusnak — genezisést: „A szociális ellentétek a jelen időben is elég gazdagok festői tárgyakban” (96.) s aki

egyik május elsején részt is vett, s számon tartotta 1912. V. 23.-át is; s akinek világ-háborús éjszakáinak egyikén a „szenvédő ember réme” jelent meg (132.). Ezek a gondolatai összegeződnek Természet—Élet—Ember látása egységében, s abban, hogy számára a legmagasabbrendű élet a másokért való élés volt (105.).

Bár tudunk arról, hogy Adyval személyesen ismerhették egymást (Ady L.: A. E. 125 Mednyánszky is megfordult a Három Holló híres szeparejában), s arról is, hogy az Új Versek kiadásakor Mednyánszky is szóba került illusztrátorként — mégis azt kell mondanunk: irodalmi vonatkozásokban szegény ez a kötet. Néhány kortárs nagy író neve olvasható csak benne: Verlaine, Taine, Maupassant, Tolsztoj, hogy csak a máig nagyokat említsük. Ha azonban névsorolvasás helyett Mednyánszky művészeti elveit azonosítjuk a kortárs irodaloméval, akkor már szemmel látható, hogy egy kor a különböző művészetekben is hogyan tapogat lényegében egy cél felé. Gazdag ez a napló az alkotásra vonatkozó elmélkedésekben; feltárulnak előttünk Mednyánszky festői gondoljai, elvei: mesterségbeli kérdések, ügyek. Érdeklí, sőt izgatja például a színek fiziológiája, amelyre többször visszatér. Ha azonban részletek helyett az egész áttekintésre törünk, lehetetlen meg nem látni, hogy ennek a magányos, nagy művésznek az életműve az egész magyar művészetben, elsősorban persze a lírában megfigyelhető *szubjektívizálódással* rokon. „Mely alakban nyilvánultak a festészetben a legnagyobb újítások? — kérdezi egy 1896-os naplójegyzetében. S így válaszol: „A túlélt szimbóláktól a tárgyilagossá tényleg egyszerű realizáltuk mához. A tárgyilagossá tényleg az alanyi tényhez.” — feleli. Utolsó választ ismét megkérdőjelezi: „Az alanyi tényről egy új szimbólika felé?” „A lelket festeni” — írja nem sokkal később (45; 47.). „A művészet úgy mint a költészet profétikus” — „A modern életet kell visszaadnia, nagy és festői ellentéteivel. Ezen tárgyakkban elég a drámai momentum, nem kell azért a mindennapi anekdotázás unalmába süllyedni és nem kell az erőltetett szimbólika koncepcióiba merülni. Az általános ami egyszersmind konkrétan hat” — felel Ő maga ismét nyugtalanító gondjára, miközben a típusalkotás kétszerkettőjét is megfogalmazza. (88; 95.)

Írói erények csillannak ki azokból a skiccekből, amelyekben pillanatnyi vizuális természet-élményeit írta le naplójába: „Gyönyörű kép volt, a nyár őszi kerettel. Ezt úgy ősmertem és szerettem. Ez az Észak, ez a hegyvidék. Sötét bronzzöld volt a frissen kaszált rét, feketészőldek voltak a bokrok, friss hideg fénye volt a víztükörnek. Nap és hátul hegyek között majdnem téli hatások, a jeges szürke felhők itt-ott. Friss hó derengett

a fellegek közül.” (83.) — hogy csak egyet idézzünk a számtalanból, amely pontos színmegfigyelésre s emlékezetből festett tájképeinek titkára is fényt vet.

S ezentúl: Mednyánszky csavargói, kocsisai századvégi novellairodalmunk kisemberei-nek a rokonai. S a hősei tekintetéből áradó szomorúság — összhangban a vonások finomságával — örök emlékeztető, hogy min gázolt át, kiket taposott maga alá a kiegyezés Magyarországa...

Brestyánszky Ilona bevezetője és jegyzetei lényegében jól tájékoztatnak a Naplóban. Nem tudunk ugyan arról, hogy Justh Zs. „nagy” hatással lett volna Adyra — bár hatott rá (157.). Gazdagon publikáltak M. vázlataiból is (képei előtanulmányainak tekinthető ceruzarajzaiból).

Varga József

Medgyessy Ferenc: Életemről, művészetéről. Szerkesztette, a képeket válogatta és az előszót írta: Koczogh Ákos. Bp. 1960. Magvető K. 100 l.

Akik személyesen ismerték, nem vonhatták ki magukat egyéniségének varázsa alól. Ez a kis gyűjtemény, amely a nagy szobrászművész néhány cikkét, nyilatkozatát, feljegyzését tartalmazza, kitűnő grafikai és érdekes festményei kíséretében, éppen azt akarja megragadni és megőrizni Medgyessyből, ami mulandó, amit a művek is csak közvetve fejeznek ki, ami mégis varázslatos: magát Medgyessy Ferencet, az élő embert. *Önportré betűkkel* — ez olvasható a gyűjtemény első darabja fölött, de méltán lehetne ez az egész kötetnek is a címe, valamennyi írása önvallomás. Életről, művészi elveiről valló megnyilatkozásait szerencsés kézzel egészítette ki a kötet szerkesztője, Koczogh Ákos olyan feljegyzésekkel, amelyek a művész szavait őrzik, hosszú beszélgetések apró morzsáit gyerekkori emlékekről, kezdő éveiről, szobrokról, világháborúiról, megrendelőkről házasságáról, Anatole Francerről, Móríc Zsigmondról, művésztelepi élményeiről.

Az az író, akit Medgyessy legjobban ismert, aki a legközelebb állt hozzá: Móríc Zsigmond, az övéhez hasonló alkotási elveket vallott. „Az írás lélektanához tartozik, hogy írás közben teremődnek a dolgok és csak a legutóbban igazodnak úgy, ahogy az író képzelte” — írja Móríc az önéletrajzi jellegű *Mig új a szerelem* című regényében, amelyben hol közvetlen módon, hol közvetve, a szobrász-főhős szavain keresztül írói műhelytitkaival kapcsolatban is sok értékes vallomást tesz. A regény szobrász-hőseinek nem egy önvallomását akár Medgyessy is

mondhatta volna. „Ő az életből indul ki, s a munka közben válik égi jellé a nyers massa” — írja Móricz a *Míg új a szerelem* szobrászáról.

Medgyessy nyilatkozatainak, önvallomása-
inak az összegyűjtése és kiadása az irodalmi
hatás mibenlétének vizsgálata szempontjá-
ból is értékes adalékkal szolgál. Írók közül
az egykori iskolatárs és a későbbi barát,
Móricz Zsigmond szerepel leggyakrabban
Medgyessy vallomásaiban. Egyik anekdotá-
jából arra lehet következtetni, hogy ő Móricz
műveinél jobban szerette az embert. Amikor
megkérdezi Móricz, hogy mit szól az *Úri
muríhoz*, kitérő választ ad, mert nem olvasta
el az ajándékba kapott könyvet. Később
amikor végül mégis elolvassa a regényt, akkor
sem leli benne örömet. Móricz művészete
mégis hatott rá. A bátorító példák közt
sorolja fel Móricz nevét is. „Küzdelmes
ifjúságomban eljutottam Rómába és Firen-
zébe is, ahol az etruszk szobrásszal estem
szerelembe — írja Medgyessy. — Idehaza
Móricz, Rippl-Rónai és Egyri barátságá-
nak köszönhettem nagyon sokat, meg a
vásárhelyieknek. Tornyai Jánossal és az
elméledő, bölcs Endre Bélával a magyar
népi művészet csodálatos kincseiért lelke-
sedtünk.” A nagy író életművének példája
akkor is hat a kortársakra, ha az egyes művek
önmagukban nem is ragadják meg minden
esetben az olvasót, vagy ha éppen ellenérzést
váltanak is ki. Móricz és Medgyessy élet-
művét elsősorban a népi sajátosságok kere-
sése és egy nagyigényű, európai színvonalú
művészet szintézisében való érvényesítése:
az élet-adta nyersanyag nagy tisztelete; a
mindenféle stílizálástól tartózkodó, min-
denütt a leglényegesebb, legeredetibb, leg-
közvetlenebb mozzanatokot eleven mozgal-
masságukban megőrkítő ábrázolásmód kap-
csolja össze. Az élet nyers realitásában kere-
sik és találják meg mindketten a legmélyebb
harmóniát.

A kötet átolvasása után egyetlen hiány-
érzetünk támad. A szerkesztő a kötet végére
beillesztette Móricz egyik cikkét Medgyessy-
ről. Ehelyett a Móriczi-írás helyett sokkal
inkább ide illettek volna Móricznak Med-
gyessy szavait, kerek történeteit megőrkítő
feljegyzései, amelyeket Móricz Virág adott
közre apjáról írt könyvében (Móricz Virág:
Apám regénye. Bp. 1954. II. kiadás, 342—
348. l.). Ezekben Móricz teljesen hűen je-
gyezte fel Medgyessy történeteit, első sze-

mélyben beszélgetve a művészt, szavainak
humorát, sajátos ízeit is frissen megőrizve.
Mindenképpen ide illettek volna ezek az írá-
sok is, tekintve, hogy a szerkesztő is közül
a könyvben számos, ugyanilyen módon fel-
jegyzett beszédtrövedéket.

Talán a második kiadásba már ezek is
belekerülnek.

Vargha Kálmán

Műveltség és hagyomány. *Studia ethno-
logica Hungariae et centralis et orientalis
Europae.* 1—2. köt. Szerkesztette: Gunda
Béla. Bp. 1960. Tankönyvkiadó. 391 l.

e A Debreceni Kossuth Lajos Tudomány-
gyetem Néprajzi Intézete a fenti címmel
indította meg évkönyvét azzal a céllal, hogy
dokumentálja az Intézet belső tudományos
munkáját és a közép- és kelet-európai orszá-
gok tudósaival együttműködve, eredményeik-
re építve, segítséget nyújtson a magyar néprajz
problémáinak megoldásához.

Az érdembeli ismertetést átengedjük e
terület szakembereinek, és csak két irodalmi
érdekű közleményre hívjuk fel a figyelmet:
Ujváry Zoltán: *Népi kéziratos verseskönyveink*
című tanulmánya az első. A szerző előljáró-
ban felhívja a figyelmet az irodalomtörténeti
kutatás által már eddig is számontartott
XVI—XVIII. századi verseskönyvek és a
túlnyomó többségükben XIX. századi népi
énekeskönyvek közötti különbségre, majd
áttér az utóbbiakkal kapcsolatos problémák
vizsgálatára. Osztályozza őket tartalmuk
szerint, az elemzés során pedig arra a kérdésre
keresi a feleletet; milyen szerepet töltenek
be ezek az énekeskönyvek a nép életében?
Kimerítően vizsgálja az egyes emlékeket,
érvelései meggyőzőek. Kár, hogy több helyen.
bántó sajtóhibák maradtak a szövegben
A Fehér László ballada fényképmásolata és
a szerző olvasata között egy helyen (2. vsz.
Hoszu — Hosszu) eltérés van.

Kovács Ágnes (*A készülő Magyar Nép-
mesekatalógus meséinek típusmutatója*) c.
közleményében rövid összefoglalást ad a ko-
rábbi és a jelenleg folyó Népmesekatalógus-
sal kapcsolatos munkálatokról, a típus muta-
tók ismertetését minták bemutatásával oldja
meg.

Tarnóc Márton

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Intézeti hírek

931. június 1—december 31.)

Vajda György Mihály, az Intézet osztályvezetője és Király István, a Magyar Írók Szövetségének küldötte a Johannes R. Becher-Bizottság meghívottaiként részt vettek az 1958-ban elhunyt német nemzeti költő születésének 70. évfordulója alkalmából május 24—27-ig Berlinben rendezett ünnepségeken és az Írószövetség háromnapos kongresszusán. Vajda György Mihály a kongresszus után még néhány napot Berlinben töltött, és az Irodalomtörténeti Intézet megbízásából tárgyalásokat folytatott a Német Tudományos Akadémia Nyelvi- és Irodalmi Intézetének megbízottaival, Dr. Leopold Magon és Dr. Gerhard Steiner professzorokkal a két Intézet együttműködéséről, közös munkáiról.

*

Edgar Weiss, a berlini Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének aspiránsa június 7-től 21-ig, a Magyar Tudományos Akadémia vendégeként Budapesten tartózkodott. Látogatásának az volt egyik célja, hogy a magyar, Becherrel foglalkozó kutatókkal találkozzon. Az Intézet munkatársai közül beszélgetett többek között Vajda György Mihállyal, Diószegi Andrással, L. Sarginával és Garamvölgyi Józseffel.

*

Cyril Kraus, a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Irodalmi Intézetének munkatársa június 11-től július 3-ig az Irodalomtörténeti Intézet vendégeként hazánkban tartózkodott, és kutatómunkát végzett az OSzK kézirtárában, az Országos Levéltárban, az Evangélikus Egyház Levéltárában, a békéscsabai Megyei könyvtárban, a szarvasi Vajda Péter Gimnázium levéltárában, a debreceni és a sárospataki református kollégium levéltárában. Mindenütt a XIX. századi szlovák irodalom emlékeit, főleg Sládkovics levelezését és kézirat anyagát kutatta. Intézetünkben Klaniczay Tibor igazgatóhelyetttel és Sziklay László csoportvezetővel folytatott megbeszéléseket.

*

Magyarországi tartózkodása során Te-Hanh, a vietnami Írószövetség költője szakosztályának titkára július 4-én Intézetünkbe látogatott és megbeszélést folytatott Bodnár György, Czine Mihály, Horváth Károly és Imre Katalin intézeti tagokkal. Főleg magyar versek fordítása kapcsán felmerült problémáit tárta fel. A közeljövőben Petőfi, Ady és József Attila verseket szándékozik vietnami nyelvre fordítani.

*

Varga József júl. 17-től aug. 3-ig két hetet töltött Csehszlovákiában, hogy megismerje azokat a helyeket, ahol valamikor Ady tartózkodott. Csehszlovák tudósokkal, többek között Juraj Spitzerral közös tudományos problémákat beszélt meg, Fábry Zoltánnál tett látogatása alkalmával pedig Ady-emlékek után kutatott.

*

Ludmilla Sargina aug. 14-től szept. 11-ig tanulmányúton Csehszlovákiában tartózkodott. Tájékozódott a szovjet irodalom csehszlovákiai útjáról és a XX. századi cseh és szlovák irodalom kérdéseivel ismerkedett.

*

A Társadalmi Szemle augusztus—szeptemberi számában megjelent Nyirő Lajos „Harcban az irodalom korszerűségéért és a művészi újításért” című tanulmánya, mely a szovjet irodalomelmélet újabb eredményeit ismerteti.

*

Pölöskei Ferencné szept. 11-től okt. 8-ig Csehszlovákiában volt tanulmányúton. Az volt a célja, hogy az Irodalomtörténeti Intézet Bibliográfiai osztályán folyó munkálatok csehszlovákiai, Magyarországon fel nem lelhető anyagát — elsősorban a Sarlóra és a népi írókra vonatkozó irodalmat — felgyűjtse.

*

Sötér István igazgató szept. 25-én a II. Magyar Zenetudományi Konferencia keretében „Irodalmi és zenei népiesség a XIX—XX. században” címmel előadást tartott. Ebből az alkalomból előadást tartott még Bodnár György tudományos munkatárs is szept. 27-én „Bartók és korának magyar irodalma” címmel.

*

Szabolcsi Miklós osztályvezető szept. 29-én vitaindító előadást tartott kritikánk mai helyzetéről az Írószövetség klubjában.

*

Sipos István okt. 1. és nov. 6. között tanulmányúton a Lengyel Népköztársaságban járt. Varsóban a lengyel irodalomelméleti kutatások eredményeivel és problémáival, valamint az ottani bolgarisztikai munkálatokkal ismerkedett.

*

Iosiv Pervain, a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári fiókléjában működő Nyelvtudományi Intézet osztályvezetője az Intézet vendégeként okt. 6. és 20. között Budapesten tartózkodott, és különböző könyvtárakban, levéltárakban a reformkori román—magyar irodalmi kapcsolatok emlékeit kutatta. A román és magyar kutatók együttműködéséről és cseréjéről tájékoztató jellegű megbeszéléseket folytatott az Irodalomtörténeti Intézetben.

*

Klaniczay Tibor igazgatóhelyettes, a Magyar Történelmi Társulat által rendezett lengyel—magyar történész konferencia keretében okt. 16-án „La littérature de la Renaissance et la noblesse hongroise” címmel előadást tartott.

*

Michel Lejeune professzor, a Centre National de la Recherche Scientifique igazgatója okt. 17-én Intézetünkbe látogatott, és az Intézet vezetésével megbeszélést folytatott magyar és francia kutatók kölcsönös cseréjéről.

*

Oleg Rosszianov, a moszkvai Gorkij Intézet tudományos munkatársa október folyamán az Intézet vendégeként Magyarországon tartózkodott. Bekapcsolódott a XX. századi osztály munkájába, megismerkedett a proletár irodalom kutatásának magyar-

országi problémáival, és az ezzel összefüggő kérdésekről az Intézet több munkatársával tárgyalásokat folytatott.

*

Balogh Edgár, a kolozsvári egyetem professzora okt. 23-án látogatást tett az Irodalomtörténeti Intézetben. Főleg Móricz Zsigmond publicisztikai tevékenységével kapcsolatos kérdésekről tárgyalt az Intézet kutatóival.

*

Sötér István igazgató mint a Magyar PEN Club elnöke részt vett a Nemzetközi PEN Végrehajtó Bizottságának nov. 1-én Rómában megtartott ülésén.

*

Megindult az Intézet Tudományos Tanácsa által három évre tervezett filozófia tanfolyam. Az első előadást nov. 2-án Marticskó József kandidátus tartotta az európai filozófia kezdeteiről.

*

A Magyar Tudományos Akadémia Tudománytörténeti Bizottsága nov. 8-án megvitatta Tarnai Andornak folyóiratunk e számában megjelenő tudománytörténeti tanulmányát. A Bizottság tagjai elismerően nyilatkoztak róla, kiemelve, hogy nem csupán az irodalomtudomány, hanem más tudományágak számára is igen hasznos eredményeket tartalmaz.

*

Az Intézet munkatársainak megjelentek külföldi folyóiratokban közleményei. Klaniczay Tibor „Problem renesansu w literaturze i kulturze węgierskiej” (A reneszánsz problémái a magyar irodalomban és műveltségben) c. tanulmánya az Odrodzenie i reformacja w Polsce című folyóirat 1961/VI. számában; „L’humanisme néerlandais et la poésie de la renaissance hongroise” c. dolgozata pedig a De Nieuwe Taalgids című holland folyóirat 1961. évi folyamában. V. Kovács Sándornak a Slovenská Literatura c. folyóirat 1961/3. számában „K otaske stredovekej slovenskej svetskej literatury” (A középkori szlovák világi irodalom kérdéséhez) címmel jelent meg dolgozata. Vajda György Mihály Oscar Fombach forráskiadványának három kötetéről (Schiller und sein Kreis, Der Aufstieg zur Klassik, Das Grasse Jahrzehnt) írt nagyobb lélegzetű recenziót a Deutsche Literaturzeitung októberi számában.

*

Október—november folyamán az Intézet vezetősége több ízben foglalkozott a Világ-irodalmi Osztály átszervezésével, ill. az Irodalomelméleti Osztály felállításának kérdésével. Az Intézet munkájának fejlődése során egyre sürgetőbbé vált, hogy a világ-irodalmi osztály keretében folyó modern filológiai kutatások helyett az irodalom-elméleti és az összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálatok kerüljenek előtérbe. Az Intézet Tudományos Tanácsa okt. 2-án foglalkozott a kérdéssel, s elhatározta a Világirodalmi Osztály megszüntetését s egy Irodalom-elméleti Osztály felállítását. Az Intézet Igazgatótanácsa nov. 13-i ülésén megállapította az új osztály személyi összetételét, s vezetésével *Nyirő Lajost*, az Elméleti csoport vezetőjét bízta meg. A volt Világirodalmi Osztály néhány kutatójából Összehasonlító Irodalomtörténeti Csoport alakult *Vajda György Mihálynak*, az osztály volt mb. vezetőjének vezetésével; az eddig a Világirodalmi Osztály keretében működő Dokumentációs Csoport pedig önálló csoport lett, s vezetésére *Bor Kálmán* kapott megbízást. Dec. 4-i ülésén az Igazgatótanács megvitatta és elfogadta az újonnan megalkult Irodalomelméleti Osztály, valamint az Összehasonlító Irodalomtörténeti és Dokumentációs Csoportok programját.

*

Az Intézet Tudományos Tanácsa dec. 11-én ülést tartott, melynek tárgya a négykötetes irodalomtörténeti kézikönyv kérdése volt. A Tudományos Tanács elfogadta az Intézet vezetőségének a kézikönyv megírására vonatkozó tervét, mely szerint az Intézet 1963 végéig saját munkatársaival elkészíti a négykötetes szintézist. A kézikönyv az Intézet következő két évének legfontosabb munkálata lesz, melynek részletes ismertetésére még visszatérünk.

*

December 13-án *Sötér István* igazgató az Intézet tagságának plenáris értekezletén ismertette az Intézet előtt álló feladatokat, abból az alkalomból, hogy az MSZMP központi vezetőségének Agit.-prop. Bizottsága foglalkozott az Intézet munkájával és problémáival, kifejezésre juttatva az irodalomtörténeti kézikönyv megírásának, az irodalom-elméleti kutatások fejlesztésének és az élő

irodalommal összefüggő problémák fokozott és elmélyültebb vizsgálatának szükségességét és sürgetőségét. Az értekezleten jelen volt és a felmerült kérdésekhez hozzászólt *Orbán László*, az MSZMP Központi Vezetősége tudományos és kulturális osztályának vezetője is. A Sötér István referátumához hozzászóló munkatársak (*Bodnár György*, *Diószegi András*, *Gerédy Rabán*, *Klaniczay Tibor*, *Szabolcsi Miklós*) elsősorban azokkal a teendőkkel foglalkoztak, amelyek az Intézet jelenleg időszerű legfontosabb feladatainak végrehajtása érdekében szükségesek. Az Intézetnek a párt állásfoglalása és útmutatása nyomán továbbfejlesztett programjának és új feladatainak ismertetésére a folyóirat következő számában visszatérünk.

*

Sötér István, az Intézet igazgatója december 18-án a prágai Magyar Kultúra meghívására Prágában előadást tartott a „Magyar irodalom haladó hagyományai” címmel

*

Az év utolsó hét hónapjában az Intézet több új kiadványa jelent meg. A legfontosabb közöttük a „Tanulmányok a magyar— orosz irodalmi kapcsolatok köréből” című háromkötetes tanulmánygyűjtemény (szerk. *Kemény G. Gábor*), mely az Intézetnek a moszkvai Gorkij Intézettel közösen végzett munkája volt. Az Irodalomtörténeti Füzetek 34. és 35. számaként megjelent *Geréb László* „A munkásty irodalmunkban” és *Csukás István* „Ady Endre a szlovák irodalomban” című munkája. Az Irodalomtörténeti Könyvtár c. sorozat *Fenyő István* „Kisfaludy Sándor” című monográfiájával gazdagodott. A Magyar Irodalomtörténet Forrásai-nak (Fontes) sorozata Gyulai Pál Bírálatainak, cikkeinek és tanulmányainak gyűjteményével (sajtó alá rendezte *Bisztray Gyula* és *Komlós Aladár*) gyarapodott; az Új Magyar Múzeum 5. köteteként pedig megjelent *Kovalovszky Miklós* „Emlékezések Ady Endréről” című nagy forrásgyűjteményének első része. Végül elhagyta a sajtót a Bibliotheca Hungarica Antiquának, az Intézet faksimilesorozatának újabb kötete: *Ozorai Imre* 1535-ben megjelent vitairatának hasonmás kiadása, *Nemeskürty István* kísérő tanulmányával.

Sáfrán Györgyi: Arany János és Rozvány Erzsébet. — Mikszáth Kálmán ars poeticaja. — Zimándi István: Péterfy Jenő és baráti köre. — Geréb László: Munkásélet és munkásmozgalom a magyar irodalomban. — Krúdy Gyula: Válogatott novellák. — Mednyánszky László naplója. — Medgyessy Ferenc: Életemről, művészetről. — Műveltség és hagyomány. (Horlai Györgyné, Dorogi Zsigmond, Németh G. Béla, Rejtő István, Katona Béla, Varga József, Vargha Kálmán, Tarnóc Márton) 759

Аз Интэзет életéből

Intézeti hírek (1961. június 1.—december 31.) 766

СОДЕРЖАНИЕ

А. Тарнаи: Развитие венгерской историко-литературной традиции 637
 Й. Саудер: Начало венгерского романтизма 659
 М. Белади: Сюрреалистическая эпоха в творчестве Дьюлы Иллеша 682

Небольшие статьи

Дискуссия

К. Ковач: Примечание к дискуссии о реализме 712

Документация

М. Сабольчи: Рукописи Аттилы Йожефа у Дьюлы Шайтоша 722

Обзор

Янош Хорват: Берженьи и его друзья-писатели (К. Хорват) 745
 Избранные сочинения Ференца Казинци (М. Мезеи) 750
 Ласло Форгач: После праздника (И. Бараньи) 752
 М. Тёмёри: Плаваю по новым водам (Е. Везер) 757

Из жизни Института

Ara: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 42,— Ft

INHALT

A. Tarnai : Die Entstehung der ungarischen literaturhistorischen Tradition.....	637
J. Szauder : Die Anfänge der ungarischen Romantik.....	659
M. Béliádi : Gyula Illés und der Surrealismus.....	682

Kleinere Mitteilungen Diskussion

K. Kovács : Beitrag zur Diskussion über den Realismus.....	712
--	-----

Dokumentation

M. Szabolcsi : Die Attila József-Manuskripte von Gyula Saitos.....	722
--	-----

Rundschau

János Horváth: Berzsenyi und sein literarischer Freundeskreis (<i>K. Horváth</i>).....	745
Ausgewählte Schriften von Ferenc Kazinczy (<i>M. Mezei</i>).....	750
László Forgács: Nach dem Fest (<i>Baranyi I.</i>).....	752
Márta Tömöry: Ich segle auf neuen Wassern (<i>E. Vezér</i>).....	757

Aus dem Leben des Instituts

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V. Alkotmány u. 21. telefon: 110—010, MNB egyszámlaszám: 46 csekkbefizetési számla szám: 05,915.111-46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V. Váci u. 22. telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest, V. József nádor tér 1. telefon: 180—850
Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066 (Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)